KELETKUTATÁS

A Kőrösi Csoma Társaság folyóirata – Megjelenik évente kétszer

1995 tavasz

Szerkeszti
DÁVID GÉZA és FODOR PÁL

BIRTALAN ÁGNES, ECSEDY ILDIKÓ és IVÁNYI TAMÁS
közreműködésével

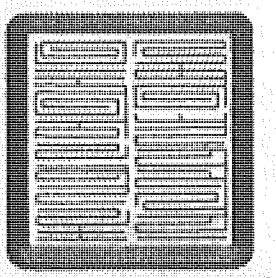

MUNDUS PRESS

Mundus Magyar Egyetemi Kiadó
BUDAPEST

MUNDUS PRESS
Felelős kiadó: a Mundus Kiadó igazgatója
Kiadja: a Mundus Magyar Egyetemi Kiadó
Cím: 1083 Budapest, Ludovika tér 2.
Telefon: 210–1075
Felelős szerkesztő: Biernaczky Szilárd
Számítógépes szövegszerkesztés: Wallner Erika
Szedte: Mundus Press – Kiadványelőkészítés
Nyomta és kötötte: Zrínyi Nyomda Rt., Budapest
Felelős vezető: Grasselly István vezérigazgató

ISSN 0133-4778

Tartalom

TANULMÁNYOK
Gaboda Péter: Kőrösi Csoma Sándor egyetlen hiteles portréjának története (A Schöfft-féle rajz: vázlattól a litográfiáig) 5
Szakály Ferenc: Az első dunántúli szandzsák és megszervezője, Kászim bég 23
Hegyi Klára: Török katonaság a magyarországi hódoltságban 45
Pálffy Géza: A magyarországi török és királyi végvárrendszer fenntartásának kérdéséhez 61

MISCELLANEA
Vekerdi József: Szanszkrit eposz Indira Gandhiról 87

KISEBB TÖRTÉNETI ADATOK
Fodor Pál: Így kezdődött a török hódoltság... 91
Hegyi Klára – Fodor Pál: Sikertelen török adószedési kísérlet a királyi Magyarországon 97
Pálffy Géza: Egy keresztény kortárs a török szultán bevételeiről és kiadásairól a hosszú török háború (1593-1606) idején 105
Dávid Géza: Az utolsó előtti budai beglerbég 115

SZEMLE
KÖNYVEK
Grover S. Krantz: Geographical development of European languages (*Szántay Antal*) 119

MÚZEUMOK – KIÁLLÍTÁSOK
Batári Ferenc: Az „erdélyi" szőnyeg 127
Pásztor Emese: „Hintóba tett portai vánkos" 137
Kovács S. Tibor: Egy „portai forma" szablya a Magyar Nemzeti Múzeum fegyvertárában 147

Contents

STUDIES
Péter Gaboda: The history of the sole authentic portrait of Sándor Csoma de Kőrös. The drawing by Schöfft: from sketch to lithograph 5
Ferenc Szakály: The first Transdanubian sancak and its organizer, Kasım Bey 23
Klára Hegyi: Ottoman troops in Hungary in the 16th and 17th centuries 45
Géza Pálffy: The costs of the Ottoman and the Habsburg border castle systems in Hungary 61

MISCELLANEA
József Vekerdi: A Sanskrit epic work about Indira Gandhi 87

MINOR HISTORICAL DATA
Pál Fodor: How the Ottoman rule began in Hungary 91
Klára Hegyi – Pál Fodor: An unsuccessful Ottoman attempt at impossing taxes on subjects of Royal Hungary 97
Géza Pálffy: A contemporary Christian account of the Ottoman revenues and expenditures from the period of the "Long War" (1593-1606) 105
Géza Dávid: The penultimate beylerbeyi of Buda 115

REVIEW
BOOKS
Grover S. Krantz: Geographical development of European languages (*Antal Szántay*) 119

MUSEUMS – EXHIBITIONS
Ferenc Batári: The "Transylvanian" carpet 127
Emese Pásztor: "A Porte cushion for use in carriages" 137
Tibor S. Kovács: A "Porte-form" sabre in the armoury of the Hungarian National Museum 147

Gaboda Péter

Kőrösi Csoma Sándor egyetlen hiteles portréjának története

(A Schöfft-féle rajz: vázlattól a litográfiáig)

Ha a tudományágak határait hagyjuk átjárhatatlanná merevedni, a köztes területre, a tudományos senkiföldjére eső adatok elkallódhatnak. Dolgozatom olyan, Kőrösi és Schöfft kapcsolatáról valló forrásokból indul ki, amelyeknek mindeddig csak a helyét térképezte fel néhány művészettörténész, de sem igazi merítésre belőlük, sem „kanalizálásukra" a Kőrösi biográfia felé nem került sor. Másfelől a Kőrösi-kutatók is beérték azzal, hogy Schöfft Ágoston életét illetően művészettörténeti tanulmányok – fontos részletek felől hallgató – végeredményeire hagyatkozzanak. Mintha mindkét fél óvatosan megmaradt volna kompetenciája vélt határain belül. Talán különös, hogy egyiptológus-történészként vállalkozom (fogadatlan?) közvetítésre a művészettörténeti irodalom és az orientalisztika között, de a játéktér széle néha kedvező rálátást biztosít...

A Schöfft-féle portré és visszaemlékezés helye a Kőrösi-szakirodalomban

Kőrösi Csoma Sándor 1837 decemberétől másodízben tartózkodott hosszasabban Kalkuttában, Brit-India fővárosában. Tibeti nyelvtanával és szótárával ekkorra már méltán vívta ki a nemzetközi tudomány elismerését. A Bengáli Ázsiai Társaság – a világ legkorábbi orientalista intézménye – könyvtárában tibetisztikai stúdiumaiba temetkezett, ennek székházából, ami számára egyként jelentett otthont és munkahelyet, alig-alig mozdult ki. Kalkuttát is csak 5 év múlva, 1842 februárjában hagyta el, egykor maga elé tűzött és hazájában tőle még mindig sokaktól elvárt romantikus fogantatású terve, a magyar őshaza meglelésének szándékával. Lhásza felé igyekezve, április 11-én érte utol a halál Dardzsilingben. Ha ezt megelőzően Schöfft személyében egy festőművész nem fordult volna meg Kalkuttában, akkor nem létezne Csomáról egyetlen, még életében készült arckép sem.

Keletkutatás, 1995/tavasz, 5-21. old.

Schöfftnek köszönhető az a tudósítás is, amit rokonaihoz írt levelében adott Kőrösiről, eldicsekedve a köztük kialakult „igen barátságos viszony"-nyal. E levelet, ami már Agrából kelteződött 1842. III. 16-án, és a *Századunk*

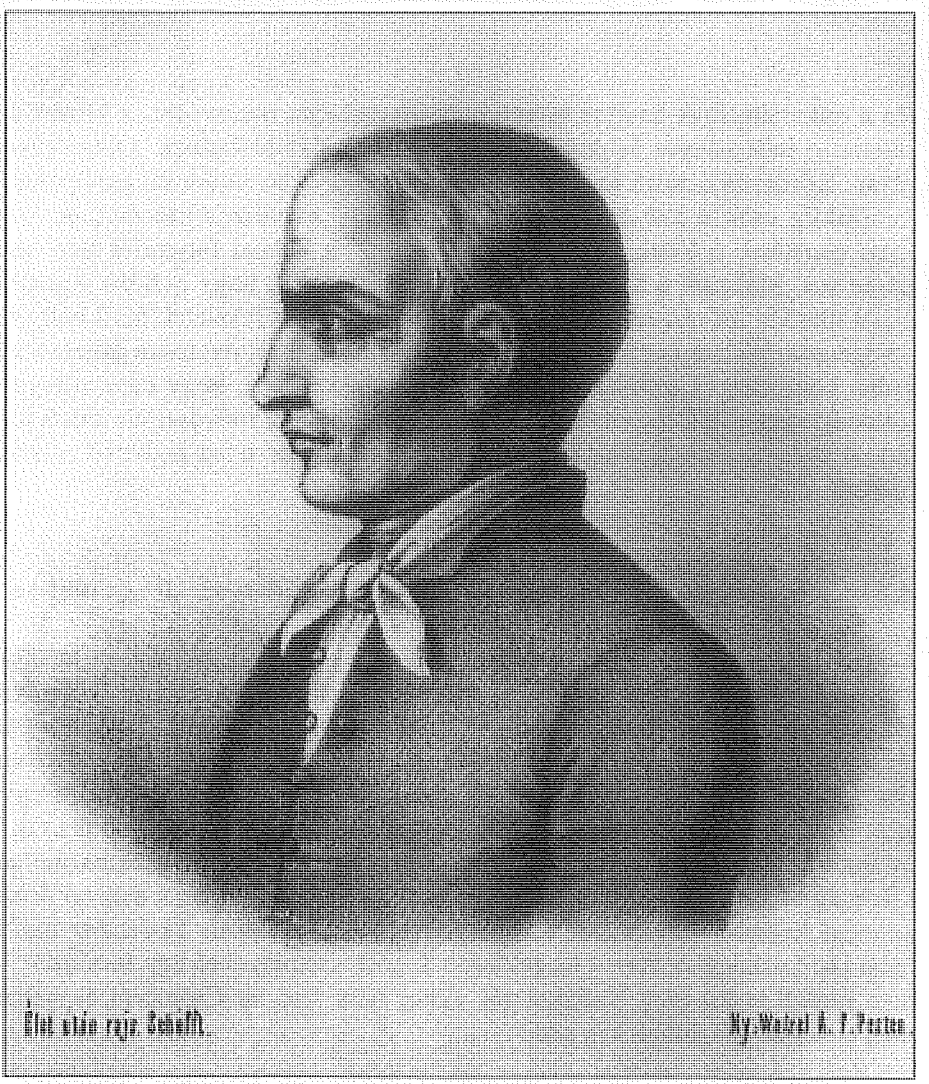

Schöfft Ágoston litográfiája Kőrösi Csoma Sándorról

VI. 9-én közölt le,[1] a Kőrösi-kutatók mindig nagyra becsülték,[2] mivel Csoma kalkuttai napjaihoz különleges adalékokat nyújt, sőt életkorával, személyiségével, távolabbi terveivel is foglalkozik. Igaz, meglehetősen röviden, még saját rajzát sem hozva szóba. „Sokat regélhetnék felőle, de a hely szűke nem engedi" – sejtette az otthoniakkal a további érdekességeket.

A Schöfft-rajzot újabban Bernard Le Calloc'h találta legmegbízhatóbban élethűnek Csoma összes ábrázolásai közül,[3] egyben ez állta legjobban az összehasonlítás próbáját a Csoma külsejét gondosabban, verbálisan feljegyző francia utazó, természettudós Victor Jacquemont egykori naplójával. A többi, már Kőrösi halála után keletkezett képzőművészeti ábrázolás ezért vagy már sok-sok év (megszépítő) távolából való emlékezésen, vagy épp a Schöfft-portré mintáján alapul.

Le Calloc'h a portré ismeretlen keletkezési körülményei kapcsán, konkrét adatok híján, csupán intuícióira szorítkozhatott. Kőrösi szegényes életmódját, szerénységét vélte annak okaként, hogy életében mindössze egy kép készült róla. A Schöfft vázlat létrejöttének módját illetően is tapogatózik: „Egy alkalommal Schoefft talán arra kérhette vendéglátóját, engedje meg, hogy egy vázlatot készítsen róla, de az is lehet, hogy kitűnő emlékezőtehetsége segítségével Csoma arcvonásait hazatérése után, emlékezetből vázolta fel, (...) nincs kizárva, hogy Csoma tudta nélkül rögzítette arcvonásait, gondolván, hogy egyszer szüksége lehet rá".

A portré keletkezésének idejét viszont Le Calloc'h már támpontok alapján vezethette le. Felülbírálva mindazokat, akik addig egyenlőségjelet tettek Schöfft Kőrösiről szóló agrai levele (1842) és a rajz születésének kora között, ő maga a rajzot 1840 tavaszára datálta. Csakhogy ezzel helyes, de már feltört úton járt, mivel Wojtilla Gyula indológus korábbi, lényegében hasonló eredményét ismételte meg.[4] Wojtilla és Le Calloc'h szerint tehát Schöfft 1840-ben járt Kalkuttában.[5] Láthatjuk érveik forrásvidékéről, miként mondtak le

---

[1] Levéltöredék Keletindiából, *Századunk* 5 (1842): 45. jún. 9.

[2] Baktay Ervin, *Kőrösi Csoma Sándor*. Budapest, 1963², 225-227; Kara György, *Kőrösi Csoma Sándor*. Budapest, 1970, 196-198; Terjék József, *Emlékek Kőrösi Csoma Sándorról*. Budapest, 1984, 28-29; Szilágyi Ferenc, *Kőrösi Csoma Sándor élete nyomában*. Budapest, 1987, 19, 25; Bernard Le Calloc'h, Egy ritkaság: Barthélemy-Saint-Hilaire kézirata Kőrösi Csoma Sándorról: *Keletkutatás* 1992 tavasz, 3-33, főleg 74. jegyzet.

[3] Bernard Le Calloc'h, Milyen külseje volt Kőrösi Csoma Sándornak?: *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok* 8 (1990) 43-48.

[4] Wojtilla Gyula, Mikor készült Kőrösi Csoma Sándor hiteles arcképének vázlata?: *Magyar Tudomány* 1982:4, 316-317. Le Calloc'h újrafelfedezését e tárgyban az idézhette elő, hogy az 1984-es Kőrösi bibliográfia Wojtilla cikkét a cím erejéig vette fel, eredményét már nem tükrözte: így a portréhoz még mindig az 1842-es, téves évszámot társította; vö. Zágoni Jenő, *Kőrösi Csoma Sándor bibliográfia*. Bukarest, 1984, 769. és 1173. tétel.

[5] Wojtilla a Kőrösi-Schöfft találkozás idejét hol 1840 első felére pontosította, vö. *Hungarians in Maharaja Ranjit Singh's Court*. New Delhi, 1981, 14; hol pedig 1840 második felére tette, vö. *i. m.* (4.); és uő., A 200 éves Bengáli Ázsiai Társaság, Kőrösi Csoma Sándor és a Magyar Tudományos Akadémia: *Magyar Tudomány* 1982:4, 318. E behatárolást egyrészt F. S. Aijazuddin, *Sikh Portraits by European*

arról, hogy az addigi magyar művészettörténeti irodalom tartogathatna még bármilyen megoldást Schöfft és Kőrösi indiai találkozásának problematikájához. Beláthatjuk, nem tehettek mást. Ugyanis a felütött Művészeti Lexikon „Schöfft" szócikke[6] további tájékozódásra Genthon István, „Schöfft Ágoston, India pesti festője" (1966) c. dolgozatát[7] ajánlja. Ez viszont csak megemlíti a Kőrösi-rajzot, emellett – ahogy arra Wojtilla is utalt – Schöfft indiai pályaszakaszait ellentmondásosan rekonstruálja. Valóban, Genthon műve halványabb Schöfft keleti tevékenységének összegzésénél, ráadásul azokat is cserben hagyja, akik kíváncsiak lennének szintézise ötvözőanyagaira.[8]

A Schöfft-dinasztia kutatásának bibliográfiai adatvermei

Jelenítsük meg Schöfft alakját, elsősorban családi hátterét és a keleti útját övező (megelőző és követő) eseményeket Genthon idevágó tanulmányaira támaszkodva.[9] Feltárandó forrásaink megértéséhez ezek a mozzanatok lesznek nélkülözhetetlenek. (A rokonsági viszonyok terminusai természetesen mindvégig Ágoston ego-jára értendők.)

Az idegen származású festőcsaládból – már a dédapa is ezt a mesterséget űzte – nagyapja, József (Doberschau, kb. 1745 – Pest, 1803 után) az, aki Magyarországra áttelepedett. Pesten megvette az ún. Hétbagoly házat, róla kapta az utca a Képíró-utca (Mahlergasse) nevet. Apja, József Ágoston/Károly (Pest, 1776 – Pest, 1850), a bécsi akadémiára járt (1802), oltárképek és arcképek alkották repertoárját. Mind Ágoston, mind testvérei a művészi pálya bűvkörében maradtak, közülük azonban a legmeredekebb ívű karriert ő futotta be. Lánytestvéréről, Borbáláról (? – ?) annyi tudható, hogy 1840-ben, az első pesti műkiállításon egy tájképet állított ki. A legkisebb fiútestvér Ottó (1833 – ?) a müncheni képzőművészeti akadémián (1851) és Bécsben tanult. Tivadar

---

Artists c. kötete (kísérlet Schöfft indiai alkotásainak időrendbe állítására), másrészt a *Calcutta Courier* egyik 1840-es (Schöfft tehetségét dicsérő) száma segítette elő. Wojtillától függetlenül Le Calloc'h hasonló eredményekre és kissé előrébb jutott. Brit-Indiában kiadott egykori angol lapokban olyan közlésekre akadt, amelyek birtokában Schöfft indiai útját némileg finomabban szakaszolhatta. Schöfft Kalkuttába érkezését illetően az *Englishman* hetilap egyik 1840 júniusi száma igazította el: „Mr. Schoefft...has resided amongst us for some months". A *Calcutta Courier* 1840. június 13-i száma pedig a Kalkuttából indulófélben lévő Schöfftről tudósított. Ezek alapján kapta Le Calloc'h Schöfft kalkuttai tevékenysége és a Kőrösi-arcképvázlat készítési idejéül az 1840. március-június második fele közti periódust, l. Bernard Le Calloc'h, Kérdések a Schoefft Ágoston festette Kőrösi Csoma-arcképről: *Földrajzi Közlemények* 1992:1-2, 81-83.

[6] Schöfft, in *Művészeti Lexikon*. Főszerk. Genthon István – Zádor Anna. IV. Budapest, 1968, 244-245.

[7] Genthon István, Schöfft Ágoston, India pesti festője: *Művészet* 7 (1966) 12-14.

[8] Egyetlen lábjegyzete is értelemzavaró elírás: J. M. Honigberger munkájának eredeti címét (*Früchte aus dem Morgenlande*) ellentétes töltettel adta vissza: „Flucht aus..." stb.

[9] Genthon István, *i. m.* (7.); uő., India's Hungarian Painter: *The New Hungarian Quarterly* 1966, 193-197 (egy tartalmi eltéréseket is mutató angol nyelvű variáns); valamint e kettő kivonata, vö. *i. m.* (6.).

(? – ?), Ágoston másik öccse, Münchenben építészetet végzett, idővel az egyiptomi alkirály építésze lett. Tivadar egyiptomi mérnökösködését Genthon csak 1845 utánra valószínűsítette, miután Rómában már bezsebelte a Laterán-tér rendezésére kiírt pályázat díját.

Schöfft Ágoston (Pest, 1809 – London, 1888) születésétől fogva dúskált a keresztnevekben (József Ágoston Tivadar), milliós vagyonra pedig keleti útja révén tett szert. 1835-ben Pestre érkezve európai peregrinációjából, Széchenyi környezetében bukkan fel: neki ajánlott egy allegorikus festményt, később meg is festette őt. Mivel a pesti Josepha Lindbauval tervezett frigyét apja ellenezte, ezért a házasságot Bukarestben kötötték meg. Szülőföldje szűk lett, művészetének mecénásait, kifutási terét itt hiába kereste. Családi problémája végleg megpecsételhette abbéli szándékát, hogy a romantikus ígéretek földjén, Keleten kísértse meg szerencséjét. Bukaresti, iaşi-i, odesszai és konstantinápolyi sikerei növelhették elszántságát: egy keleti út tapasztalatok mellett anyagilag is gyümölcsöző lehetne. Genthon szerint Schöfft 1836 nyarán/őszén hagyta el Bukarestet, utazott feleségestül a török fővárosba. Konstantinápoly utáni útvonalára a képek, illetve sokszor csak a fennmaradt képcímek alapján – rendszertelenül – következtetett. Nemrégiben, miként arról már szóltunk, Schöfft keleti haladását, művészi tevékenysége fázisait illetően Wojtilla és Le Calloc'h tettek irányadó észrevételeket.[10]

---

[10] Le Calloc'h már az odaúton (is) beilleszti Schöfft fehér foltokkal tarkított itineráriumába Egyiptomot. Véleménye szerint Schöfft tengeri úton közelítette meg Bombay-t (Genthon elképzelésével ellentétben tehát nem Lahore-ba érkezett előbb), ily módon Schöfft szíriai, mezopotámiai tárgyú képeit az Indiából való visszaút termésének fogta fel. (Ez utóbbi nézete szöges ellentétben áll Genthon és Wojtilla feltevésével, akik az *„Átkelés a Tigris-folyón"* c. képet, ill. a *„Perzsa nők"*, *„Perzsa hárem"*, *„Kabuli nő"* képcímeket Schöfft egy ideig a szárazföldön át vezető odaútjához rendelték. Schöfft 1838 tavaszától – rövid megszakítással – október második feléig festett és keresett megrendelőket Bombay-ben (*„View of Bombay from Malabar Hill"* c. olajfestménye). Egy 1839-ben Madrasban kiadott katalógus mutatja, hogy a kormányzói épület képtára számára eladta Ghulam Muhammad Ghaus Arcot-i fejedelem és Azim Jah nagyherceg arcképeit. Madrasból 1840 március tájékán érkezhetett Kalkuttába, ahol június második feléig maradt: ekkoriban ismerkedett meg Kőrösivel. Később több város érintésével Agrába, majd Delhibe ment (utóbbi helyen születtek az utolsó nagymogult és két fiát ábrázoló képei). Tehetségét eddig is sikerrel kamatoztatta, fényes tervei viszont főként Lahore-ban válhattak minden képzeletet felülmúlóan valóra. Honigberger János Márton, több egymást követő pandzsábi uralkodó erdélyi szász származású orvosa – akit egyrészt manapság a „19. század Albert Schweitzere" megtisztelő jelzővel illetnek, másrészt mindenfajta megemlékezés nélkül múlt el idén születésének bicentenáriuma – jegyezte fel, hogyan árasztották el a megrendelések az 1841 novemberében Lahore-ba érkező Schöfftöt, miután Ser Szingh maharadzsa jelenlétében egy kisebb próbatételen esett át. Nem érdektelen Schöfftnek e próbán megmutatkozó rögtönző talentuma, rajzkészsége a Kőrösi arcképvázlat tekintetéből sem: „die erste Probe seiner Kunst, die er daselbst in Gegenwart des Maharadscha ablegte, bestand darin, daß er den Bai Gurmek-Sing, einen der ersten Sikhpriester, *bloß mit Bleistift skizzierte und zum Sprechen traf*. Dies hatte ihn das glückliche Resultat, daß er nun den Maharadscha, und fast alle Großen des Reiches malen mußte (...)" vö. Johann Martin Honigberger, *Früchte aus dem Morgenlande*. Wien. 1851, 174-175. Ser Szingh maharadzsa szolgálatában komoly feladatokhoz jutott. (Az 1839-ben elhunyt „szikh Napóleon", Randzsit Szingh alakját William Osborne gyűjteményében lévő vázlatok alapján idézte fel két festményén; hatalmas kompozíciójának, a *„Lahore-i udvar"*-nak középpontjába e legendás maharadzsát állította; ugyanőt képzelte el az amritszári aranytemplom háttere elé is. Elkészítette még Ser Szingh uralkodó, Dalip Szingh herceg és Rani Dzsindan portréit.) Ezt követően 1842 március első felében újra Agrában találjuk, ahonnan említett agrai levele szerint június 1-ére Bombay-be kívánt érni, hogy onnan Egyiptom felé hajózva *„legfölebb*

Keletről 1842 végén mesébe illő gazdagsággal, nagy feltűnést keltve tért haza (egy „fekete" fiúval és lánnyal), de rövid itthoni pihenő után ezúttal Európa hívásának engedett (1843). Velencében megvásárolta a Palazzo Grassit (1845), ezt részben szállodává alakította át, ahol apját is vendégül látta (1846). Festett és régi festményeket vásárolt: párizsi magángaléria 1847-ben Piombo, Tiziano, Tintoretto, Veronese, Velazquez, Cranach stb. műveivel dicsekedhetett. Keleti témájú képeit Bécsben (1855) és Londonban (1858) állította ki. Napsütötte pályáján ekkor tünedeznek fel a felhők: elvált feleségétől, megválni kényszerült velencei palotájától (1857), képtárától (1863). Energiáiból futotta még egy észak-amerikai és mexikói útra, a végső mérlegen azonban már nem tudott javítani: Londonban szegényen, tébolyultan halt meg.

Szomorú zárókép tárul elénk akkor is, ha a Schöfft-téma kapcsán e század művészeti lexikonjait futólagosan összevetjük. Első látásra kiugrik néhány következetlenség, az adatok mechanikus továbbgörgetéséből adódó hibatípus. Így egyes információk véglegesen leszakadni, kiesni látszanak (pl. az apa, Schöfft József 1817-es Pázmány Pétert ábrázoló arcképe), valamint ferdítések keletkeztek (pl. az egy tájképpel jelentkező Schöfft Borbála egyszeriben csendélet-festőként szerepel). Genthon bibliográfiai munkássága, elmélyültsége okán ki gyaníthatta, hogy kulcsfontosságú részletek kerülték el az ő figyelmét is. Mégis megesett: bibliográfiák „háttértárolói"-ban elsikkadt egy történet. Pedig Schöfft-nek nemcsak akadt volna több mesélnivalója Kőrösiről, hanem mesélt is, szűkebb rokoni, baráti körében.

Két családi barát, két levelezőpartner tanúságtétele

Nem kapta meg a Schöfft-család sagájának rekonstrukciójában az őket megillető helyet az a két, bibliográfiai tételként ugyan jelenlévő, de abba igazán sohasem integrált egykorú értekezés, amelyek különleges értékét az adja, hogy mindkettő a Schöfft-famíliához közel álló személyektől származik.

A *Hasznos Mulatságok*ban 1840-ben Szentiványi Antal tette közzé értesüléseit Schöfft József (értsd Ágoston!)[11] keleti útjáról „Magyar művész Indiában" címmel.[12] Szentiványi eddig ignorált állításai tanulságosak lehetnek a keleti út körülményeinek, állomásainak kérdéséhez is. Schöfft Bukaresten és Iaşin keresztül ért Konstantinápolyba, „hol a' nagy úr által hivatal vállalására szólíttatott fel havonként 500 Ft fizetés mellett". Nem fogadta el azonban a szultán ajánlatát, és az első karavánokkal – Genthonnál hajóra szállt! – Szíria felé tartott. Egyiptom érintése kapcsán pedig Schöfft munkamódszeréről hall-

octoberig" hazaérhessen. Le Calloc'h viszont úgy véli, végül júniusban Bombay-ben csak feleségét hajózta be, maga pedig július közepe táján még visszafordult Lahore-ba.

[11] Schöfft Ágoston ingadozó névhasználatára ez időben ld. a 21. jegyzetet.

[12] Szentiványi Antal, Magyar művész Indiában: *Hasznos Mulatságok* 1840. II. félév, 170.

hatunk: „szép tájakat tervezett a naplójába a' Sinai hegyen, mellyek a' többivel együtt Magyarországban lesznek kidolgozandók", „miután Egyptomnak régiségeit megtekintette, Arab és Perzsa tartományokon által Babylonba ment, melly város már Indiában van".

A Schöfft levelezés létéről szóló hír azzal kecsegtetheti a későbbi kutatást, hogy Szentiványi személyének azonosításával (ezirányú próbálkozásaim kudarcot vallottak), esetleg eljuthatunk e keleti élményeit bővebben kifejtő Schöfft-levelekig: „Negyedik esztendeje, hogy nőstül Indiában lakik, (...) 's noha az időtül fogva mintegy 25 tudósításai érkeztek, mellyek igen nevezetes tárgyakat, de még nem igen hallottakat is foglalnak magokban, még is minthogy szándéka a' művésznek a'mint haza jön, a'mi a' jövő nyáron megtörténik, utazásáról egy könyvet kiadni, a' tisztesség is úgy hozta magával, hogy kalandjait, vagy tapasztalásait elősorolván jogaiba ne avatkoznám".

Egyértelművé válik az is, nem a véletlennek köszönhető Schöfft és Kőrösi találkozása: erre Schöfft már egy idő óta készült, sőt Szentiványi (is) ösztönözte rá. Kettejük kapcsolatba kerülése Kalkuttában valóban nem történhetett 1840 előtt: „Nyáron múlt esztendeje, midőn úgy hallottam én is más is, hogy Kőrösi Nagy Sándor Indiába utazott, megírtam Schöfftnek, hogy keresse fel hontársát; mire azon válassza érkezett, hogy a' kormány által is kérdezősködött utána, de nem találja, mi igen természetes, mert én sürgönyt nem küldhettem, Kőrösi Nagy Sándor pedig már akkor a' thybeti kormánynál vállalt hivatalt".

Nem világos, mi értendő „tibeti kormány"-on és az is magyarázatra vár, miért nem volt elérhető Csoma, aki 1837-1842 között jóformán ki sem mozdult Kalkuttából. Vitathatatlan azonban Kőrösi felkeresésének tudatossága, hazulról is táplálkozó indíttatása. Hasonlóképpen tudatos lehetett Schöfft részéről, hogy mihelyt eljutott Kőrösihez, nem mulasztotta el annak vonásait halhatatlanná tenni. Kőrösi mielőbbi megörökítését talán az agrai leveléből kicsendülő aggodalma is motiválta: a „tömlöczféle élet könnyen fonnyadhat el, s létének csak árnyemlékét hagyja meg". A honi siettetés mellé tehát az idő sürgetése is társult. De Csoma is ilyen könnyen kapható volt-e a modellségre, vagy tudtán kívül történt a vázlatkészítés?

E kérdésre konkrét, Le Calloc'h egyik feltevésével egybevágó válaszra akadtam. 1845-ben, tehát mindössze öt évvel a portré keletkezése után publikálta Bírányi Ákos újságíró – ekkor még Schultz Auguszt név alatt – „Schöfft testvérek" című ismertetését.[13] Bírányi (a bátyjával együtt) a magyar művészek hazai megbecsültetéséért több esetben is fáradozott.[14] A Schöfft testvé-

[13] Schultz Auguszt, Schöfft-testvérek: *Társalkodó* 1845:78, Pest, szeptember 28., 311-12; *Életképek* 4. köt. Pest, 1845, 406-409.

[14] A Bírányi (Schultz) testvérek oeuvre-jéhez, célkitűzéseihez vö. Constantin Wurzbach, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich*. I. Wien, 1856, 404-405; Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái*. Budapest, 1891, 1076-77; Gulyás Pál, *Magyar írók élete és munkái*. III. Budapest, 1941, 354. (Bátyja, István szabadságharcbeli tevékenységéről vö. Bona Gábor, *Kossuth Lajos kapitányai*. Budapest, 1988,

rek bemutatását, mivel „leginkább külhazákban fénylenek", egyenesen „édes kötelességének" tartotta. A családdal való szoros kapcsolatát, bennfentességét jelzi egyik átkötő mondata: „S most Tivadarra, a' szinte jeles fiatal építészre térek át, kivel hogy baráti 's levelezési viszonyban állok 's ekkép egész pályáját ismerem, büszkeségemnek tartom".

Előbb mégis az elhíresültebb Ágostont méltatva a testvérek közül, egyszer csak elejtette, hogy az „Calcuttában bold. Kőrösi Csoma Sándorral találkozott 's társalgott, kit arczélben le is rajzolt". Szerencsénkre egy ide kapcsolódó lábjegyzetben mindjárt fel is elevenítette az egész, anekdota-ízű történetet: „Kőrösi Csoma Sándor fölötte komoly 's hirnévkerülő ember volt 's ennélfogva tagadólag nyilatkozott minden kérésre, miszerint arczképét honfiai számára levétesse. Egykor whist-asztalhoz ülvén ő, Schöfft neje 's egy angol tiszt, Schöfft a' nemzet 's nyelvbuvár oldalához közel vön széket 's képét arczélileg titkon albumába rajzolgatá; de alig végzé az utolsó vonást, midőn kör. Csoma Sándor a' cselt észrevevén, felháborodva nyult a' képrajz után, de ez szerencsésen megmentetett, 's most Schöfft atyja birtokában van. Nem jó volna-e 's mi uton módon kőre nyomtatni azt 's ekkép fentartani emlékét a' dicső hazafinak? Sch.Aug".

Az anekdota hitelessége

A történetet lejegyző Bírányi Ákos személyes adottságai, úgymint iskolázottsága, jó memóriája, tudományos elkötelezettsége (a papi pálya elhagyása után szinte újfajta missziót, a tudomány és művészet, ill. ezek művelőinek népszerűsítését tűzte maga elé), egyaránt kizárják, hogy holmi „hírlapi kacsával" lenne dolgunk. (A valóság- és eseményközeli tájékoztatás híveként utóbb a szabadságharc során harctéri tudósítóvá vált.)

Tivadarral fennálló barátsága bár – pozitív – elfogultságát előfeltételezi, de egyfelől ez biztosít minket történetének első kézből, közvetlenül a Schöfft-rokonságtól való származásáról, másfelől ez garantálja, hogy hatásvadászóan nem fejelhette meg a családtól hallottakat. Csak annyira hitelt érdemlő a Kőrösi anekdota, amennyire a Bírányi cikk egészének állításai is helytállónak, elfogadhatónak bizonyulnak. Schöfft Indiába való érkezéséig Bírányi feltűnő módon követi Szentiványi cikkét. Sokszor szóhasználatban is megegyezik azzal, de néha megtoldja többlet-információkkal.[15] Bírányi itt tehát hűen kivo-

119; egy emigrációs naplója létezéséről ld. Szabó László, *Magyar múlt Dél-Amerikában (1519-1900)*. Budapest, 1982, 175 skk.)

[15] Szokás Schöfftnek a bécsi akadémián töltött két évét folyamatosnak tételezni fel az ezt követő európai tanulmányútjaival, holott éppen Szentiványit állíthatjuk tanúnak arra, hogy a bécsi évek után, olasz kirándulásait megelőzően Schöfft hazajött és „hazáját majd egészen beutazta". Bírányi ennél is bővebben informál, mivel a célra is rávilágít: „mindenekelőtt honát utazta be 's albumát ennek tájbeli szépségivel gazdagítá."

natolt és „fülesei" alapján kiegészítgetett egy hírlapi forrást. Schöfft indiai tartózkodását viszont már kizárólag saját értesülései alapján beszélte el: leszűkítve e Kőrösi-anekdotára és egy életveszélyes kaland homályos említésére. Állítása, miszerint Schöfft „Keletindia nagyobb részét bejárván" jutott el Csomához, ismét tényszerű. Ugyancsak pontos, amikor Schöfft keleti útját hét évre becsülte.

Tájékozottságának mértékét, *hétre*készségét jellemzi: Ágostonról – aki Indiából csak rövid időre tért haza, s már 1843 tavaszától kezdve Európa szélében-hosszában kalandozott – friss, a család közeli terveit is tartalmazó hír birtokába jutott. Eszerint Ágoston, „két hete" Velencébe utazott, ahová testvérei is megérkeztek (mind Rómából Tivadar, mind hazulról a „tizennégy éves[16] szinte festői tehetséggel biró" Ottó).

Természetesen másodrendűvé váltak volna Szentiványi és Bírányi e közlései, ha Ágoston végül kiadta volna a Szentiványi által beharangozott, Bírányi által remélt útikönyvét. Bírányi reménykedett, hogy Ágoston – azon két év eltelte után, amit még testvéreivel külföldön kívánt eltölteni – élményeit útleírásként majd itthon kiadja. Különösen fájhatott Bírányinak az értékes útitapasztalatok parlagon hagyása.[17] Szinte szánakozva vette leltárba a keleti út Pesten hagyott rekvizitumait: a 60 madarat, amiket Ágoston a Nemzeti Múzeumnak szándékozott ajándékozni; a nagy ritkaságú rajzalbumot; és a naplót, ami „világ- népismeret- s életeseménydús". E reményekből végül csak a madárgyűjtemény elajándékozása vált valóra,[18] az útleírás – tudtommal – sohasem jelent meg.

Hogyan sodródott félre Bírányi eme megbízhatónak tűnő cikke? Szembeszökő, hogy Genthonnál olyan kérdések okoznak gondot, amelyek a fentebb tárgyalt két beszámoló ismeretében nem jelentenének fejtörést. Áttekintve e

---

[16] Nem térhetek ki egy inkongruencia jelzése elől: 1851-ben a müncheni akadémia Ottót, mint 18 éves növendékét jegyezte be (vö. Somogyi Miklós, Magyarok a müncheni képzőművészeti akadémián: *Művészet* 1911, 179), így azóta Ottó születési dátumaként általánosan elfogadott az (1851-18=) 1833-as év. Ellenben ha Bírányinál számolunk utána, akkor (1845-14=) 1831 adódik. Hol az igazság?

[17] A Bírányi testvérpár hamarosan elkötelezte magát egy ifjú kelet-utazó jegyzeteinek megjelentetése mellett, sajátkezűleg terelvén azt a kinyomtatásig. A *Társalkodó* 1846-ban és 1847-ben mutatványokat közölt a Nemzeti Múzeum Természettani tára megbízásából a Török Birodalmat járó, gyűjtőtevékenységet folytató Nogel István naplójából. A lap e mutatványokkal mecénások kegyeit kereste, egyebekben azzal, hogy Nogel eredményeit – túlzóan – Kőrösiéhez mérték! Végül a két Bírányi segédkezett a jegyzetek publikálásában, elvégezve a szükséges átdolgozást és függelékkel való kibővítést: *Nogel István utazása Keleten*. Pest, 1847.

[18] A madárgyűjtemény ezután valóban a Nemzeti Múzeumban kötött ki, de ott szomorú véget ért, vö. Keve András – Sámuel Nicolette, Hungarian Ornithologists and Bird-Collectors Abroad and Overseas: *Opuscula Zoologica* 2 (1969) 234: „in 1845, he sent from Calcutta about a hundred bird skins which burned undescribed in 1956". Természetesen nem küldhette 1845-ben (a szerzők szerint onnan 1847-ben hazatért!) Schöfft még mindig Indiából a madár-preparátumokat, mivel valójában ekkoriban Észak-Itáliában tartózkodott, keleti gyűjteménye nagy részét maga mögött, Pesten hagyva. Kimutathatóan 1845 második félévében jutott be a Nemzeti Múzeum „természet-művészeti osztályába" Schöfft Ágostontól ajándékozás révén „80 darab, többnyire ázsiai, különféle madár", vö. Kubinyi Ágoston, *Pesti Hírlap* 1845:598, december 30, 427. Bírányit dicséri tehát, hogy az odaajándékozott madarak számát is megközelítőleg pontosan ismerte.

század Genthonig terjedő Schöfft kutatásának állomásait és sorompóit, bizonyosra vehetjük, Genthonnak nem lehetett keze ügyében az eredeti Birányi írás: annak egyes részleteit Czakó Elemér sajátos szinopszisán keresztül használta.[19] Czakó 1902-ben csupán a Schöfft Tivadarra vonatkozó részeket szemelgette ki Birányi cikkéből, ugyanakkor későbbi – ám mint Czakó műveinek jegyzékéből kiderül, soha meg nem valósuló – közlésre tartogatta az Ágostonnal kapcsolatos adatokat, így a Csoma-történetet is. Sajnos a Csoma-anekdota felőli hallgatásával egy folyamatos szokásjog megteremtőjévé vált a művészettörténeti szakirodalomban. Több törés, ami Genthon gondolatmenetében mutatkozik (pl. a Schöfftök egyiptomi kapcsolatainak interpretációja),[20] a Czakó-féle, néhol téves átiratú kivonat használatára vezethető vissza. E törések mégis csupán hajszálrepedéseknek tekinthetők, nem kisebbítik Genthon érdemeit: eredményeihez nemcsak lehet, de szükséges is visszatérnie a jelen, a Schöfft-családdal újfent csak érintőlegesen foglalkozó művészettörténet-írásnak.[21]

---

[19] Czakó Elemér, Adatok művészetünk történetéhez: *Művészet* 1 (1902) 146-151.

[20] Genthon úgy állította be, mintha az egyiptomi alkirály Muszar nevű mérnök őrnagyát kifejezetten Tivadarért küldte volna Pestre, éspedig Ágoston Egyiptomban szerzett összeköttetései révén (hiszen Mohamed Alit is megfestette). Ezenfelül kronológiai aggályai támadtak: „Ez állítólag 1841-ben történt, ami semmiképpen sem lehetséges, mert Schöfft Ágoston 1842-ben még Indiában tartózkodott, csak ekkor érkezett Kairóba, pedig az ő pártfogása nélkül e felkérés elképzelhetetlen."

Először is Birányinál Muszar – aki Európában mérnökök felfogadását tervezte – elcsodálkozik, amikor Pesten éppen Tivadart ajánlották neki, mint sokrétű kívánalmainak egyedül megfelelőt: *„bámulva mondá, mikép ennek bátyját már ismeri, mint kivel együtt ebédelt volt Mehmed Alinál."* Másodszor Genthon kronológiai kifogását a Czakónál fellépő hamis évszám okozza: „1841-ben, mikor Ágost híres és kincsszerző keleti utazásából már visszatért Pestre, egy különös vendég jött látogatóba a Schöfft-családhoz". Birányinál eredetileg mindez másként, elfogadhatóbban hangzott: *„Aegyptus alkirálya, Mehmed Ali 1841-ben elhatározá, több változtatásokat tenni az országban. Ennek következtében többi közt Mussar effendi aegyptusi őrnagyot a' genie Corpsból, ki' tiz évig tanult a parisi hadacademiában, küldé másik évben Európába ..."* Mohamed Ali reformszándékának megvalósításához tehát csak a „másik évben" látott hozzá, vagyis 1842-ben. 1842 telén pedig Ágoston már kétségtelenül itthon volt: *„Esetleg Schöfft Auguszt is Pesten mulatott 's nagy örömmel fogadta az őt meglátogatott őrnagyot."* (Az „esetleg" kötőszó itt nem bizonytalanságot, hanem Ágoston és Muszar találkozásának véletlenszerűségét fejezi ki: „éppen akkor" értelemben.)

[21] Manapság, amikor a Schöfft-családról újra csak per tangentem esik szó egyes korszakokat, témákat átölelő summázatokban, különösképp fontos Genthon dolgozatához visszanyúlni. Vegyük példának a veszprémi Bakony Múzeumban őrzött (ltsz.: 53.7.28) képet, amely Széchényit a Vaskapu háttere előtt ábrázolja, eredetét tekintve pedig Schöfft Ágoston 1835-ös festményének 1836-ban a pápai kaszinó megrendelésére készült másolata. E másolatot K. Sinkó Katalin Ágoston apjának, Józsefnek tulajdonította, valószínűleg annak „Jos. Schoefft" szignatúrája, és Ágoston 1836-ban kezdődő keleti útja miatt, vö. in *Művészet Magyarországon 1830-1870.* Kiállítás az MTA Művészettörténeti Kutatócsoport és a Magyar Nemzeti Galéria közös rendezésében. Katalógus I. Budapest, 1981, 425. Az sem zárható ki azonban, hogy saját képét még maga Ágoston másolta le. A szignatúra-argumentumot semlegesítheti az a tény, amire már Genthon felhívta a figyelmet: Ágoston többféle nevet kapott a keresztségben. Bár keresztnevei közül az Ágoston látszik preferáltabbnak, azonban az 1830-as évek közepén-végén mintha éppen a József lenne domináns: 1836-os bukaresti dokumentumok és Szentiványi itt vizsgált 1840-es cikke egyaránt Józsefként hivatkoznak rá. Ráadásul a keleti út sem igazán zárja ki a másolat Ágoston általi szerzőségét: Ágoston 1836 nyarának végéig még viszonylag elérhető „közelben", Bukarestben volt.

Kőrösi a kártyaasztalnál? (Az anekdota pszichológiai tartalma)

Az anekdota színtere sokakban megütközést és eme – egy harmadik személy által elmondott – élettörténeti epizóddal szemben bizalmatlanságot kelthet. Az idealizálás folyamata tárgyának eredeti ellentmondásait feloldja, néhány főtulajdonság mögé rejti az egyes konkrét vonásokat, ezen főtulajdonságokat (állandó jelzőket) pedig minden helyzetben, kivétel nélkül érvényesnek hiszi. A Kőrösi körül képződött mítosz egyik eleme Csoma aszkézise.[22] Természetes tehát, hogy a szituáció szokatlansága azonnal attribúciókat vált ki belőlünk, a személyiségéről alkotott kép és e különös helyzet disszonanciája fölötti meglepetésünket kérdésfeltevésekkel palástoljuk. Viselkedhetett-e valóban Kőrösi az adott módon, a jellemére, szokásaira vonatkozó, fölöttébb kevés adat tükrében? (Épp ez az, ami külön mérlegelésre érdemesít minden újonnan felbukkanó adalékot Csoma jelleméhez.)

Először e viselkedés előfordulásának gyakoriságát, állandóságát vizsgáljuk meg, Kőrösinek a játékokkal szembeni attitűdjét. Szelektív, differenciáló érték-ítéletét a különféle játékok irányában, az egykori diáktárs, Újfalvy Sándor közismert visszaemlékezésein keresztül foghatjuk meg. Eszerint a játékok azon körét, amelyet ma sportnak nevezünk, maga is szívesen, eredményesen űzte (úszás, birkózás), egy másik körét csak másoknál értékelte („lapta", „czigle" vagy „más gyermeki játékok", tánc). A szerencsejátékokat illetően kifejezett elutasítást mutatott, „bolondságnak nevezte".[23] Mintha Csoma itt ugyanazt az előítéletes elfogódottságot képviselné, ahogyan maga a társadalom is vélekedett, haszonorientáltan, az időt pocsékoló, szerteszóró szórakozásfajtákról. Egyébként sem fértek volna idejébe: „Tanulás vagy foglalatosság nélkül bár pillanatig nem volt". Mivel nincs okunk azt hinni, hogy Csoma véleménye a későbbiekben gyökeresen megváltozott volna, ezért leszögezhetjük, a vizsgált viselkedés (kártyázás) semmiképpen sem lehetett szokványos vagy rendszeres nála.

Másodszor: ha e viselkedés nem tekinthető jellemzőnek rá, akkor vajon kitüntetetten csak egy bizonyos személy vagy helyzet hívta-e elő atipikus magatartását? A Kalkuttában tartózkodó Kőrösit a vele érintkezésbe kerülő külföldiek zárkózottnak, mindennemű társasági életet kerülőnek mutatták. Egészen más arc tekint ránk éppen Schöfft agrai leveléből! „Víg volt, nevetgélt, és nagy kedvre is derült mindenkor, ha Magyarországról beszélhetett; általá-

---

[22] 1842. április 7-én Campbellt módfelett meglepte a betegségéből ideiglenesen erőre kapó Kőrösinek egyik reakciója, amivel a tudományos élet visszásságáról szóló történetét zárta le váratlanul: „Nagyon mulatságos dolog! – *és szívből kacagott*". Campbell, Kőrösi utolsó napjainak krónikása némileg értetlenül fogadta ezt: „nagyon érdekesnek találtam, hogy ez a tárgy ilyen *derűs jókedvre* hangolta az *aszkéta kedélyét*". E mondvacsinált ellentmondást feloldva megállapíthatjuk, Csoma az érett személyiség lényeges alkotóelemével, a humorral rendelkezett. Az iskolatárs, Újfalvy is tanúságot tesz Csoma humorérzékéről: „Élcet, furfangos szókat mosolyogva hallgatott, de ő soha sem mondott" vö. Terjék J., *i. m.*, 214.

[23] Ugyancsak Újfalvy, vö. Terjék J., *i. m.*, 213.

ban ő igen beszédes, s ha neki ered, alig várhatni végét." Kivételes állapotként értékelhető Kőrösi életében az az időszak, amikor Schöfftel barátkozik. Baktay Ervin mély empátiával elemezte Csoma oldottabb lelkiállapotának okát: „De örömtelen életében is egyszerre magára talált és egészen átalakult, mihelyt nem érezte magára nehezedni környezetének idegenségét."[24] Csoma emberkerülése a tudományos elmélyedés szükséges velejárója volt, nem mizantrópiából fakadt,[25] aszketikus életmódja sem száműzte teljesen a vidámságot, mégis kizárólag Schöfftnek szólhatott Kőrösi ekkori szokatlan nyitottsága. Egy honfitárs fölötti öröm, másrészt Schöfft alkati adottságai (erőteljes, sodró, charmeur-i fellépése) egyaránt felvillanyozhatták Csomát. Azt se feledjük, hogy Kőrösit ekkor nemcsak egy szál magyar, hanem mindjárt egy egész magyar család jelenléte zökkenthette ki elvonultságából: Schöfft és felesége. Igazán csak egy asszony képes magával, magában elhozni az otthon melegét, tolmácsolni hívását, megteremteni bárhol egy kis magyaros miliőt (pl. hazai ízek).

Vélhetően Schöfft a portretírozását nem engedélyező Kőrösit tudatosan csalhatta lépre, vonta a társasági élet nyilvánosságába, olyan helyzetbe, amikor titokban elkészítheti a portré-vázlatot. Amíg a játék és a játékosok elterelték Kőrösi figyelmét, Schöfft az ún. „strohmann" pozíciójában ülve nyugodtan dolgozhatott. Bár a whistet általában négyen játsszák, a szabályok módot adnak 2 vagy 3 résztvevőre (Kőrösi, egy angol tiszt, Schöfft neje) egy vagy két strohmannal (Schöfft).[26] A hosszas whist-menetek a megfelelő időmennyiséget is megteremtették a vázlathoz a „bámulatos gyorsasággal" alkotni képes művésznek.[27]

Az elkészült portré arckifejezése végülis nagyszerűen ragadta meg a lelki sajátosságokat, pszichikai elemeket is: visszatükrözi Csoma belső mosolygását,[28] érzelmi kiegyensúlyozottságát, szenvedélymentes lelki békéjét.[29] E portré vonásainak leírásához akár kölcsön vehetjük Baktay megfogalmazását egy i. sz. 5. századi Buddha ábrázolástípusról, amit a „tökéletesen fesztelen, nyugalmas vonások, a mindenen felülemelkedő béke derűje és harmóniája" jellemez.

---

[24] Baktay E., *i. m.*, 310.

[25] A Csomától tibeti leckéket vevő S. C. Malan, a Bengáli Ázsia Társaság titkára számára *„kedves és közvetlen ember"* benyomását keltette, vö. Malan Duka Tivadarhoz írott levelét: Szilágyi F., *i. m.*, 317.

[26] A whist eme szabálylehetőségét, e játékfelállást (-leülést?) ld. whist: *Révai Nagy Lexikona* XIX, Budapest, 1926, 547.

[27] A *Calcutta Courier* 1840. június 13-i száma hangsúlyozta, hogy Schöfft *„with astonishing quickness"* fest tájat, arcképet vagy történeti kompozíciót, vö. B. Le Calloc'h, *i. m.*, 82.

[28] Hasonlónak látta őt Kalkuttában Théodore M. Pavie, francia orientalista: „elmerülve képzeletszülte gondolataiban, *magában mosolyogva* eszméinek folyamatán, *hallgatagon*" vö. Szilágyi F., *i. m.*, 315.

[29] *„Egykedvű*, se vígabb, se komorabb. ... az indulatoknak bármi neme arcán vagy taglejtéseiben soha nem volt látható" – rögzítette Újfalvy a fiatal Kőrösi érzelemvilágát, vö. Terjék J., *i. m.*, 213. Malan később ugyanilyennek ismerte meg „nyájas és szeretetreméltó és mindig készségesen hajlandó másokkal közölni azt, amit tudott. De azért maga tartózkodónak és *egykedvűnek* látszott"; vö. Szilágyi F., *i. m.*, 313.

Veszteségnek tartom, hogy Kőrösi későbbi ábrázolásain az aszkéta jelleg került előtérbe, erősödött fel; Rusz Károly 1884-es, a Schöfft-portrén alapuló ceruzarajza az idealizálás és egyszerűsítés ösvényére lépve, „leradírozta" a belső mosolygást az arckifejezésről, a komolyságot a komorsággal tévesztve össze és cserélve fel.[30]

A rajzalbumtól a nyomtatott képig

A Schöfft-vázlat utóéletére vonatkozóan közismert, hogy erről a litográfia a *Magyar Tudós Társaság Évkönyvei*ben 1846-ban bocsáttatott ki, báró Eötvös József Kőrösi megemlékezéséhez mellékelten. A litografálóra a figura melle előtt elhelyezkedő R. A. (L?) monogram utal: Rohn Alajos. Alul az „Élet utáni rajz. Schöfft." és „Ny. Walzel A. F. Pesten" feliratok tartalmazzák az alkotó, valamint a litográfiát kinyomtató cég tulajdonosának, Walzel Ágost Frigyesnek a nevét.[31] Az alábbiakban ennél alaposabban, motivációkkal árnyaltan próbálom feltárni a rajznak a nagyközönségig megtett útját.[32]

a. Landau(er), a Schöfftök és a Karacs-ház

Már érintettük, hogy Bírányi kezdeményezte 1845-ben: az akkoriban öccseivel Észak-Itáliában járó Ágoston keleti rajzalbumából kérjék ki a Kőrösi-rajzot és metsszék kőre. (Nem felel meg tehát a valóságnak a *Művészeti Lexikon* [1968] tömör állítása a vázlat utóéletéről, miszerint azt Schöfft később Pesten litografálta.) Javaslata a Társalkodóban visszhangtalan maradt, de a cikket ugyancsak lehozó *Életképek*ben, a lapjával épp azon évben csúcsra rúgtató Frankenburg Adolf nyomban felkarolta Bírányi indítványát. Készségét szerkesztői jegyzetével fejezte ki: „Erre igen szivesen ajánlkozik a' szerkesztőség, ha a' derék értekező úr a' rajz megszerzésében segítségére leend. Szerk".

Bízva Frankenburg elszánásának komolyságában – akivel ugyanezen évben „gyarapult" az Akadémia nyelv- és széptudományi osztálya – tallózni kezd-

---

[30] Holott „Az igazi, nyitott komolyság nem riad vissza sem a paródiától, sem a redukált nevetés egyéb formáitól ... Az igazi nevetés mindig ambivalens és egyetemes, nem tagadja, hanem megtisztítja és kiegészíti a komolyságot." Vö. Mihail Bahtyin, *François Rabelais művészete a középkor és a reneszánsz népi kultúrájában*. Budapest, 1982, 153-154.

[31] Vö. Nagy Zoltán, *A magyar litográfia története a XIX. században*. Budapest, 1934, 120; főleg Gerszi Teréz, *A magyar kőrajzolás története a XIX. században*, Budapest, 1960, 200.

[32] A Kőrösi litográfiára vonatkozó adatgyűjtést megnehezítette, hogy az *Évkönyvek* VII. kötete 1846 végén jött ki, amikorra József nádor nádorságának 50-ik évfordulója is esett. Így az ő tiszteletére ajánlott kötetben előnyt élvezett a nádor Barabás által rajzolt arcképe, ami azután a kötet készültét előre beharangozó híradásokból teljességgel kiszorította a Kőrösi litográfia szerzőinek névszerinti dicséretét. A kötet díszpéldányát „Ő cs. kir fenségének" szándékozott az akadémia elnöksége 1846. november 12-én bemutatni, vö. *Pesti Hírlap* 1846: 774, november 6., címlap, *Magyar academia*, 305-306.

tem az *Életképek* 1845-ös számait, hátha tájékoztat a fejleményekről az indítvány ügyében. Így tűntek fel a „Mi hír Budán?" rovat ezen sorai: „Landauer úr Schoeft hazánkfiától természet után rajzolt Kőrösi Csoma Sándor arczképét kőre metszé 's azt a magyar tudós társaság magáévá tevén, a' közönség birtokába is juttatandja".[33] Tehát a Magyar Tudós Társaság (=Akadémia), az ekkor dívó portretírozási és arckép litografálási láz közepette,[34] megelőzte a nagy példányszámú divatlapokat, és elsőként szerezte meg a rajzot, kiadásának jogát.

Csakhogy a tárgyalt Csoma litográfia nem Landauer, hanem Rohn Alajos szignóját hordozza. Az ellentmondás tisztázásához, a továbblépéshez Landauer személyének azonosítása szükséges. Nem lehet ő más, mint Landau Lénárd (akinek németes Landauer névformáját egyik kortársa is használta vele kapcsolatban).[35] Bár a litográfia-történeti kézikönyvek mint litográfust nem jegyzik, ugyanakkor tudjuk róla, hogy festett, a pesti rajztanodában pedig tanított 1821-50 között. (1843-ban kiadott egy „Fény- és árnytan" c. könyvet.[36]) Magasfokú rajztechnikai felkészültsége mellett bizonyos rokoni szálak miatt is rá eshetett a választás.

Ecsedi István 1912-ben mutatott ki egy, a 19. század első felében létrejött szellemi és baráti kört, amely a kor legjelesebb rézmetszője, Karacs Ferenc pesti háza körül szerveződött.[37] Az itt zajló összejöveteleket művészek, tudósok, írók keresték fel, köztük Landau rajztanár is, aki egyben jószomszédi viszonyban állt Karaccsal. Schöfft Ágoston apja, József is rendszeresen látogatta e kört,[38] sőt ahogy Ecsedi utalt rá, Landau Schöfft Józsefnek volt a veje. Fia rajzát eszerint Schöfft József a család bizalmasára, vejére bízta.

Nem több megérzésnél, de úgy vélem, hogy a Karacs- és az átellenes Kulcsár István-ház szellemi találkozói két szempontból is további figyelemre méltók. Genthon ennek a közegnek feltételezhető hatását kihagyta a számításból, amikor azt vizsgálta, mit szívhatott magába az ifjú Ágoston apja mellett és külföldi tanulmányútjai idején. A Kőrösi-szálhoz pedig nem lényegtelen, hogy a Karacs-társaságban a Schöfftök olyan emberekhez kerülhettek közel, mint pl. a Karacsék „legbensőbben tisztelt barátai közé tartozó" Döbrentei Gábor, aki még a Kolozsvári Tudós Körből ismerte Csomát, majd a

---

[33] *Életképek* 4. köt. 1845, „Mi hír Budán?" rovat, 743.

[34] A kiadók versengésének kiélezettségét az 1840-es évek közepének „arczképkiadási mánia"-jában, „melylyel egymáson erszényünk rovására túltenni iparkodtunk" a humor eszközeivel – belülről – kezdi ki Frankenburg Adolf, vö. *Emlékiratok*. III, Pest, 1868, 166.

[35] Tekusch, *Der Fremde in Pesth und Der Pesther in der Vater Stadt*. Pest, 1833, 107.

[36] Lyka Károly, Landau, in U. Thieme – F. Becker, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*. XXII. Leipzig, 1928, 288; Kovács Éva, Landau, in *Művészeti Lexikon*. II. Budapest, 1967; Lyka K., *A táblabíró világ művészete. Magyar művészet 1800-1850*. Budapest, 1981,[3] 117.

[37] Ecsedi István, *Karacs Ferenc térképmetsző élete és művei (1770-1838)*. Debrecen, 1912.

[38] Karacs Teréz, A régi Pestről. Emlékezések 1825-29-ből. IV.: *Fővárosi Lapok* 1880:55, március 7., 266.

Magyar Tudós Társaság első titkáraként (1831-36) levelezett is vele. Több mint valószínű: e kör Döbrentei révén első kézből tájékozódhatott Kőrösi útjáról és eredményeiről. Azt is megkockáztathatjuk, valahogyan Döbrentei is inspirálhatta Ágostont Kőrösi felkeresésére.

b. Rohn Alajos 1846-os „zsengéi": az áttörés éve?

Minthogy Rohn pesti grafikus, nyomdász működési ideje az 1850-60-as évekre tehető, ebből az időkeretből nyilvánvalóan kilóg az itt vizsgált, 1846-os Rohn munka. Gerszi Teréz alapvető litográfiai monográfiája egyetlen 1851-nél korábbi Rohn kőmetszetet tüntetett fel a Csoma-portrén kívül: a *Pesti Divatlap* 1846-os, a „Nemzeti Színház belsejé"-t ábrázoló mellékletét, amit szintén Walzelnél nyomtattak ki.[39]

Kőszeg Ferenc szemléletesen érzékeltette a reformkori folyóirat-illusztrációk behatóbb tanulmányozásának fő akadályát, az egykori felhasználás sajátosságát: a divatlapok képmellékleteit kitépve a falra függesztették. Ezért hiányzik az Országos Széchenyi Könyvtár bekötött divatlapjaiból is a mellékletek java része. Nehéz tehát utólag egy önálló létre tépett műmelléklet eredeti, folyóiratbeli helyét meghatározni.[40] Gerszi a Rohn-féle színpadkép-rajz helyeként a *Pesti Divatlap* 1846. II. félév 47. számát jelezte.[41] Autopszia győzött meg, nem a 47-es szám tartalmazza Rohn szóbanforgó színpadképét, hanem a 27-es. Eme utánajárás jutalmaként egy másik Rohn munka említését fedezhettem fel a 47-es szám alatt. Noha a II. félév „Tartalom" jegyzéke röviden adja meg a címet – „8. Kőhegyi Vigadója a pesti nagy redoutteremben" –, noha az illusztráció ismét nincs a helyén, a hátlapborító felfedi e mű szerzőit is: „Rajz Rohn s nyomtatta Walzel".

Bármennyire Rohn korai munkái közé sorolhatjuk is a Schöfft-rajz kőre metszését, oroszlánkörmei mindenesetre már jól látszanak az ugyanezen évből származó rajzain („Nemzeti Színház belseje", és az itt említett „Vigadó"). Walzellel való együttműködése is korán elismert kvalitásaira enged következtetni. Walzel Ágost Frigyes a korszak egyik sikertörténetét mondhatta magáénak. Litográfiai vállalkozásaival az 1840-es években jutott a csúcsra, maga

---

[39] Gerszi T., *i. m.*, katalógus rész, 192. (Rohn: 135. tétel).

[40] Kőszeg Ferenc, Magyar folyóiratillusztrációk 1830-1848, in *Művészet Magyarországon i.m..*, 144-145.

[41] Adatát változatlanul vették át nemrégiben egy, a Nemzeti Színházból az OSzK Színháztörténeti Tárába került példány provenianciájának meghatározásához, vö. Belitska-Scholtz Hedvig – Berczely Károlyné, in *Művészet Magyarországon*, 37 (Rohn színpadkép). Ekkor azonban a Gerszi-féle katalógusnak a nyomda angyala által elkövetett sajtóhibáját örökölték meg, ami segít egy további 1846-os Rohn rajz azonosításában. Tapasztalat diktálja jótanácsomat a *Pesti Divatlap* leendő böngészőinek: ha az OSzK példányokból hiányzik is a legtöbb műmelléklet, ha a tartalomjegyzékek cléggé szűkszavúak is, érdemes olyan kötetpéldányokra vadászni (pl. a 8.550 könyvtári jelzetű), amely rendelkezik az adott szám mellékletét bővebben (ki)ajánló hátlapborítókkal.

mögé utasítva összes konkurenciáját azzal, hogy gondosan ügyelt a művészi kiállításra. Nyomdájában ekkoriban a legkiválóbb litográfusok sokszorosíttatnak, ezért tarthatjuk már 1846-ban a szakma összes csínját-bínját ismerőnek a rajzait Walzelnál kinyomtató Rohnt. A Kőrösi-portré litográfiájának nyomtatására a megbízást a Magyar Tudós Társaságtól Walzel kitüntető módon, igényességért kaphatta meg.

Eldönthetetlen, hogy Landau és Rohn egymástól függetlenül készítették-e el a Schöfft-rajz litográfiáját (ha így történt, honnan jutott Rohnhoz a rajz és Landau miért nem adhatta ki saját kőmetszetét), vagy Landau és Rohn között mester-tanítványi viszonyt tételezve, a rajzoktató Landau tehetséges tanítványát tisztelte meg e szép feladattal.

c. Bírányi Ákos jelenléte a Jelenkor*ban*

Duka Tivadar 1857-től kezdte el küldeni Indiából a Csomára vonatkozó adatokat a hazai lapoknak, lerakva Csoma kultuszának és életrajzának alapjait.[42] Ehhez Bírányi Ákos már nem csatlakozhatott az általa regisztrált Csoma-anekdota újra elővevésével, mivel ekkorra sem ő († 1855. VI. 10, Pest), sem testvére, a gyakorta szerző- és kiadótárs Bírányi István († 1856. XII. 7, Rio de Janeiro) nem volt az élők sorában.

Bírányi Ákos különböző divat- és hírlapoknáli feltűnéseit követve jutottam arra a feltételezésre, hogy Bírányi – még a szabadságharc előtt – ezúttal egy hír formájában újra közölte a Csoma-történetet, és sokáig szemmel kísérte a rajz sorsának alakulását is. (Bírányit ekként a Csoma hagyományok egyik legelső ápolójának is felfoghatjuk!)

1845 nyarától Bírányi a Széchenyi alapította, a liberális haladásnak szentelt *Jelenkor*nál nyert alkalmazást. E lap néhány névtelen híre, cikkecskéje mögött is Bírányit gyanítom. Bírányi szerzősége leginkább egy Schöfft Ágoston velencei palotavásárlásáról közzétett hírben ragadható meg, melyet átitat a rá jellemző, művészeink itthoni boldogulását szívesebben látó, féltően hazaváró hangnem.[43] Bírányi, miután a *Jelenkor* melléklapjában, a *Társalkodó*ban és Frankenburg Adolf *Életképek*jében is lehozatta a Csoma-anekdotát tartalmazó cikkét, úgy tűnik, nem vált meg a témától. Kell-e ékesebb bizonyíték az anekdota igazság-tartalmára nézve annál, mint amikor hírré tömörítve, a tetszetősebb részletektől megfosztva, tehát már nem az érdekesség, hanem egyértelműen csak az igazság kedvéért felidézve kerül ismét elénk. „Nemzetünk egyik elhunyt jelesének, a' szenvedélyes keleti utazó Kőrösi Csoma Sándor

---

[42] Rohn eme másik, korai rajza azonos lehet a „Táncmulatság az egykori pesti Vigadó nagy-termében" c. illusztrációval a *Magyar Művészet 1800-1945* c. kötetben (szerk. Zádor Anna, Budapest, 1964, 16. kép). Ennek rajzolójáról a könyv képjegyzéke nem informál.

[43] *Jelenkor* 1846, 1. sz. jan. 4, 5.

arczképe nemsokára megjelenend, a' szerint, mint azt szinte Keleten utazott müvész honfitársunk a' fiatal Schoeft az élő példányrul tudta nélkül játék közben lerajzolá, kitül azt az akadémia megszerzé."[44]

Amikor befutott a hír, hogy a Bengáli Ázsia Társaság 1845-ben síremlékkel gondoskodott Csomáról, a sírfeliratot a *Jelenkor*ban közlő, magát meg nem nevező szerző (feltehetően Bírányi) emellett a portré kiadási munkálatait is kommentálta: „Arczképét szándékoztak minap néhányan kiadni, 's ez is a magy. akademia birtokába jutott, de nem azért, hogy ott mintegy örökségül 's ritkaságul vesztegelve napvilágot ne lásson. E sorok írója legalább azt tudja, hogy az akademia titoknoka Csománk arczképének nemcsak az évkönyvek melletti, hanem azonkivül is, mielőbbi közlését megígérte".[45]

Az utókor szemében Csoma külseje most már mindörökre olyan arcvonásokkal él, ahogyan őt Schöfft egykor megjelenítette. Végeredményben tehát egy lelkes kibic szemszögéből látjuk Csomát, akinek szemei a játék alatt és helyett a játszóra tapadtak.

The history of the sole authentic portrait of Sándor Csoma de Kőrös. The drawing by Schöfft: from sketch to lithograph

Péter GABODA

The sole authentic portrait of Alexander Csoma de Kőrös was draw by Ágost Schöfft, a Hungarian artist of German origin in 1840. The article clarifies several so far unknown or ministerpreted details of Schöfft's life and journey to the Orient. The circumstances the drawing was prepared during a whist-party are also analysed. Csoma de Kőrös appears to be a much more social and less grave personality than it has been supposed. Finally the lithographer, Alajos Rohn and his connections with other artist families of significance are dealt with.

[44] *Jelenkor* 1845, 100. sz. dec.14, 602

[45] *Jelenkor* 1846, 14. sz. febr. 19, 81-82

Szakály Ferenc

Az első dunántúli szandzsák és megszervezője, Kászim bég

A magyarországi török uralom története iránt érdeklődők régi vágyálmát váltotta valóra a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv főlevéltárosa, Ernst Dieter Petritsch, amikor közzétette az Osztrák Állami Levéltárak három archívumában (a Haus-, Hof- und Staatsarchivban, a Finanz- und Hofkammerarchivban és a Kriegsarchivban) őrzött – török és más nyelven írott – „oszmán" dokumentumok regesztáinak impozáns első kötetét.[1] Nem kétséges, hogy ez a kötet megkerülhetetlen kézikönyve – mondhatnánk: a szó szoros értelmében vett „breviáriuma" – lesz mindazoknak, akik a török berendezkedés és megszállás történetével foglalkoznak. Miután e sorok írója – márcsak korábbi Tolna megyei kutatásai okán is – régtől fogva izgatja az 1541 és 1543 közti török előrenyomulás, a 74. sorszám alatt különös örömmel fedezte fel benne Kászim bég 1543. február 16-án Szekszárdon kelt levelét.[2] Ennek eredeti latin szövege a következő:

Nos Kazwm Beg penes Danubium et citra Drawam ac Tholna dei gratia zanchak egregie et strenue viris[a] *Stefano literato officiali de Simonthornya. Clareath*[b]*, vt magnificus et strenuus vir, Johannes Podmany de Palotha nobis has literas misit et verbis noncciavit*[c]*, vt Emericus Verbewci et Balthasar Banfy rursum in servicium in victissimi*[d] *cesaris, domini nostri clementissimi se ipsos darre*[e] *wolunt. Igitur si certus est vel nos decipere nitentur, nobis omni modo significari velitis*[f] *de hoc eciam vestra fides fidelitas*[g] *erga in victissimam*[h] *cesaream maiestatem, dominum nostrum clementissimum et erga nos cernitur. Sy vero secus facturi fueritis*[i]*, certho*[j] *sitis, vt omnino bona eiusdem depopulari faciam. Ideo de hys citissimam relationem expectamus. Vale. Ex Zexzard feria sexta post in vocauit*[k] *anno domini 1543.*

[a]helyesen: *egregio et strenuo viro*
[b]pontosabban: *clareat*, helyesebben: *claret*
[c]pontosabban: *nunciavit*
[d]helyesen egybeírva: *invictissimi*
[e]pontosabban: *dare*
[f]helyesen: *velis*

[1] *Regesten der osmanischen Dokumente im österreichischen Staatsarchiv.* I. (1480-1574). Wien, 1991. (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Ergänzungsband 10/1.)

[2] Wien, Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA HHStA) Hungarica Allgeimeine Akten (a továbbiakban: AA) Fasc. 53. 1543. Sine dato. f. 258.

Keletkutatás, 1995/tavasz, 23-43. old.

[g]a levél írója nyilván a *fidelitas* szó ismétlődésének elkerülése végett választotta ezt a – nem nagyon szerencsés – megoldást; a *fides* 'hűség, bizalom' szót nem szokás megszólításban, mintegy megszemélyesítve használni

[h]helyesen egybeírva: *invictissimam*

[i]helyesen: fueris

[j]pontosabban: *certo*

[k]helyesen: *Invocauit* (értsd: *dominica Invocavit*)

Ugyanez magyar fordításban:

Mi Kazwm bég, Isten kegyelméből szandzsák[bég] a Duna mentén és a Dráván innen és Tolnában, tekintetes és vitézlő István deák simontornyai officiálisnak. Tudnivaló, hogy a nagyságos és vitézlő férfiú, palotai Podman[iczk]y János ezen levelet küldte és szóban is jelentette nekünk, hogy Verbőci Imre és Bánfy Boldizsár ismét a győzhetetlen császár, a mi legkegyelmesebb urunk szolgálatába kívánnak állni. Ennekokáért mindenképpen jelentsd nekünk, hogy ez igaz-e, vagy minket megtéveszteni törekszenek, merthogy ezen fog megméretni a te hűséged a mi kegyelmes urunk, a győzhetetlen császári felség és mi irántunk. Ha pedig másként találnátok cselekedni, bizonyosak legyetek, hogy birtokait[a] *teljesen elnépteleníttetem. Ezért ezekről a legsürgősebb jelentést várjuk. Isten veled. Szekszárdról, az Invocavit vasárnapja utáni pénteken, az 1543. évben.*

[a] értsd: István tiszttartó urának, Révay Ferencnek birtokait

Ennek a levélnek létezéséről több mint félszázada tud(hatna) a kutatás; a Podmaniczky-oklevéltárban ugyanis már 1941-ben megjelent Révay Ferenc 1543. február 28-án Pozsonyban kelt levele, amelyben a nádori helytartó felesége, Paksy Anna, simontornyai vára tiszttartójától kapott török híreket továbbít az uralkodónak. Ehhez mellékelten, úgymond, felküldte urának Kászim bég itt közölt levelét, amelyből, I. Ferdinánd megértheti, hogyan áll Podmaniczky, Bánffy és Werbőczy dolga. Mivel a „török" levél eredetijén sem pecsét, sem pencse nem található – vagyis: egyszerű másolat –, Révay megjegyzése („*quantum vero ad Podmaniczky, Banffy et Werbewczy attinet, Maiestas Vestra intelliget ex litteris Kazonbeg*") a levél hitelességének legfontosabb bizonyítéka.[3] (Amennyiben persze azt nem a nevezett hamisította, hogy a vele ellenséges környékbeli főurakat az udvarnál befeketítse. Ezt a

[3] *A podmanini Podmaniczky-család oklevéltára.* Közzétette, családtörténeti bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Lukinich Imre. III. 1538-1548. Bp., 1941, 247-248. N° 101; Lukinich I. azért nem találta meg a mellékletet (*i. m.*, LXXIV. 6. jegyzet), mert az Révay levelétől – ismeretlen oknál fogva – elszakítva, a datálatlan iratok közé van sorolva.

megoldási lehetőséget azonban bizonyos, később ismertetendő összefüggések eleve kizárják.[4])

*

Tulajdonképpen nem megy újdonságszámba sem az, hogy Szekszárd 1543-ban már török kézen volt, sem az, hogy az itteni ügyekben Kászim bég volt az illetékes. Ez utóbbi még az irodalomtörténet-írásban is ismert és számon tartott tény, hiszen Tinódi Sebestyén *Verbőczi Imrehnek Kászon hadával kozári mezőn viadalja* című, 1543-ban keletkezett éneke egy Werbőczy Imre és Kászim bég hadai között, 1542. július 1. után, 1542 második felében (*„Boldogasszony napján bőjtben ez es vala"*)[5] lezajlott összecsapást beszél el, miközben beszámol a Werbőczy katonái és a környékbeli, valamint szlavóniai törökök közti párviadalokról is.[6] Tinódi úgy ír a Kászim környezetében történtekről, mintha azoknak maga is szem- és fültanúja lett volna – kémjelentésekből alkalmasint valóban tudhatott róluk –, ám azt, hogy a bég *hol* állomásozott, nem mondja meg.

Ez a helyszín éppenséggel Szekszárd is lehetett, hiszen kétségbevonhatatlan bizonyítékkal rendelkezünk afelől, hogy az már 1542 áprilisában is török erősség volt s a környékbeli magyar erők – feltehetőleg éppen Werbőczy Imre vezetésével – a visszafoglalásával kísérleteztek. Nem is elhanyagolható erőkkel és kitartással, hiszen a pesti törökök 300 lovast és 200 gyalogost küldtek ki felmentésére.[7] Werbőczy portyázói 1542-ben gyakran megfordultak Tolna megye délkeleti részében: szeptemberben a Tolnára kihelyezett törököket vágták le, karácsonykor pedig ismét Szekszárd alá ütöttek.[8] A

---

[4] Vö. e tanulmány 37. lapjával.

[5] E dátum feloldása nem könnyű feladat. Szentpétery Imre közkézen forgó kronológiája szerint „Boldogasszony böjtje" „Boldogasszony látogatásának vigiliájával" (júl. 1.) azonos. A „Boldogasszony napjának böjtje" azonban éppenséggel jelentheti a „Boldogasszony születésnapjának" (szept. 8.), „Boldogasszony beavatásának (emlékezetének, templomba állásának)" (nov. 21.), végül „Boldogasszony fogantatásának" (dec. 8.) vigiliáját is, hiszen a „böjt" általában az ünnepnap előtti estét is jelölheti. (*A kronológia kézikönyve* [A Chronologia és az Oklevéltani naptár összevont, javított és bővített kiadása]. Sajtó alá rendezte Gazda István. Kiegészítette Érszegi Géza, Raj Tamás, Szögi László. Bp., 1985. [Tudománytár] 71.) Mivel alább (vö. az 52. jegyzettel) kiderül, hogy Werbőczy ez évben a csehországi hadszíntéren is megfordult – ami valószínűleg nyárra esett –, meglehet, hogy a későbbi dátumok valamelyike a helyes.

[6] Újabb kiadás: Tinódi Sebestyén: *Krónika*. Sajtó alá rendezte Sugár István. A bevezetőt Szakály Ferenc írta. Bp., 1984, 455-463. (Bibliotheca Historica) Félredatálva ismertettem: Szakály Ferenc, Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után (1526-1566): *Tanulmányok Tolna megye történetéből* 2 (1969) 23.

[7] „Nova autem nunc alia non sunt, preter quam quod audimus castellum Zekzardy obsessum esse hincque ad subsidium eorum missi sunt trecenti equites ac pedites ducenti. [...] Hodie quoque dimissi sunt Beslye, ignoramus, si ad protectionem castelli Zegzard proficiscuntur vel ad depopulandas partes superiores." Gárdonyi Albert, Pest város a középkor alkonyán: *Tanulmányok Budapest Múltjából* 6 (1938) 13-14.

[8] Az 1542/1543. évi Szekszárd környéki összecsapásokról áttekintés: Szakály F., *i.m.*, 23-24.

törökök szekszárdi berendezkedésének *datum ante quem*je eszerint: 1542. április 14.

A szekszárdi helyőrség, a gyakori visszavívási kísérletek ellenére, szilárdan tartotta magát, ellenőrzése alá vonva a környék gazdaságilag legjelentősebb, legnépesebb települését: Tolna mezővárost is, ahol már úgyszintén 1542 áprilisától kimutatható török vámszedők folyamatos működése.[9] (Az ide helyezetteket nemcsak a megye nyugati részeiből induló magyar erők – Werbőczy Döbröközben tartotta udvarát[10] –, hanem a karnyújtásnyira levő kis erősség, a korábban Bodó Farkas birtokában volt Anyavár katonái is zaklatták.[11])

Szekszárd török kézre kerítésénél maradva: az első pillantásra úgy tűnik, hogy annak lehetséges időpontját még 1542-nél is hátrébb vihetjük. Az egykori budai főbíró, Bornemisza Péter nevéhez kötött, közel-egykorú magyar krónika-kompilációban, az ún. „Verancsics-évkönyvben" ugyanis a nagyváradi békekötés (1538. február 24.) említését követően ezt olvashatjuk: „*Kaszon vajda Pesttől indulván, Szekszárdot megszállá, megvevé, megígeté és belí az ő (maga) népét szállítá*".[12] Ha nem is 1538-ból, de 1537-ből biztos tudomásunk van az ország középső részén olyan török csapatmozgásokról, amelyek közé éppenséggel – ha politikailag nem is, katonailag mindenképpen – beilleszthető Szekszárd elfoglalása. Legalábbis egy 1537. április 14-én Selmecbányán kelt híradás szerint egy bizonyos Kászim vajda – aki Jahjaoglu Mehmed szendrői(smederevoi)-nándorfehérvári bég alárendeltségében s feltehetőleg a Magyar Királyság déli határainál szolgált – a jelzett időpont körül ennek háromezer emberével Pestre érkezett, hogy, úgymond, János király pa-

---

[9] *Magyarországi török kincstári defterek.* Fordította Lászlófalvi Velics Antal. Bevezetéssel ellátta és sajtó alá rendezte Kammerer Ernő. II. Bp., 1890, 9.; A datálást (márciusról áprilisra) helyesbítette Káldy-Nagy Gyula, *A budai szandzsák 1559. évi összeírása.* Bp., 1977, 8: 5. jegyzet. (Pest megye múltjából, 3.)

[10] Komáromy András, Verbőczy István és fia: *Századok* 44 (1910) 284., itteni udvarát említi Tinódi id. éneke is, bár versfőinek tanúsága szerint nem Döbröközben, hanem Daruvárott keletkezett. Bár Tinódi e históriás énekét „Werbőczi Imréhez való szerelmébe" keltezte (Tinódi S., *i. m.*, XVIII. ének 43., 76. és 130.), Daruvár (Daróvár) birtokosaként 1543. júl. 20-án Bornemisza Farkast említik (Szakály Ferenc, A két „pécsi" Schreiber Farkas. In: *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez.* Bp., 1995, 62. [Humanizmus és reformáció, 23.]).

[11] Vö. *Tolna mezőváros monográfiája.* Szerkesztette Glósz József – V. Kápolnás Mária. Tolna, 1992, 94. Hogy ekkor kinek a csapatai védték Anyavárt, nem tudjuk. Werbőczy Imre szervitorainak egy közelebbi dátum nélküli, 1543. évi szupplikációja szerint Bodó Farkas megürült javait – központjukban Anyavárral – uruk, Losonczy István és Mérey Mihály egyaránt felkérte. ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 53. 1543. Sine dato f. 161. és 201[v].

[12] *1504–1566. Memoria Rerum. A Magyarországon legutóbbi László király fiának, legutóbbi Lajos királynak születése óta esett dolgok emlékezete (Verancsics-évkönyv).* Sajtó alá rendezte, az utószót és a jegyzeteket írta Bessenyei József. [Bp.], 1981, 48. (Bibliotheca Historica) Vass Előd, aki nem vette észre, hogy a kompiláció az 1532-es évszám alatt közöl minden 1532 és 1540 közti eseményt, 1532-re datálva kommentálja: *Szekszárd város történeti monográfiája.* I. Szerkesztette K. Balogh János. H. és é. n. 63.

rancsait kövesse.[13] Ez a török seregtest viszonylag rövid ideig állhatott János király rendelkezésére. 1537. július 27-én Bakics Pál ugyanis egy olyan kémjelentést továbbított az uralkodónak, amelynek szerzője Mehmed bég szerémi táborából küldött híreket. Ennek a kémnek olyan szerencséje volt, hogy ugyanazon a postahajón utazhatott, amelyen Kászim vajda és Musztafa vajda is urához igyekezett („*ut versus Mehmeth begum rursus descenderem, ... fortuna ita tulit, ut illico waywoda Kazzon et Mustapha per unam navem leviorem postam ad Mehmeth begum demittebant*").[14] Ha Kászim – egyelőre, sajnos, ismeretlen helyről (valószínűleg Ráckeviből,[15] esetleg Pestről) – július közepén már kíséret nélkül indult a Szerémség felé, úgy az említett török csapatoknak már rég el kellett hagyniuk Buda térségét.

Ezzel szemben a váradi békekötést követő időszakban semmi jele komolyabb török csapatmozgásnak Magyarország belseje irányában. A szultán, mint közismert, Moldva megtámadásával demonstrálta, hogyan bánik engedetlen hűbéreseivel; Fráter György 1538. augusztus 16-i értesülése szerint Mehmed béget is magához rendelte Magyarország déli határairól, állítólag őt akarta megtenni Moldva „bégjévé".[16]

Ha azonban mindenáron el akarjuk hinni, hogy Szekszárd már Buda eleste *előtt* török kézen volt, persze találni fogunk olyan adalékokat, amelyeket, némi erőltetés árán, ennek bizonyítására felhasználhatunk. Így például Héderváry Lőrinc azon, 1540. novemberi közlését, mely szerint 80 000 török állomásozik Szekszárd környékén.[17] A szám nyilvánvalóan túlzó, azt azonban valószínűsíti, hogy Szekszárdot olyan helyként tartották számon, ahol a Buda felé igyekvő törököknek nem kell támadástól tartaniuk. Hasonló következtetést sugall I. Ferdinánd azon 1541. február 1-i értesülése is, miszerint a török segédcsapatok ugyan már csak 20 mérföldre vannak Budától, de hajóik és ha-

---

[13] „ad sedem nostram advenit fama, quod Mehmeth Beegh et Kazon waywoda cum tribus milibus Turcarum ad Pesth advenissent et soli ad Johannem regem profecti fuissent et vellent intelligere voluntatem eiusdem, quidnam eis mandaret, quia a caesare Turcarum haberent in commissis, quidnam eis mandarent, ut iussa eiusdem adimplerent". Dalmady Tamás Selmecbányához. Dalmad, 1537. ápr. 14. *Podmaniczky család oklevéltára i. m.*, II. 1510-1537. Bp., 1939, 606. N° 245. A kiadó szerint nem a Tolna megyei, hanem a Hont megyei Dalmadról van szó (ld. a névmutatót).

[14] Velics Demeter jelentése. Datálatlan melléklet Bakics leveléhez: *Enyingi Török Bálint*. A bevezetést írta és a forrásokat közzéteszi Bessenyei József. Bp., 1994, 134-135. N° 184.

[15] A levélben foglaltak hitelét a közismert ráckevi Bakics-kém, Sóvágó György látta el hitelesítő záradékkal: *i. m.*, 135.; Sóvágóról: Takáts Sándor, A kalauzok és kémek a török világban. In: Uő., *Rajzok a török világból*. II. Bp., 1915, 175: 2. jegyzet.

[16] Károlyi Árpád, Fráter György levelezése és egyéb őt illető iratok a bécsi cs. és kir. állami levéltárból: *Történelmi Tár* 1878, 216-247., az idézett hely: 224. Károlyi Árpádnak a nagyváradi békekötéssel foglalkozó írásai (Okmányok és levelek a nagy-váradi béke történetéhez, 1536-1538: *Történelmi Tár* 1878 és Adalék a nagyváradi béke s az 1536-1538. évek történetéhez: *Századok* 12 (1878) nem tekintenek ki a békekötés következményeire.

[17] Öcséhez, Héderváry Györgyhöz. Som, 1540. nov. 3. *A Héderváry-család oklevéltára*. II. Közli Závodszky Levente. Bp., 1922, 105. N° 68., vö. Szakály F., Tolna megye *i. m.*, 22.

diszereik Tolnánál belefagytak a Dunába.[18] Ez nyilván csak úgy eshetett meg velük, hogy ott volt a gyülekezőhelyük, bázisuk. Vagyis: Szekszárd térségét 1540/1541 fordulóján afféle török táborhelyként tartották számon. Vagy azért, mert vára valamely elkötelezetten törökbarát Szapolyai-párti úr birtokában volt,[19] vagy azért, mert üresen állott, vagy pedig azért, mert valóban a törököké volt.

Ez utóbbi „megoldásnak" azonban makacsul ellentmond egy – igaz, csupán logikai, tehát eleve közvetett – érv: amennyiben Szekszárdon Buda bevétele előtt állomásozott volna török őrség, úgy arról valamilyen kontextusban mindenképpen szó esik a meglehetősen gazdagon dokumentált 1540/1541. évi hadjárat eseményei[20] sodrában. Ameddig az ellenkezőjét bizonyító pozitív adat nem kerül elő, addig erősen valószínűsíthető feltevésnek tekintjük, hogy Szekszárd török birtokba vétele 1541. augusztus 29-e után következett be, s az erről szóló mondat szövegromlás folytán került a „Verancsics-évkönyv"-ben mai helyére, 1538. február 24. utánra.

Szekszárd bevétele mindenképpen a török kormányzat szándékaiban bekövetkezett változás jele, ami talán egyszersmind hozzásegít a pontosabb datáláshoz is. A szultán 1541. szeptember 6-án kicsikart egy parancslevelet az Erdély felé vonuló Izabella királynétól, amely utasítja Pécs őrségét, hogy adja át a várat oda küldött megbízottjának.[21] A stratégiai célzat nyilvánvaló: a környék legerősebb várának, Pécsnek megszerzésével biztosítani a szerémségi hódoltságot és Budát összekötő vízi és szárazföldi utat. Ez a megoldás egyszersmind magában hordozta azt az eshetőséget is, hogy a Pécs és a Duna közé eső magyar várak – megnehezedvén összeköttetésük az akkor még csak szerveződő hátországgal[22] – érett gyümölcsként hullanak a megszállók ölébe. Ezt az elképzelést a pécsiek ellenállása s a nemrégiben oda helyezett Szapolyai-párti prefektus átállása meghiúsította. Bár az alkalmasint éppen Kászim vezetésével Pécs alá érkezett törökök állítólag bombázással is megpróbálkoztak, nem tudták kikényszeríteni a megadást:[23] Pécs egyelőre megmaradt a

---

[18] Veress Endre, *Izabella királyné, 1519-1559*. Bp., 1901, 127. (Magyar Történeti Életrajzok)

[19] Ferdinánd király 1540. szept. 15-én Váraljai Szaniszló székesfehérvári prépostnak, a későbbi püspöknek adományozta Szekszárdot, hangsúlyozva azonban, hogy azt előbb vissza kell foglalni a birtoklóktól („a manibus alienis eliberabimus"). *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából*. III. 1535-1541. Szerkesztette Bunyitay V., Rapaics R., Karácsonyi J. Bp., 1906, 489-490. N° 496. és Sörös Pongrácz, *Elpusztult bencés apátságok*. Bp., 1912, 64. (Pannonhalmi Szent Benedek-rend története, XI/B). Vass Előd feltételezi, hogy ez a bitorló esetleg maga Török Bálint lehetett, akinek a környéken valóban volt néhány foglalása (*Szekszárd város monográfiája i. m.*, I. 63.).

[20] Ezekről legbőségesebben Veress E. *i. m.*, (81-194.) és Barta Gábor (*Vajon kié az ország?* H. és é.n. 92-108. [Labirintus]) tájékoztat. Vö. Bessenyei József, *A Héttorony foglya* (*Török Bálint*). H. és é.n. 85-98. (Labirintus)

[21] Veress E. *i. m.*, 198. és Szakály F., A két „pécsi" Schreiber Farkas *i. m.*, 57-58.

[22] Vö. Csorba Csaba, Erődített és várrá alakított kolostorok a Dél-Dunántúl török végvári rendszerében: *Somogy megye múltjából* (*Levéltári évkönyv*) 5 (1974) 17-18.

[23] Szakály F., A két „pécsi" Schreiber Farkas *i. m.*, 57-58.

délkelet-dunántúli magyar védelem legfontosabb központjának és szervezőjének.[24]

I. Ferdinánd október 20-án bocsátotta ki az átpártolt prefektus – Athinai Simon deák – reverzálisát, Izabella lippai udvarában pedig november közepén tolmácsolta egy csausz a szultán rosszallását Pécs védőinek és lakóinak engedetlensége miatt.[25] A jelek szerint a török hadvezetés tehát elmulasztotta kihasználni a Buda eleste okozta sokkot, s a királynéi parancsban bízva csak késedelmesen kísérelte meg – valamikor október 20. előtt – az átvételt. Amennyiben gondolatmenetünk ugyanis helytálló, a törököknek az utóbbi időpontig nem volt okuk bajlódni olyan jelentéktelen erősségekkel, amilyen Szekszárd is volt, amelyről azt sem tudjuk, hogy állomásozott-e benne valaha is helyőrség vagy sem.

Ha emlékezetünkbe idézzük, hogy Buda és Pest helyőrségét 1541-ben az al-dunai és a szerémségi török erőkből töltötték fel,[26] s 1542 áprilisában is Pestről rajzottak ki a Szekszárd felmentésére kiküldött segédcsapatok, úgy könnyen beleilleszthetjük az eseménysorba a „Verancsics-évkönyv" – eszerint kronológiai helyéről „elkóborolt" – bejegyzését. A fentiek szerint Kászim (akkor még vajda) nem is indulhatott máshonnét, mint Budáról vagy Pestről Szekszárd ellen, amelyben – ha a „Verancsics-évkönyv" bejegyzése valóban erre vonatkozik – eszerint volt némi Ferdinánd-párti őrség, amely, úgy tűnik, valaminő ellenállás kifejtésére is képes volt („*megszállá, megvevé*"). Azt a belső ellentmondást azonban így is nehezen tudjuk értelmezni, hogy ha őrséget akart beléje helyezni, miért égette fel a várat („*megígeté és belí az ő [...] nípét szállítá*"). Vagyis: továbbra sem zárhatjuk ki azt a lehetőséget, hogy a híradásban két esemény mozzanatai keverednek.

Nem állítható, hogy hosszadalmas fejtegetéseink nyomán valami átütően új eredményre jutottunk volna, hiszen Káldy-Nagy Gyula már csaknem húsz esztendővel ezelőtt megállapította, hogy a törökök „a Dráva és az Al-Duna vonalától északra" – többek között Szekszárdra támaszkodva – „először a mohácsi szandzsákot hozták létre. Kászim mohácsi szandzsákbég nevét az egykorú török elbeszélők már az 1543. évi hadjárat leírása során többször megemlítették. A szandzsák felállításának pontos idejét ugyan nem tudjuk, de feltételezzük, hogy 1542 áprilisában, amikor a szultáni hász birtokokhoz tartozó tolnai, paksi és földvári kikötők jövedelmét a török kincstár részére már nap mint nap beszedték, azt nem a budai pasa, hanem a mohácsi szandzsákbég oltalma alatt, a szekcsői és szekszárdi török helyőrség árnyékában tették".[27]

---

[24] Erről: Szakály Ferenc, Pécs török uralom alá kerülésének történetéhez. Előadás a Barta Gábor emlékére rendezett történészhallgatói konferencián. Pécs, 1995. máj. 2.

[25] Veress E., *i. m.*, 201.

[26] Káldy-Nagy Gy., *i. m.*, 7.

[27] *I. m.*, 7-8.

Ennek ellenére meg kell mondanunk: a mohácsi szandzsák 1542. tavaszi létezése a legutóbbi időkig csupán posszibilis hipotézis volt, ami tulajdonképpen csak azon a logikai meggondoláson alapult, hogy a törökök aligha a Drávától száz kilométernyire levő Szekszárd elfoglalásával kezdték dél-dunántúli berendezkedésüket. Míg ugyanis Szekszárd és a tőle északra fekvő átkelőhelyek török birtoklása 1542 áprilisától fogva régóta adatolható, addig Mohács és Dunaszekcső oszmán őrségéről és Kászim mohácsi bégségéről eddig csak az utóbbi 1543. áprilisi jelentéséből értesültünk, amely éppen a magyar végváriak ezek elleni támadásairól számol be.[28] Így a történteket – kivált az általunk közölt 1543. február 16-i levél ismeretében – úgy is rekonstruálhatnók, hogy Szekszárd mégiscsak Mohácsot megelőzően került megszállás alá, s a magát „*zanchak penes Danubium et citra Drawam et Tholna*" címen intituláló dél-dunántúli szandzsákbég székhelye csak utóbb, 1543. február 16. és 1543. április között került át Mohácsra. Ezt látszik igazolni, hogy az idézett 1542. áprilisi kimutatásban az e szandzsákhoz tartozó kincstári jövedelemforrások között még egyetlen, Szekszárdtól délre eső vámhely sem szerepel, jóllehet, tudjuk, számos ilyen létezett.[29]

Az 1542. március 11-én a Portához intézett feljegyzés (*tezkere*) azonban – amely Kászimot megnevezi mohácsi bégként, s amelyet Dávid Géza kutatott fel Isztambulban – végleg eldönteni látszik az „elsőbbség" kérdését.[30] Sőt, úgy tűnik, meghatározhatjuk Mohács birtokba vételének hozzávetőleg pontos időpontját is. 1542. február 17-én ugyanis a pécsi káptalan és polgárság terjedelmes segélykérő folyamodvánnyal fordult I. Ferdinánd királyhoz, s ebben – nyomatékul – felsorolta a törökök újabb szlavóniai hódításait. Arról azonban, hogy a török terjeszkedés kelet felől is bekerítéssel fenyegetné várukat, egyetlen szót sem ejtenek.[31] A memoriale ezen hiányossága behatárolni látszik a mohácsi szandzsák megszervezésének lehetséges időpontját, ami így 1542. február 17. (a pécsi memoriale dátuma) és március 11. (a Kászim nevét tartalmazó *tezkere* dátuma) közé tehető.

Ezt a feltevést azonban bízvást félretolhatjuk, hiszen a feljegyzés már a megjutalmazott katona Werbőczy emberei elleni – tehát dunántúli – vitézkedéseire hivatkozik, amiknek végrehajtásához a törökök ideérkeztétől fogva

---

[28] *Török történetírók*. II. Fordította Thúry József. Bp., 1893, 294. A dátumot Káldy-Nagy Gy. (*i. m.*, 8: 6. jegyzet) korrigálta májusról áprilisra.

[29] Különösen nagy forgalom zajlott pl. Bátánál és Vörösmartnál stb. Velics A., – Kammerer E., *i. m.*, II. passim, vö. pl. Szakály Ferenc, A Közép-Duna-melléki bortermelés első aranykora: *Dunatáj* 2 (1979) 19-24. stb.

[30] Dávid Géza, A budai beglerbégek jövedelmei és birtokai a 16. században: *Keletkutatás* 1991 tavasz, 49-50: 4. jegyzet.

[31] *Egyháztörténeti emlékek i. m.*, IV. 1542-1547. Szerkesztette Karácsonyi J., Kollányi F. és Lukcsics J. Bp., 1909, 9-11. és Szakály F., A két „pécsi" Schreiber Farkas *i. m.*, 58-59.

nyilván szükség volt némi időre.[32] Ilyenformán a pécsi memoriale hallgatása csupán azt tanúsítja, hogy a pécsiek – bár 1542 karácsonyán állítólag ők mentették ki a Szekszárd alatt bajba jutott Werbőczyt[33] – már 1542 elején befejezett, közismert ténynek tekintették a Duna-vonal elvesztét, s elsősorban a Szlavónia felől Siklóson keresztül fenyegető török támadásra koncentráltak.

Így a mohácsi szandzsáknak legkésőbb 1542 legelején már léteznie kellett, sőt – tekintve, hogy a március előtti hónapok nem kedveztek a vitézi próbáknak – alapítása alkalmasint még hátrébb helyezendő. Nem kizárt tehát az, hogy Kászim Pécs átvételének meghiúsulása után kapott utasítást arra, hogy fogjon hozzá a Duna-menti várak megszerzéséhez. Erre gondoltunk, amikor fentebb Szekszárd birtokba vétele kapcsán az oszmán stratégia változásáról beszéltünk,[34] hiszen ilyképp a török kormányzat a nagy lépések taktikájáról áttért a lépésről lépésre való, lassú hódoltatásra.

Benyomásunk szerint ez a stratégiai váltás jut kifejezésre a „*zanchak penes Danubium et citra Drawam et Tholna*" címben is, amely mintegy kijelöli azt a keretet, amelyet a Porta az újabb foglalásokkal kitölteni szándékozott. Sőt talán még arról is árulkodik, hogy 1543 tavaszán Tolna megyét – pontosabban: annak nyugati részét – tekintette elsődleges célpontjának. Ahogy Tinódi írja:

„Sőt igön bánkódik Kászon bég magában,
Szabad uta nincsen néki az Tolnában."[35]

Káldy-Nagy Gyula idézett fejtegetéseiben utal arra is, hogy „Kászim béget a hadjáratban résztvevő Rüsztem pasa következetesen szekszárdi szandzsákbégnek nevezte krónikájában",[36] miközben a többi – az 1543. évi hadjáratban úgyszintén részt vett – krónikás (Ferdi/Bosztán és Szinán/Murádi) következetesen mohácsi bégként emlegeti őt.[37] Az ellentmondás feloldása aligha igényel nagyobb fejtörést; nyilvánvalóan arról van szó, hogy a hivatalosan hosszú című béget a hétköznapi szóhasználatban „mohácsinak" nevezték, de Szekszár-

---

[32] A feljegyzést, amely kiválóan összevethető a Tinódi énekében foglaltakkal, Dávid Gézával külön tanulmányban kívánjuk ismertetni és elemezni, szándékunk szerint az *Irodalomtörténeti Közlemények*ben.

[33] Vö. e tanulmány 35. lapjával. Váraljai Szaniszló pécsi püspök levele Ferdinánd magyar helytartóságának. Pécs, 1543. máj. 5. Josephus Koller, *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum* V. Pestini, 1801, 286. Werbőczy 1543. máj. 2-án, Döbröközön kelt levelében 32 jó puskást és 25 lovast kért a püspöktől. Fraknói Vilmos, *Werbőczy István*. Bp., 1899, 368-369, fakszimiliéje: 305. (Magyar Történeti Életrajzok)

[34] Vö. e tanulmány 28. lapjával.

[35] Tinódi S., *i. m.*, 458. XVIII. ének 29-30. sor.

[36] Káldy-Nagy Gy., *i. m.*, 8: 6. jegyzet.

[37] *Török történetírók i. m.*, II. 243., 294. és 306., Káldy-Nagy Gy., *i. m.*, 8: 6. jegyzet.

don tartotta udvarát. (Miként később is, amikor meg székhelyként Pécset részesítette előnyben névadó várával szemben.[38])

Mohácsnak ugyanis korábban nem volt vára; a mohácsi csata leírásában Brodarics István – akinek 1526-ban módja volt azt alaposan megszemlélni – „elég híres falu vagy mezőváros"-ként írja le.[39] Nem áll meg tehát a százhúsz évvel később itt megfordult útleíró, Evlija Cselebi azon információja, miszerint „ezt a palánkát Lajos magyar király építette, utóbb az iszlám serege lerombolta". Arról sincs értesülésünk, hogy 1526 és 1541 között erődítményt emeltek volna itt. Minden valószínűség szerint helytálló viszont Evlija közlésének azon része, miszerint „a 949. évben (1542. április 17.–1543. április 5.) Szulejmán khán, amidőn elfoglalta, ezt az erős várat újra felépítette s ez a budai ejáletben külön szandzsákbégi székhellyé lett". „Ez az erős vár" azonban – amint az úgyszintén az ő leírásából tudható – nem volt más, mint egy téglalap alakú palánk, négy sarkán egy-egy tömésbástyával, egyik kapuja felett toronnyal.[40] Bármilyen egyszerű építmény volt is, felépítése és „berendezése" időt vett igénybe. Könnyen meglehet tehát, hogy Kászim – miként 1543. február 16-i levele is tanúsítja – egyszerűen azért tanyázott névadó települése helyett Szekszárdon, mert Mohácson nem volt – vagy legalábbis még nem volt készen – erre alkalmas erősség. Szemben az előbbivel, ahol a szekszárdi bencés apátság várrá átalakított impozáns épülettömbje[41] kényelmes lakóhelyet kínált. Ráadásul nem egy síkság közepén – mint Mohács[42] –, hanem egy löszdombon, amely uralta az alatta elfutó hadiutat.[43]

Hogy a török adminisztráció ennek ellenére miért ragaszkodott oly makacsul Mohács szandzsák-székhellyé tételéhez, alighanem a törököknek sike-

---

[38] Dávid Géza, A Dél-Dunántúl közigazgatása a török korban. In: *Nagykanizsa török alóli felszabadulásának 300. évfordulóján tartott nemzetközi tudományos konferencia előadásai* (Nagykanizsa, 1990. 11. 30-12.01.) In: *Zalai Múzeum* 4 (1992) 55.

[39] *Mohács emlékezete (A mohácsi csatára vonatkozó legfontosabb magyar, nyugati és török források. A csatahely régészeti feltárásának eredményei.)* A kötetet Kiss Károly válogatta, Katona Tamás szerkesztette. Budapest., 1976, 20.; Mohácson volt ugyan egy püspöki kúria, várnagyról azonban nincs említésünk (Koszta László, Az Árpád-kori halászfalutól a püspöki mezővárosig. In: *Tanulmányok Mohács történetéhez. A település fennállásának 900. éves évfordulójára.* Szerk. Ódor Imre. Mohács, 1993, 36.) Így nem valószínű, hogy az Evlija által leírt vár (l. a következő jegyzetben) ebből fejlődött volna ki.

[40] *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai, 1660-1664.* Fordította Karácson Imre. Az előszót és a szómagyarázatokat írta, a jegyzeteket átdolgozta Fodor Pál. Bp., 1985,[2] 222.

[41] Vö. Kozák Károly, A szekszárdi apátság és a megyeháza története: *Tanulmányok Tolna megye történetéből* 6 (1977), benne a korábbi irodalommal.

[42] *Mohács emlékezete i. m.*, 20.

[43] *Evlia Cselebi, i. m.*, 238; Kászim lakóhelyét véleményünk szerint egyértelműen Szekszárdra lokalizálja egy, a Verancsics hagyatékban fennmaradt krónikatöredék, amelyben például az alábbiakat olvassuk: „Cazsum quoque voivoda, qui cum parato milite in arce Zixard ... olimque abbatia intentus adventui caesaris sese continebat", „Cazsum enim, qui iam pridem Zsyxardi excubabat". Vö. *Verancsics Antal m. kir. helytartó, esztergomi érsek összes munkái.* I. Közli Szalay László. Pest, 1857, 234, 236. (Monumenta Hungariae Historica 2. Írók II.).

reik színhelyéhez való már-már mániákus ragaszkodása magyarázza.[44] Ilyképpen akartak mintegy emlékművet állítani a várostól délre II. Lajos seregei fölött 1526. augusztus 29-én aratott győzelmüknek, amelynek szinterét „idegenforgalmi látványosságként", büszkén mutogatták még a 17. században is.[45]

*

A tanulmány elején közölt levél tartalmát, a látszat ellenére, nem éppen könnyű felfejteni. Az első pillantásra a várpalotai uradalom birtokosa, Podmaniczky János, a királyi lovastisztként e térségben szolgáló thallóczi Bánffy Boldizsár és Werbőczy Imre Tolna megyei főispán – 200 lovas királyi kapitánya – ingatag hűségét látszik bizonyítani. Ha azonban gondosabban végigolvassuk, valójában inkább éppen az ellen a Révay Ferenc ellen vall, aki a levelet – ellenlábasait lejáratandó – továbbította a bécsi udvarba. Ha ugyanis Kászim *utasíthatta* Révayné simontornyai officiálisát arra, hogy bizonyos hozzá eljutott híreket ellenőrizzen és vizsgálódásai eredményéről őt a leggyorsabban tájékoztassa, úgy az akkor is gyanús kapcsolatot feltételez köztük, ha a bég egyébként legott meg is fenyegeti István deákot, hogy a híradás elmulasztása esetén elpusztíttatja a Simontornyához tartozó birtokokat.

Ha nem kerül elő Werbőczy Imrének erre a vádra mintegy válaszoló 1543. március 20-i beadványa, tanácstalanul állnánk a levélben foglaltakkal szemben. Az utóbbi azonban, úgy tűnik, tartalmazza a furcsa török levél megfejtésének kulcsát (ami nem azt jelenti, hogy annak – az alábbiakban kivonatban tételesen ismertetendő – állításait minden tekintetben „szentírásnak" kívánjuk venni):

A Tolna megyei főispán tulajdonképpen azt panaszolja, hogy a királyi ígéret dacára nemcsak hogy elfoglalt birtokait nem kapta vissza a bitorlóktól, hanem egyesek még azokat is elidegeníteni igyekszenek tőle, amije megmaradt. E gondolatkörben kerül elő Révay Ferenc neve azok egyikeként, akik csekély és nagyobbrészt elpusztított birtokait kisajátítani („illa exigua, que hic habeo [is parte maiori desolata] sibipsis appropriare... nitentur") és őt az uralkodótól elidegeníteni akarják. Révay – írja – azzal, hogy szövetségre lépett Kászim béggel Simontornyához tartozó birtokainak védelme érdekében, néhány alkalommal biztosította a szabad átjárás a közös ellenségnek őfelsége ezen részeinek elnéptelenítésére. Ilyenformán saját javait őfelsége más alattvalóinak kárával védelmezi, ráadásul egyes jobbágyai felcsaptak a törökök vezetőjének (korabeli elnevezéssel: kalauznak) és kikémlelik számukra a fal-

[44] Vö. Fodor Pál, *Magyarország és a török hódítás*. Budapest, 1991, 15.

[45] Vö. pl. Tardy Lajos, Egy svéd diplomata magyarországi élményeiből (1657-1658). In: Uő., *Régi hírünk a világban*. Bp., 1979, 147. és Edward Brown, *A Brief Account of Some Travels in Hungaria, Servia...* London, 1673, 36. Fakszimile kiadását gondozta Karl Nehring. München, 1975. (Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München, Serie C Bd. 2.)

vakat. A Kapos folyón, Révay Görbő nevű falujánál (Tolna m.) van egy töltés, amelyen a törökök portyára indulva átkelni szoktak. Ő már régebben, bizonyos pozsonyi találkozásukkor is felszólította Révayt, hogy ott vagy emeljenek erősséget, vagy – megakadályozandó a törökök átjárását – bontsák el a töltést, Révay azonban nem tett semmit, így az most is nyitva áll. Amennyiben simontornyai officiálisai vele együttműködnének, úgy az említett országrészek nem forognának oly nagy veszélyben, amilyenben jelenleg vannak. De ők éppen ellenkezőleg cselekszenek: amikor tudomást szereznek arról, hogy az övéi portyázásra indulnak, ágyúlövéssel jelt adnak az ellenségnek, s ezzel úgyszintén veszélyeztetik őfelsége birodalmát.[46]

Ami a Podmaniczky János által Kászim bégnek írt állítólagos levelet illeti: Podmaniczkyról – aki mintapéldánya volt a két király küzdelmében „kitenyészett" elvtelen és gátlástalan rablólovag-típusnak[47] – könnyen elképzelhető, hogy maga is kész volt követni Révay példáját. Márcsak azért is, mert a várpalotai uradalmához tartozó Tolna, Fejér és Veszprém megyei birtokai közül Fadd és Tolnaszentgyörgy mindössze karnyújtásnyira, de Dorog (a mai Nagydorog) is veszélyes közelségben feküdt Szekszárdtól.[48]

Maga a „hármasszövetség" jópár héten keresztül foglalkoztatta a királyi Magyarország közvéleményét. Révay idézett „feljelentésével" egyazon napon, február 28-án a Pozsonyban székelő helytartóság is szükségesnek ítélte tájékoztatni az uralkodót azokról a hírekről, amelyek a dologról tudomására jutottak. A Bécsbe küldött Bornemisza Pál királyi titkárnak emlékeztetnie kellett Ferdinándot, hogy – miután az 1542. őszi pozsonyi országgyűlés két hónapot adott a Podmaniczky-testvéreknek a királlyal való kiegyezésre, vagyis: a meghódolásra – a tárgyalások folytatása érdekében újabb két hónapos fegyverszünetet kötöttek Podmaniczky Jánossal. Bornemiszának ehhez kapcsolva kellett említést tennie arról, hogy Podmaniczky valaminő frigyre lépett Wer-

---

[46] „ex quorum medio unus est Franciscus Reway, qui inito foedere cum hoste Kazwmbego per bona sua ad castrum suum Symonthornya pertinentia aliquod etiam vicibus communi hoste ad depopulandas has partes Maiestatis Vestre securum obmisit ambitum sicque multorum fidelium Maiestatis Vestre amissione bonorum eorundem ipsa bona sua sub colore defendit, quibus semper sui subditi ductores et villarum exploratores fuere, ex quorum medio nonnulli sunt, qui ita magna tirranide quoque ipsi Thurce in miseram plebem agunt. Est enim quedam repletura in possessione sua Gewrbee in fluvio Kapos extructa, per quam ipsi Thurce excursant, pro parte cuius pridem etiam Posonii ipsi Francisco Reway memini, ut vel illic aut castellum aliquod extrunxissemus, vel ante ipsam Thurcicam excursionem aggerem ipsam omnino anichilare fecissemus, quod nunquam facere voluit, que et nunc et semper Thurcis parata stat, nam si officiales sui in dicto castro suo Simonthornya constituta mutua intelligentia mecum frui voluissent, adeo, ut sunt, hee partes periclitate non manerent, in omnibus enim excursionibus nostris dum servitores sui me exeuntem sentierunt, sonitu ingeniorum hostem illico certum reddunt et sic regnum Maiestatis Vestre periclitatur..." Debregeszt (Döbrököz), 1542. ápr. 4. ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 47. 1543. Apr. f. 1-3.

[47] Bevezetés: A podmanini Podmaniczky-család története. III. rész: Podmaniczky János és Ráfael kora. In: *Podmaniczky-család oklevéltára i.m.*, III. VII-LXXXII. passim.

[48] *Urbáriumok. XVI-XVII. század.* Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Maksay Ferenc. Bp., 1959, 150 (térkép).

bőczyvel, aki mióta visszaérkezett a Podmaniczkyakat elmarasztaló országgyűlésről („nuper hinc ex conventu rediens"), egészen furcsán viselkedik. Egyebek között napról napra kihágásokat követ el őfelsége híveinek és alattvalóinak kárára, amilyenek csak a töröktől lennének elvárhatók („divina humaniaque omnia miscere et nullum modum audaciae et libidini suae statuere cepit eaque in illis partibus quotidie in fideles et subditos Regiae Maiestatis committit, quae vix a Thurcis speranda essent"). Mindezen változások értelmi szerzőjének Bánffy Boldizsárt tartották, akit szintén testvéri szerződés köt Werbőczyhez („qui fraternitatis titulo se cum illo coniunxit").

Hogy ezek a – „helytartóság által is bizonyos fenntartással kezelt („un aiunt", „feruntque") – hírek honnan származtak, egyelőre nem tudtuk kideríteni. Az úgyszintén Pozsonyban tartózkodó Révay – „levele tanúsága szerint – kevesebbet tudott, mint a helytartóság. Származhattak esetleg a Dunántúl „hírközpontjából", Nádasdy Tamás környezetéből is, aki például 1543. január 22-én, Pozsonyban kelt levelében hosszadalmasan foglalkozik Bánffy Boldizsár viselt dolgaival, jelentvén, hogy az feleségével és gyermekeivel együtt Podmaniczkyhoz – nyilván annak palotai várába – költözött. Nádasdy szerint – aki egyébként mindkettőjüknek esküdt ellensége volt – valami gyanús dologban sántikálnak, miközben ugyanis Podmaniczky harangokat küldött, hogy belőlük ágyúkat öntsenek, Bánffy sorra látogatja Török Bálint özvegyét, Werbőczyt, majd visszatér Podmaniczkyhoz.

A király környezetében nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget a Pozsonyból érkezett figyelmeztetésnek. Ferdinánd 1543. március 3-án Nünbergből közölte magyar helytartóságával, hogy a Podmaniczkyval kötött fegyverszünetet jóváhagyta, a Werbőczy és Bánffy ellen felhozott vádakat pedig nem tartja különösebben nyomósnak, hiszen azok éppen most írtak Hans Ungnad királyi főkapitánynak, hogy szeretnének vele kiegyezni. („Cognovimus etiam, quae de Werbewczy audacia et libidine, necnon de Balthasaris Banffy temeritate nobis significavistis, qui quidem ambo ad Joannem Vngnad proximis diebus scripserunt, se cupere cum eo convenire.")

Nyitott kapukat döngetett tehát Váraljai Szaniszló pécsi püspök, aki március 5-én intette a helytartótanácsot, hogy figyeljenek oda Bánffy, Podmaniczky és Werbőczy szövetségére – amiről bevallottan semmi közelebbit sem tudott, mivel, úgymond, Werbőczy csak akkor fordul hozzá, ha segítségre van szüksége –, mert kis szikrából nagy tűzvész támadhat. A püspök tulajdonképpen a Werbőczy rendelkezésére bocsátott királyi jövedelemforrásokat – zsoldján kívül megkapta Tolna megye teljes és Somogy megye fele állami adóját – sokallta. Mindemellett szerinte a főispán katonái oly kíméletlenül fosztogatják a környék szegény népét, hogy az hovatovább már felszabadítóként kezd tekinteni a törökökre. Ráadásul a harcban sem olyan kiváló, amilyennek feltünteti magát: megesett, hogy csak a pécsi katonaság közbelépése mentette meg a katasztrófális vereségtől, s attól, hogy embereivel együtt ő is a törökök

áldozatává váljék. A hosszú levél már belső arányaival is elárulja, hogy Váraljai a szövetkezésre való utalást csupán a Werbőczy hitelét tovább gyengítő elemként pendítette meg, gyanítván, hogy Pozsonyban jóval többet tudnak a dolgokról, mint ő. A püspök egyébként nem tudott Kászim bég leveléről – vagy ha igen, nem tulajdonított neki jelentőséget –, s levelének kontextusából kitetszően nem annyira a szövetkezettek és a török együttműködésétől, hanem a térségben a magyar urak között kialakult kényes hatalmi egyensúly felborulásától tartott.

A következőkben a „foedus"-ról kevés szó esik, kihatásai azonban léptennyomon érződnek a főszereplők levelezésében. Miközben Révay például 1543. március 22-én gondosan kidolgozott tervvel állt elő arra vonatkozólag, hogy miképpen kellene a Podmaniczkyak várait kézre keríteni, Podmaniczky – jó szövetségeshez illően – még a birtokai tárgyában az uralkodóhoz intézett, március 26-i folyamodványában is talált módot arra, hogy Bánffy és Werbőczy érdemeire kitérjen. Véleménye szerint a törökök erejének állandó növekedése és a magyar védelem hiányosságai következtében a hódítók nemcsak Palota környékét fenyegetik, hanem félő, hogy Somogy és Zala megyét is a szolgaságukba hajtják. Werbőczyn kívül, úgymond, senki sincs, aki útjukat állná; ő viszont állandóan őrhelyén van. Bánffy is szorgosan és teljes lélekkel szolgálni igyekszik őfelségének. A „foedus" még júliusban is – alkalmasint Bánffy valamikor július 29. előtt bekövetkezett haláláig – érvényben volt: amikor Podmaniczky védelem címén elfoglalta a veszprémi püspök és apácák birtokait, Bánffy sietett jelezni Kecsety Márton püspöknek, hogy az, amit Werbőczyvel és Podmaniczkyval egymásnak kölcsönösen fogadtak, továbbra is fennáll, s aki valamelyikük ellen támad, az számítson rá, hogy a másik kettővel is szemben találja magát („immo quidque possunt facere adversus quemlibet, parati sunt consurgere"). Mindeközben Peregi Albert július 16-án a két Podmaniczkyt és Werbőczyt is megnevezte azok között, akik a hírek szerint Ferdinánd ellen szervezkednek és összeköttetésben állnak Fráter Györggyel. (Mivel a kiábrándult Werbőczy az 1543. évi veszteségek hatására valóban szakított Ferdinánddal és Erdélybe költözött, a híresztelés rá vonatkozó részében lehet valami igazság.[49])

A „hármasszövetséggel" szemben több oldalról – különböző indíttatásból – felvetett aggályokra választ találunk Werbőczy idézett 1543. április 4-i levelében. Védekezésre nem pazarolta a szót, csupán annak kinyilatkoztatására szorítkozott: a kölcsönös testvéri vonzalmon és szereteten kívül, úgymond, csupán az a szándék vezette őket, hogy egyesült erővel hatékonyabban szolgálhassanak őfelségének és ellenállhassanak az ellenségnek. Ugyanakkor el-

[49] A fenti fejtegetés „alapanyaga" nagyobbrészt a *Podmaniczky-család oklevéltárá*ban található az alábbi sorrendben: III. 241-243. N°98., 246. N°100., 248-249., N°102., 250-253. N°104., 255. N°105., 283. N°123., 287-288. N°126., 289-290. N°128. és 291. N°129 (vö. az iratokhoz csatolt jegyzetekkel). Váraljai levele: J. Koller, *i. m.*, V. 286-287. Werbőczy távozásáról: Komáromy A., *i. m.*, 292-293.

ismerte, hogy a szövetséget őfelsége távollétében magyar ellenlábasaikkal szemben is fel kívánják használni. Tekintettel annak rossz hírére, mégis szükségesnek ítélte kitérni arra, hogy Podmaniczky – amennyiben az uralkodó nem utasítja vissza – immár szilárd lélekkel és teljes hűséggel kész szolgálatára.[50]

Mint látható, a fenti interpretációk révén nemigen jutottunk közelebb az ilyenformán valójában létezőnek tekintendő Bánffy–Podmaniczky–Werbőczy–szövetség tényleges tartalmához. Ahogy a vádakat, úgy a védekezést sem tehetjük a magunkévá minden további nélkül. Annál is kevésbé, mert eleve el kell vetnünk azt a kényelmes megoldást, hogy Kászim levelében Révay önfedező hamisítványát sejtsük, hiszen a főúr azzal, hogy egyszerű másolatban őmaga továbbította azt Bécsbe, nemcsak gyenge ítélőképességéről és elővigyázatlanságáról, de egyszersmind jóhiszeműségéről is tanúságot tett. (Alkalmasint úgy vélekedett, hogy a zavaros helyzetben mindenki úgy védelmezi birtokait, ahogy tudja, s a legális lehetőségek közé „belefér" a helybeli törökökkel kötött megállapodás is.)

Ismét visszakanyarodva Kászim 1543. február 16-i leveléhez: azt azonban semmiképpen sem hisszük, hogy a szövetség tárgya – miként Kászim azt István deák simontornyai officiálisnak előadta – a Ferdinánddal való szakítás és a törökökhöz állás lett volna. Azt készséggel elfogadjuk, hogy Podmaniczky valóban azt írta a bégnek, hogy a megnevezettek visszatérni készülnek a szultán hűségére, azt azonban, hogy Bánffynak és Werbőczynek valóban ilyen szándéka lett volna, nemigen hihetjük. (Az „ismét a győzhetetlen császár szolgálatába kívánnak állni" fordulatot úgy kell érteni, hogy az említettek, akik korábban János király – török felfogás szerint: a szultán – hívei voltak, „hűtlenséget" a Ferdinándhoz pártolással követtek el.[51])

Werbőczy tisztességéért 1542/1543. évi tettei szavatolnak[52], Bánffyt – bár Buda eleste után is kitartott a Szapolyaiak pártján, s emiatt később is gyana-

---

[50] „Hec difamatio ex eo in me exorta est, quod cum domino Joanne Podmaniyczky et Balthasare Banffy mutua et fraterna fruor amititia non alia obcausat, nisi ut iunctis nostris copiis firmius Maiestati Vestre servire et hosti obstare possemus in absentiaque Maiestatis Vestre ab emulis nostris nobis precavere sciremus. Ipse dominus Joannes Podmanyczky Sacre Maistati Vestre ex constanti animo et pura fidelitate Maiestati Vestre servire (si Maiestas Vestra sua servitia non spreverit) paratus est, cuius servitia si Maiestas Vestra acceperit, incomoda non erunt." A 46. jegyzetben id. levelében.

[51] A török felfogást jól illusztrálja az az 1548. augusztusi kémjelentés, amely a budai pasa Werbőczy István birtokainak sorsáról tett nyilatkozatát így rekapitulálja: „Basa imezt mondja: Werbőczy Budán császárnak megígírte vala az ő várát, Devbrekezt, oztán hogy meghala, az fia mindjárást német királhoz álla mend várastul, és onnan nagy sok kárt tött az császár szolgáinak, kit mind tud az császár, és soha nem adá meg az várat császárnak az atyja ígíreti szerint, hanem császárnak budai pasát kellett nagy haddal, ágyúival rejá köldeni és nagy sok emberkárral vítette meg." Szalay Ágoston, *Négyszáz magyar levél a XVI. századból, 1504-1560*. Pest, 1857, 51. N° XLV. (Magyar Leveles Tár I., modernizált helyesírással).

[52] Szakály F., Tolna megye *i. m.*, 23-27. Itteni harcainak megítélésénél figyelembe kell vennünk, hogy az uralkodóval megejtett 1542. okt. 20-i elszámolása szerint 1542-ben – nyilván annak nyarán – 300 lovas élén Csehországban szolgált: „praeterea etiam de servitiis suis regno nostro Bohemie trecentis equitibus eodem anno quadragesimo secundo prestitis, quo millia et quingentos florenos deberi et

kodtak rá – ekkor is, utóbb is a legelkötelezettebb és legalkalmasabb törökellenes hadvezérek sorában tartották számon.[53] Podmaniczky János viszont – miután kioktatott boldog-boldogtalant a készülődő török támadás elhárításának módozatairól – egy 1543. július 12-i devecseri (Veszprém m.) híradás szerint Besztercére készült a túlontúl veszélyesnek ítélt Palotáról, s Lukinich Imre szerint sem róla, sem hasonszőrű testvéréről, Ráfaelről nem hallunk a Magyarország sorsára nézve oly döntő 1543-as és 1544-es években.[54] Nagyon is beleilleszkednék jellemrajzába, ha Bánffy és Werbőczy meghódolását beleegyezésük nélkül ajánlotta volna fel Kászimnak. Ami persze nem zárja ki, hogy az említettek esetleg kifakadtak előtte Bécs elégtelen támogatása miatt, s pohár közi beszélgetésekben szót ejtettek arról is, hogy talán mégis jobb lenne kiegyezni a feltartóztathatatlannak tűnő törökkel.[55]

*

insolutos esse praetendat". Mivel ugyanezen elszámolás szerint egy lovas havi zsoldja 4 forint volt, s Werbőczy személyére száz lovasonként 25 Ft szervitium járt, a kinttartózkodás nem haladhatta meg a két hónapot. (Meglehet persze, hogy Werbőczy csehországi tartózkodása valójában hosszabbra húzódott, s ezúttal csupán a hátralékot követelte.) Magyar Országos Levéltár, Magyar Kamara Archivuma. Neo-Regestrata Acta Fasc. 599. N° 12.

[53] 1541. őszi pártállásáról ld. Nádasdy Tamás Choron Andráshoz intézett levelét, Egervár, 1541. nov. 3. *Enyingi Török Bálint, i.m..*, 200. N°274. Komáromy András szerint (*i. m.*, 292.) „Bánffy Boldizsárról mindenki tudta, hogy életre-halálra híve, udvari kapitánya és különösen kedvelt embere a királynak. Tisztában voltak hát azzal, hogy az olyan *conspiratio* [Kiemelés K. A.-tól], melyben Bánffy is részes, a ki hogy urának szolgálhasson, még birtokait is zálogba vetette, csakis a közjóra, az ország védelmére irányulhat és veszedelmes legfeljebb a törökre nézve lehet".; A Magyar Tanács 1543. júl. 13-án Bánffyt javasolta Székesfehérvár magyar preferektusának, aki „et Latine cum Germano et Italice cum Italo prefecto sciat loqui Hungaros vero eorum idiomate loquens in officio facilius possit continere". ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 52. 1543. Jul. f. 48r. Vö. „Multo certe erat utilius et presentibus rebus conducilius, ut boni exercitati in re militari equites haberentur, ut sunt Balthasar Banffy, Kapolnay, Bascho (nam et is ad fidelitatem Maiestatis Vestre accessit), Balthasar Bornemyzza, Werbeuczy et Franciscus Horvath et multi preterea id genus militares viri cum suis et exercitatis, qui ad conductionem erecto stabant animo". Sempte, 1542. máj. 6. Thurzó Elek Ferdinándnak. ÖStA HHStA Fasc. 47. 1542. Mai. f. 7r.

[54] *Podmaniczky család oklevéltára i. m.*, III. id. Bevezetés LXXXVIII-LXXXIX. Megjegyzendő, hogy a kiadó teljesen félreértette az 1543. júl. 12-i levél (*i. m.*, III. 278-280. N°121.) egyes passzusait. Úgy véli, hogy a benne említett császár, aki éppen Siklóst ostromolja, s akit Podmaniczky, bár az „ő császári ura" („domium summ Caesaream"), nem akar Palotán bevárni, Ferdinánddal azonos. Arról nem beszélve, hogy Ferdinánd csak 1556-ban nyerte el a császárságot, a kontextusból is világosan kitetszik, hogy Bejczy András devecseri kapitány gunyorosan Szulejmánt titulálja Podmaniczky urának. Az igazság kedvéért meg kell említenünk, hogy Podmaniczky János még 1543. aug. 1-én is Palotán tartózkodott (*Egyháztörténeti emlékek, i. m .*, IV. 287-288. N°249.), s hogy Fehérvárott kifejezetten számítottak segítségére (*Podmaniczky-család oklevéltára, i. m.*, III. 280-281. N°122. [júl. 15.]., 285-287. N°125 [júl. 21.] és 291-292. N° 129 [levele Palotáról, júl. 29.].

[55] A kérdést mindazonáltal nem zárhatjuk le véglegesen. Gyulay Mihály hantai prépost szerint ugyanis Podmaniczky a következőképp indokolta a veszprémi püspöki birtokok lefoglalását: „Asserit se id bassae ex mandato fecisse, ne bassa, quid illi ascriberet, in eo, quod partes illas ad fidelitatem caesaris tamdiu non convertisset, huic tantum dampni attulit Warkoch [Székesfehérvár parancsnoka], quod tempori rebus sius nonprovidit. Nunc nullus autem victualia Albam ferre, hwzarones hodie exiere Albam, qui hactenus illuc pabula et alia victualia ferebant, iam desistere, quam haydones Podmanyczky aliquoties eos despoliaverunt, res omnes illis ademerunt." *Podmaniczky-család oklevéltára i. m.*, III. 289-290. N°128.

Mivel azonban ezúttal nem a magyar közerkölcsökre, hanem az első dunántúli szandzsák kialakulására vagyunk kíváncsiak, térjünk vissza a levél egy másik – témánk szempontjából fontosabb – tanulságára: Simontornya Tolna, illetve Fejér megye határán elhelyezkedő uradalma jó negyven kilométernyire északnyugatra fekszik a – nevezzük mostmár így – a mohács-szekszárdi szandzsák általunk feltételezett északi határvonalától. Hangsúlyozzuk: általunk „feltételezett" határvonalától, hiszen azt eddig önkényesen vontuk meg a már biztosan török kézen levő Szekszárd, illetve a magyar Anyavár között. Vass Előd egészen másként képzeli el a megoldást:

„A mohácsi csata után három évvel, Szulejmán szultán 1529. évi hadjárata s az azt követő török hadjáratok során, Mohács déli határában állandó török katonai táborhely alakult ki. E táborhely védelmét 1541-ben már Mohácson elhelyezett állandó török őrség biztosította. Török történetírók munkáiból és magyar okleveles forrásokból nagy biztonsággal következtethetünk arra, hogy Buda török megszállásával egy időben Mohácson is török helyőrség maradt. A mohácsi helyőrség parancsnoka, a török források megnevezésében Kászim bég, feltehetőleg itt egy új török közigazgatási területegység (szandzsák) megszervezését már 1542 tavaszán elkezdte. A dél-dunántúli török hódoltatás 1542 tavaszán Mohácsról indult el. Az első mohácsi szandzsákbég, Kászim bég, a székhelyéről elnevezett új szandzsák területének kialakítását a Duna folyó partjain 1542 tavaszára török birtokba került városokból indította el. Feltételezzük, hogy az Eszék-Buda közötti hadiút melletti városok közül az Eszék–Dunaföldvár közöttiek Mohácshoz s a Dunaföldvár–Buda közöttiek pedig Budához kerültek a legelső török katonai igazgatás megszervezésekor. Így alakultak ki a budai és mohácsi szandzsákok 1542-ben, s a továbbiakban a mindenkori katonai helyzethez viszonyulva alakultak át."[56]

A fenti eszmefuttatás nélkülöz minden forrásszerű és szakirodalmi megalapozást, hevenyészve fogalmazott, hemzseg az odavetett, bizonyítatlan állításoktól, sőt önellentmondásoktól. Ugyanakkor megbúvik benne egy feltétlenül mérlegelendő ötlet is: miszerint a budai és a mohács-szekszárdi szandzsák határa az újabb, 1543. évi foglalások előtt Tolna megye északi határánál húzódott. Mérlegelendő ez az ötlet annál is inkább, mert már Káldy-Nagy Gyula is nyomatékkal utalt arra, hogy nemcsak a tolnai, hanem az attól északra eső paksi és a dunaföldvári átkelőhely is a mohácsi szandzsákbég illetékességi körébe tartozott.[57] (Ellentétben a későbbiekkel, amikor is a budai szandzsák délnyugati határpontja a Dunaföldvár alatti Bölcske és Madocsa

[56] Vass E., A mohácsi szandzsák *i. m.*, 355.

[57] Káldy-Nagy Gy., *A budai szandzsák i. m.*, 8.

volt.[58]) A Káldy-Nagy szövegéből is kézenfekvő következtetést Vass Előd vonta le anélkül, hogy az előbbi eszmefuttatását ismerhette volna.[59]

Abból, hogy Simontornya és Várpalota birtokosai 1543. elején ennyire tartottak Kászim bég csapataitól, egyfelől arra következtetünk, hogy a mohácsi-szekszárdi szandzsák északi határa valóban a bég címei között kiemelten szereplő Tolna megye északi határánál keresendő. Arra ugyan kevés esélyt látunk, hogy Paks–Dunaföldvár térségében eddig ismeretlen török helyőrség nyomára bukkanunk majd, az azonban tényként kezelhető, hogy a Duna középső folyásának nyugati oldala – benne a konstantinápoly–budai hadiút itteni szakaszával – már az 1543. évi szultáni hadjárat előtt *teljes egészében* török ellenőrzés alatt állott. Maga a megszállás azonban, úgy tűnik, sporadikus volt, s jószerivel az elfoglalt erősségekre – esetleg a birtokba vett vámhelyekre – kolátozódott. Legalábbis ez olvasható ki azon rúznámcse-defterből, amely az 1542/1543. évi birtok-adományozásokat tartalmazza, s amelyben szinte egyetlen, a Drávától északra fekvő birtok eladományozása sem szerepel. (Azok is a zvorniki, aladzsahiszári, vulcsitrini és a szendrői szandzsákban kaptak birtokot, akik a Dunántúlon tüntették ki magukat.[60])

Annak ellenére, hogy a törökök eszerint a várakkal biztosított Duna-menti sávot sem tekintették megnyugtatóan pacifikáltnak, a másik oldalon úgy látták, hogy a megszállók befolyási övezete – s ezzel a kiépülőben lévő első dunántúli szandzsák állandóan változó területe – már a Dunához közelebb eső várakat, köztük magát Pécset is – „körülfolyta". Istvánffy Pál Baranya megyei alispán datálatlan – legkésőbb 1543 első felében kelt – beadványa szerint az ő megyéjét és a szomszédos megyéknek nagyobb részét hódolásra szólították fel, sőt ezek adójával táplálják saját hadaikat. A saját megyéjében a behódoltak számát 12 000 lélekre becsülte; véleménye szerint ezek a keresztény katonaság hatalmaskodásai miatt adták magukat a török alá. Istvánffy – a magyar védelem, különösen Pécs gyengesége miatt – meglehetősen sötéten ítéli meg a régió kilátásait. Sőt, attól tart, hogy a környékbeli parasztság,

---

[58] Káldy-Nagy Gyula, *A budai szandzsák 1546-1590. évi összeírásai (Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok)*. Bp., 1985, passim (Pest megye múltjából, 6.), ld. a mellékelt térképet.; Paksy János már jóval Fehérvár eleste előtt úgy nyilatkozott, hogy Duna-menti birtokait (Paks, Bölcske stb.) a török bírja (Pécs, 1543. jún. 1. Nádasdy Tamáshoz: Mályusz Elemér, A Nádasdy-levéltár magyar nyelvű levelei: *Levéltári Közlemények* 2 [1924] 68.) Ez a közlés annak eldöntéséhez, persze, nem segít hozzá, hogy a megnevezett helységek melyik szandzsákhoz tartoztak.

[59] Az id. *Mohács*-kötet tanulmányai 1977-ben kerültek leadásra, Káldy-Nagy Gy. id. kötete pedig 1977-ben jelent meg.

[60] Istanbul, Başbakanlık Arşivi, Maliye 34.; Ezzel szemben Werbőczy szervitorai úgy ítélték meg a Szekszárd körüli helyzetet, hogy „iam in circuitu castri illius [Anyavár] sunt Thurci et Saxard castrum Thurcicum nisi per medium miliare distat ab Anyawar". ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 53. 1543. Sine dato. f. 201^{v}.

amely Pécs korábbi ostroma idején az ő oldalukon sorakozott fel, a következőkben a törökhöz csatlakozik.[61]

Azok a vármegyék, amelyek a törökök dunántúli terjeszkedése nyomán két „világbirodalom végvidékére"[62] kerültek, hirtelen senki vagy még inkább mindenki földjévé váltak. A mindennapos bizonytalanság- és kiszolgáltatottság-érzet vezetett oda, hogy a két hatalom közé szorult parasztság – nemcsak itt – kezdte úgy érezni: jobb a bekövetkezett rossz, mint az elkerülhetetlenre várakozás emésztő feszültsége; mivel a török fél szemmel láthatóan erősebb, mint a keresztény, jobban jár, ha az uralomváltás mielőbb bekövetkezik. Istvánffy ugyan joggal tartott egy, a török támadás árnyékában kibontakozó, azt támogató parasztfelkeléstől, rémlátomásait a bekövetkezettek sem térségben, sem másutt nem igazolták. A magyarországi – kivált magyar – parasztság rendelkezett a józan mérlegelés képességével: a védelemre felfogadott katonaság arcpirító visszaélései, sőt embertelenségei dacára mindvégig tudatában

---

[61] „Thurca ipse iam potiores partes eius comitatus (:sicut et aliorum vicinorum:), quibus potiut modis, ad suam fidem et obedientiam sollicitavit eogue traxit, ut de illorum redditibus alat copias suas, agat per illos explorationes, polliceatur his omnia, qui nondum fidei sue adheserunt, quemadmodum ex litteris Kazonis vaywode Maiestas Vestra clarius intellexit, hoc ipsum egreferentes milites Vestre Maiestatis, se non posse viam facere, cuius non antea, per rusticos inter nos libere versantes premoneantur, statuunt illos modis omnibus vexandos, tollendos simul e ob lucellum de illorum spoliis consequendum, at illi ex adverso causantur se non aliter posse subsistere, nisi utriusque partis conditionibus pareant. Ideoque utroque sese censum prebere, servitia exhibere. A Thurcis non alia re impediri a Christianis quoque promereri ad tempus, ut vel eadem levitate tractentur vel ab infidelium violentia defendantur. Hec ratio differentiarum dedit occasionem questionis domino reverendissimo, qui diu solus tenuit (:quantum potuit:) contrarium, ne sine certissima informatione Maiestatis Vestre res tanti momenti et periculum salutis multorum Christianorum fuerit attemtatum. Certissimum enim est in eo solo comitatu subesse Thurcarum dictioni [!] plures quam xij^{m} animas, quorum maior pars, si magis magisque militum Christianorum immanitate exacerberetur. Junctis cum aliorum comitatuum plebeiorum viribus ad capienda in nos arma facile exstimulentur et fiat, ea multitudo, que superiore tempore obsidionis Quinqueecclesiane nobiscum stetit, nobis adversa, ac ipse locus etiam alioqui, non satis munitus et vastus ultimo periculo plenarie [?] expositus. Tantum abest enim, ut, accepto, quod Thurce Quinqueecclesias expugnare pergint [!], vicina plebes [!] eo confluat, ut potius quam longissime pateat accessus fugiat. Que res augeri debet considerationem provisionis et auxilii Maiestatis Vestre, cui uni ac soli, miseri cives ac nobiles eius regionis, cui muro fortissimo nituntur et ad sacram (:ut dicitur:) anchoram confugiunt." ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 53. 1543. Sine dato. f. 210^{r} . (Mivel a beadvány Kászimot – egy, sajnos, elkallódott levele kapcsán – nem bégnek, hanem vajdának mondja, feltételezhetnénk, hogy az – előttünk ismeretlen oknál fogva 1543-hoz sorolt – irat nem 1543-ban, hanem még Kászim béggé való kinevezése előtt, közvetlenül a dunántúli szandzsák megszervezésének kezdetén kelt. Első adatunk, amely Kászimot mohácsi bégként említi, 1542. március 11-ei (vö. e tanulmány 30. jegyzetével). Ennek az egész hipotézissornak azonban eleve ellentmond, hogy Istvánffy – a várnegye nevében – közbenjár az 1542. okt. 20-án őrizetbe vett Perényi Péter szabadon engedése érdekében („bonum esset etiam de eliberatione Pereny supplicationis comitatus", f. 210^{v}). A kelet kérdését egyébként is eldöntik azok az egyezések, amelyek a szóban forgó irat és a Váraljai Szaniszló pécsi püspök 1543. ápr. 10-i leveléhez mellékelt „Expeditio Pauli Istvanffy debent esse" mutatkoznak (uo. Fasc. 51. 1543. Apr. f. 90^{r}).

[62] Itt Hegyi Klára szóhasználatával éltünk: *Egy világbirodalom végvidékén.* Bp., 1976. (Magyar História)

volt és maradt annak, hogy rá nézve a nagyobb veszély, következésképp az igazi ellenség a török hódító.[63]

*

Ez a tanulmány eredetileg egy, Dávid Gézával közösen írandó dolgozat részeként keletkezett, amely egyazon keretben mutatta volna be az első dunántúli szandzsák kialakulásának folyamatát és mindazt, amit megszervezője, a később budai pasaságig emelkedett Kászim életútjáról és működéséről tudunk. Időközben azonban – elsősorban a szerzők közti kölcsönös adat- és ötletcsere következtében – az egyes részek külön tanulmánnyá növekedtek, s mivel Kászim életútja messze adatoltabbnak – s ezért feldolgozása időigényesebbnek – bizonyult a korábban feltételezettnél, csak később készül el. (Terveink szerint Dávid Géza írása a *Keletkutatás* következő két számában kerül közlésre.) A gyümölcsöző együttműködés okán azonban a két tanulmányt egymás kiegészítőjének, bizonyos értelemben közös szellemi alkotásnak érezzük.

The first Transdanubian sancak and its organizer Kasım Bey

Ferenc SZAKÁLY

This study begins with a letter from Kasım Bey dated February 16, 1543 in Szekszárd – and given here in its entirety in the original Latin and in Hungarian translation – in which Kasım addresses himself as "penes Danubium et citra Drawam ac Tholna zanchak". Kasım is mentioned as the *bey* of Mohács (and sometimes of Mohács and Szekszárd) in other sources, from March 1542 up to the Sultan's military campaign of summer 1543.

Having triumphed over the royal Hungarian army in 1526, the Ottomans kept only a small portion of the body of Hungary at the confluence of the Lower Danube and the Sava. The occupied territory was then further expanded to the Drava and Sava confluence. The sancaks of Sirem and Požega were subsequently established in this area. Following the occupation of Buda in 1541, the Sultan took steps to secure by peaceful means the two most important East Transdanubian strongholds of Pécs and Székesfehérvár. However, his plan failed due to the resistance of these towns' garrisons and population. Subsequently, he was forced to fall back on the tactics of gradual conquests in Transdanubia, the first step then being the formation of the Mohács-Szekszárd sancak. Although he was more often mentioned as the *bey* of Mohács, Kasım apparently resided in Szekszárd. (This was in all likelihood because the fortress in Mohács – of which the very name conjured up memories for the Ottomans of their decisive victory in 1526 – was not yet complete.) It was from his Szekszárd stronghold that Kasım launched a series of attacks aimed at the subjugation of Tolna county, and it was here that he

[63] Vö. Szakály Ferenc, Parasztság és honvédelem (A parasztság a török- és Habsburg-ellenes küzdelmekben a XVI–XVII. századi Magyarországon): *Valóság* 17/7 (1974) 27-39.

defended against the counter-attacks of the neighbouring Hungarian forces – under the command of Imre Werbőczy, Lord Lieutenant of Tolna county. The first Transdanubian sancak most probably touched the edge of Buda sancak on the borders of Tolna and Fejér counties.

Kasım's letter of February 16, 1543, was addressed to the warden of Simontornya, requesting verification of the news that the Transdanubian noblemen Boldizsár Bánffy, János Podmaniczky, and Imre Werbőczy had entered into an alliance, and were preparing to pledge their allegiance to the Sultan. While the letter unequivocally shows that the garrison of Simontornya was actually cooperating with the Ottomans, there is no indication that the three aforementioned lords' alliance was really intended to be friendly towards the Ottomans. Their agreement, of which several contemporary data have remained, was clearly aimed at mutual protection, and outraged the neighbouring landowners principally because it threatened the delicate internal balance of power in the region.

Hegyi Klára

Török katonaság a magyarországi hódoltságban

A török várrendszer

A 16. század közepén Magyarországon elfoglalt erődítményekből kialakult a törökök várrendszere. A védelem szempontjai már a várak elhelyezkedésében, hálózatuk sűrűségében szembetűnnek. A garnizonok láncolata a királysággal érintkező Dunántúlon és az északi területeken a legsűrűbb, de körbefogja az egész török területet. Végigkíséri a stratégiailag fontos folyók vonalát észak-dél irányban (Duna, Tisza) csakúgy, mint nyugat-kelet irányban (Körösök, Maros, Temes, Dráva, Száva, Duna). Az utóbbi három folyóra támaszkodó, déli erődítésláncolat már az észak-balkáni várvonallal érintkezett.

A várhálózat sűrűségében természetesen nagy szava volt a természeti adottságoknak és annak, hogy a törökök kész várhálózatot vettek át. A stratégiai szempontok azonban így is világosak, különösen ha a törökök új építkezéseit vesszük szemügyre. Először is védőgyűrűt vontak Buda köré. Megerősítették a Budát nyugat felé védő Esztergomot azzal, hogy közvetlen közelben felépítették Tepedelent, a Duna túlpartján pedig Dzsigerdelent (Párkányt).[1] Budától nyugatra megerősítették Zsámbékot,[2] délre új erősségeket emeltek: Érden Hamzabég szeráját[3] és Adonynál Korkmazt (másik nevén Dzsánkurtarant),[4] török építés Ercsi és Battyán.[5] Északon új várat építettek Drégelynél, ugyanazon a vidéken emelték Bügürdelent.[6] Budától keletre, az Alföld és az északi hegyvidék találkozásánál megerősítették Hatvan várát, Jászberény mellett új erősségként felépítették Dzsánfedát,[7] Szolnokkal szem-

---

[1] Fekete Lajos, *Die Siyaqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung*. I. Budapest, 1955, 707. Uő., *Budapest a törökkorban*. Budapest, 1944, 407.

[2] Takáts Sándor – Eckhart Ferenc – Szekfű Gyula, *A budai basák magyar nyelvű levelezése*. I. 1553-1589. Budapest, 1915, 116.

[3] Fekete, *Budapest a törökkorban*, 44.

[4] A két rejtélyes erődöt, Dzsánkurtarant és Korkmazt azonos helyen, de mindig külön-külön említik a török források. Nem ismerek olyan helyet, ahol világosan elváló két várként mindkettő szerepelne. Ez vezetett annak feltételezéséhez, hogy egyetlen, de két török névvel illetett erősségről van szó. A bizonyítékhoz Káldy-Nagy Gyula segített hozzá: 1559-ben Pentele birtokosaként a tímár-defter a korkmazi, a tahrir-defter a dzsánkurtarani várkapitányt jelölte meg, a kettő nyilvánvalóan azonos személy. Káldy-Nagy Gyula: *A budai szandzsák 1559. évi összeírása*. Budapest, 1977, 54.

[5] Fitz Jenő, *Török erődítések Fejér megyében. 2. Párkányok*. Székesfehérvár, 1956, 9-10, 12-13. Takáts – Eckhart – Szekfű, *A budai basák i. m.*, 37.

[6] *I. m.*, 223, 243.

[7] Hegyi Klára, *Jászberény török levelei*. Szolnok, 1988, passim. Dzsánfedá első őrsége: Österreichische Nationalbibliotek (Bécs, a továbbiakban ÖNB), Mxt. 617. (Flügel 1297).

ben pedig, a Tisza keleti partján Szentmiklóst.[8] Folyók torkolatánál, utak találkozásánál, szorosok bejáratánál másutt is kisebb várakat, őrtornyokat emeltek. Még a vazallus Erdély felé eső várláncolatot is több helyütt kiegészítették, így Szarvason és Erdőhegyen.[9]

Új építkezéseik mellett a törökök igyekeztek folyamatosan karban tartani erődítményeiket. A török hódítás előtt a magyar királyság csak a déli védelmi vonalat erősítette, az ország belsejében többnyire elavult, középkori várak álltak. A királysági várakat olasz mérnökök irányításával éveken-évtizedeken át korszerűsítették, a legnagyobbak – Eger, Győr, Újvár – építése egészen a század végéig elhúzódott.[10] Ezt a munkát a törököknek is el kellett végezniük. Buda és Szigetvár máig álló falai és bástyái jórészt török építések. Az 1568-as békekötés után nagyarányú helyreállítási munkákba fogtak. 1571-ben a temesvári vilájet összes erődítésének rendbehozatala vette kezdetét, egy év múlva hozzáláttak Esztergom, Fehérvár és Szigetvár egyidejű rekonstrukciójához. A munka az 1580-as években is folytatódott.[11]

A 16. század végére az egyes várak stratégiai fontossága szerint a törökök várrendszere többrétegűvé alakult. Az egész rendszer kulcspontjain néhány óriásvár állt, amelyeknek őrsége egy és kétezer katonát számlált. Élükön Buda és Pest kettőse állt, a többi egy-egy határszakasz legerősebb váraként, védelmi és közigazgatási centrumaként lett és maradt jelentős: Kanizsa, Esztergom és Dzsigerdelen kettőse, Eger és Temesvár. Mellettük és köréjük szervezve a védelem első vonalát vagy tíz határmenti garnizon alkotta, amelyekben a 17. század első békeévtizedében is 300-600 katona teljesített szolgálatot. E várak többsége a kanizsai vilájetben feküdt.

A védelem derékhadát a második vonal várai adták, ezekben 200-300 katona állomásozott. Ezek közül is csak két szandzsák-székhely, Pécs és Szeged feküdt a török terület védett belsejében, a többiek egy-egy határ közeli körzet védelmét látták el. A védelem harmadvonalában valóban harmadrendű erődített helyek sorakoztak, őrségük alig haladta meg a százat. Maguk a törökök is inkább párkánynak nevezték őket, mint várnak. Egy részük a Duna vonalát biztosította, másik részük a Balatontól délre fekvő területet őrizte, illetve Eger körül és a Tiszától keletre sorakozott. Az erődített helyek maradéka, nagyszámú, de jelenetekben váracska, már nem igazodott semmilyen „vonalba", hanem a török országrész egész védett, belső területét ellepte. A mohácsi

---

[8] Gorové László, Szolnok városának viszontagságai: *Tudományos Gyűjtemény* 10 (1820) 39, 43-44.

[9] Csorba Csaba, Adattár a X-XVII. századi alföldi várakról, várkastélyokról és erődítményekről: *A Debreceni Déri Múzeum évkönyve* 1972 (Debrecen, 1974) 197-198, 214.

[10] Marosi Endre, Itáliai hadi építészek részvétele a magyar végvárrendszer kiépítésében 1541-1592 között: *Hadtörténelmi Közlemények* 21/1 (1974) 28-74.

[11] Fodor Pál, Török várerődítési munkák Magyarországon a XVI-XVII. században: *Hadtörténelmi Közlemények* 26/3 (1979) 375-395.

szandzsák hadinépe, beleszámítva a székhely őrségét is, 1613-ban mindössze 181 katonát számlált.[12]

Fegyvernemek, alakulatok

A megszállt várak őrségei több fegyvernemből és alakulatból épültek fel. A legénység élén a várkapitány (*dizdár*) és helyettese (*kethüdá*) állt, akiknek vezérkarát egy írnok (*kjátib*) egészítette ki. Az őrség pillérét a gyalogos *müsztahfiz*ok adták, akikről gyakran és tévesen az áll a hazai szakirodalomban, hogy ők a várak janicsárjai.[13] (A 16. században a hódoltságban csak Budán szolgáltak a Portáról kivezényelt janicsárok, róluk alább még részletesebben szó esik; a 17. században már több nagyobb helyen megjelentek, a század második felében pedig néhol helyi (*jerli*) janicsárok is felbukkantak.) Általában *müsztahfiz*ok kisebb egységei védték a külön őrséget igénylő objektumokat, a hidakat, lőpormalmokat, arzenálokat stb. is. Az elit *müsztahfiz*ok mellett a gyalogság másik testületét a kevesebbre becsült, magas arányban renegát és délszláv *azab*ok alkották. (Folyóparti várakban ők szolgáltak a flottilla hajóin is, ilyenkor – pl. 1613-ban Földváron – elöljárójukat *kapudán*nak hívják,[14] a 17. század második felében a sajkásokat néha testületileg is *kapudán*oknak nevezték.[15]) Azokban a várakban, ahova küldtek, a portai janicsárok is a gyalogosok számát szaporították.

A zsoldlistákban sokkal több lovasalakulat szerepel, mint gyalogos, ha azonban rendet rakunk közöttük, csak három marad. Elkülönülő, kicsit rejtélyes alakulat a *gönüllü*ké (nevük szó szerinti fordítása „önkéntest" jelent), akikkel az eddig ismert anyagban csak a budai, egri, váradi és újvári őrségekben találkoztam. A pénztári naplók a helyi alakulatok élén – néha a portai janicsárokat is megelőzve – tüntetik fel őket, és a részletes zsoldlisták is „respektussal" bánnak velük, külön kezelik őket. Zsoldjuk messze kiemelkedik a többi katonáé közül: 1543-ban napi 10-15 akcse között járt, míg az elit *müsztahfiz*oknak is 6-8 akcséval kellett beérniük.[16]

A 16. század közepi őrségekben további három lovasalakulat váltogatja egymást: az *ulefedzsiján-i szüvári* („zsoldos lovasok"), a *besli* („ötösök" azaz öt akcsésak) és a *fárisz* („lovas") elnevezésű katonáké. A tüzetesebb vizsgálat

---

[12] Isztambul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (a továbbiakban BOA), Maliyeden Müdevver (a továbbiakban MM) 4000, 348-357.

[13] Fekete, *Budapest a törökkorban* – 126. Az alakulatok felsorolásában más pontokon is eltérek az ő összefoglalásától.

[14] BOA MM 4000, 136.

[15] 1664-ben Érsekújváron 24 kapudán szolgált. BOA Bab-i defteri, Baş muhasebe, Uyvar hazinesi kalemi 17082, 8.

[16] ÖNB Mxt 566 (Flügel 1293).

során azonban kitűnik, hogy a három név ugyanazt a társaságot fedi. Az 1541 tavaszán Eszéken és Titelben szolgáló *ulufedzsiján-i szüvári* alakulatokat néhány hónap múlva *besli* néven rendelték fel Budára; az 1543-as zsoldlista pedig az *ulufedzsiján-i szüvári* és a *fárisz* elnevezéseket használja egyértelmű szinonimákként.[17] A 16. század második felének zsodlistái már csak *fárisz*okról tudnak, a másik két elnevezés eltűnik.

A *gönüllü*kön és *fárisz*okon kívül a hódoltság váraiban egy harmadik lovasalakulat is szolgált, a *martalóc*oké. Ők a Balkánon a helyi lakosságból verbuválódtak, és több minőségben sokféle feladatot láttak el, ennek megfelelően hol gyalogosként, hol lovasként szolgáltak. Egy részük „privilegizált rájaként" adómentessége fejében, másik részük minimális, napi egy-két akcsés zsolddal és részleges adómentességgel végzett különböző segédszolgálatokat, épült be a hadjáratba vonuló seregbe, vagy a folyó menti várakból a folyami hajóhad legénységét adta. Harmadik részük szultáni kinevezési okmánnyal, szabályos zsoldos várkatonaként szolgált (mint ilyen is feltételezhető a flottillában).[18] A hódoltság váraiban a *martalóc*oknak ezzel a harmadik fajtájával találkozunk. Fekete Lajos lovasoknak tartotta őket. Bár ennek néhány adat ellentmond,[19] amíg az ellenkezőjében meg nem bizonyosodunk, én is a várőrségek hierarchiájának alján álló, csaknem teljes egészében délszlávokból kiállított lovasalakulatnak tekintem őket.

A legénység rendkívül fontos elemét alkották a *topcsi*k, a tüzérek, akiknek egy részét nagyobb helyekre néha a Portáról vezényelték ki. Rajtuk kívül már csak néhány kisebb alakulat maradt. A 16. század közepén sokféle mesterember dolgozott az erődítésekben, akik kevesen képviseltek egy-egy szakmát, összességükben azonban a várvédők 3-4 %-át tették ki. A zsoldisták a különféle mesterségek képviselőit (ácsokat, kovácsokat, iszkábolókat, szekerészeket, páncélkészítőket, puskaműveseket, pajzsgyártókat, bomba- és lőporgyártókat, zenészeket) külön alakulatokként kezelték. Nagyobb várakban rendre jelen van néhány olyan kis létszámú egység is, amelyeknek portai megfelelői nehézség nélkül elhelyezhetők a szeráj szolgálattevőinek rendszerében, helyi képviselőik tennivalóiról azonban semmi biztosat nem tudunk. Ilyenek a *csaus*ok és a *müteferrikák*. Mellettük több helyütt élt nyugdíjas katonák (*mütekaidin*) napi ellátmányt húzó, kisebb egysége is.

Európai ésszel furcsálljuk, hogy a dzsámik személyzete is a várőrségek állományát szaporította. Ha azonban tudjuk, hogy önálló és önellátó egyház hi-

---

[17] ÖNB Mxt 567, 557, 566. (Flügel 1322, 1408, 1293)

[18] R. Anhegger, Martolos. In: *Islâm Ansiklopedisi* 7. Istanbul, 1993, 341-344, O. Zirojević, *Tursko vojno uredenje u Srbiji 1459-1683*. Beograd, 1974, 184-189.

[19] 1541-ben az eszéki martalócok utolsóként felsorolt egységét „lovas martalócoknak" hívták, akikről kiderül, hogy „nyelvfogásra" rendelték őket, és a teljesen rác *martalóc* alakulatban egyedül ők muszlimok voltak. Ebből akár arra is következtethetünk, hogy a többség gyalogosan szolgált. ÖNB Mxt. 567 (Flügel 1322), 184.

ányában ők is az állam kenyerén éltek, természetessé válik, hogy a pénzügyi adminisztráció mint napidíjasokat a várőrségek zsoldosai közé osztva tartotta nyilván és fizette őket.

A *müsztahfiz*ok élén maga a várparancsnok állt, a többi alakulatot leggyakrabban *agá*k vezették. Az alapegységek – *bölük*ök és *odá*k – teljes feltöltöttség esetén tíz katonát egyesítettek, akik közé az altiszt, a *bölükbasi* vagy az *odabasi* is beletartozott.

A várkatonaság száma

A várvédő katonáknak többféle forrásban kell a nyomukba erednünk aszerint, hogy honnan kapták fizetésüket. E források a budai vilájetből számosabban maradtak fenn, mint a temesváriból, ezért a számolást a budaival kezdem. (A budai vilájeten jelen esetben nem egészen az értendő, ami az hivatalosan volt. A 16. század második felében Buda tartománya délen Nisig ért, és magába foglalta Aladzsahiszár, Szendrő, Szerém és Pozsega szandszákjait is. A tapasztalat azonban azt mutatja, hogy a török adminisztráció őket külön kezelte, a katonaságra vonatkozó összes forrás délen a Drávával zárja a budai vilájetet. A magyar tartományokban állomásozó török katonaság vizsgálatakor én sem lépem át a Drávát.)

A zsoldos várkatonaság részletes, név szerinti listái 1613-ig több időpontból állnak rendelkezésünkre, közülük az 1543-ast,[20] 1557/58-ast,[21] 1573/74-est[22] és 1613/14-est[23] dolgoztam fel. Ezeket egészítik ki az őrségeknek azok a jegyzékei, amelyek nem tartalmazzák a katonák névsorait, de részletezik a várakban állomásozó alakulatok és katonák számát. Ilyen jegyzékeket 1568/69-ből,[24] 1578/79-ből[25] és 1590/91-ből[26] ismerek.

Értékes számadatokat tartalmaznak a budai kincstár pénztári elszámolásai is, amelyek részletezés nélkül rögzítik azt, hogy az adott évben a vilájetben hány katonának fizettek zsoldot. Az évek többségében szerencsére szétválasztják a helyi katonaságot és a Portáról küldött alakulatokat (a Budán szol-

---

[20] ÖNB Mxt 566 (Flügel 1293): Buda, Pest, Esztergom és Vác katonasága, 950 resen (= 1543. szept. 30. – dec. 27.).

[21] ÖNB Mxt 614 (Flügel 1297): a budai vilájet katonasága, 965 (=1557. okt. 24. – 1558. okt. 13.).

[22] ÖNB Mxt 626 (Flügel 1302): a budai vilájet katonasága; a lista több dunántúli szandzsák váráról csak összesítést ad, névsorokat nem, 981 (=1573. máj. 3. – 1574. ápr. 22.).

[23] BOA MM 4000: a budai vilájet katonasága, 1022 (=1613. febr. 21. – 1614. febr. 10.).

[24] ÖNB Mxt 617 (Flügel 1300): a budai vilájet őrségeinek fizetési listája, a 976. redzseb 1-vel kezdődő teljes év (= 1568. dec. 20. – 1569. dec. 9.).

[25] BOA MM 498: a budai vilájet őrségeinek összesített listája, a 986. redzseb 1-vel kezdődő teljes év (=1578. szept. 3. – 1579. aug. 23.).

[26] BOA MM 3762: a budai vilájet őrségeinek összesített listája, 999 (= 1590. okt. 30. – 1591. okt. 18.).

gáló janicsárokat és ritkábban a *mülázim*okat). 1556-tól 1581-ig lehet e számokat sorba rendezni:

A budai vilájetnek a pénztári naplókban szereplő katonasága		
év	összes katona	ebből janicsár és mülázim
1556/57	10.402	–
1557/58	10.328	–
1558/59[27]	10.353	–
1569/70	10.616	954
1570/71	10.681	936
1571/72	10.786	901
1572/73	10.872	948
1573/74	10.843	968
1574/75	10.023	1050
1575/76	10.834	946
1578[28]	10.895	828
1578/79	10.753	845
1580/81[29]	10.816	900
1590/91[30]	10.004	–

A számsor meggyőzően következetes. Azt állítja, hogy a 16. század második felében a kincstár 10-11.000 várvédő zsoldját fizette, akiknek átütő többsége helyi katona, alig egytizede portai janicsár volt.

A baj ott kezdődik, amikor a pénztári naplók létszámadatait a részletes zsoldlistákéival vetjük egybe, azaz ha egyes évekből szerencsénk van mindkét forrást birtokolni. Nincs ugyanis olyan év, amikor kettőjük adatai között ne mutatkoznék kisebb-nagyobb eltérés. 1557/58-ban a részletes zsoldlista 716 katonával többet sorol fel, mint a pénztári napló, 1568/69-ben pedig 1868-cal, és ezt a jókora eltérést a portai janicsárok 945 katonával még megnövelik (ők a részletes listákban a 17. század elejéig nem szereplenek).

---

[27] A táblázat első három évének adatai Fekete Lajos – Káldy-Nagy Gyula, *Budai török számadáskönyvek*. Budapest, 1962, 316, 441, 528.

[28] Az 1569-1578 közötti adatok: BOA MM 1561. Kiadásuk: Ágoston Gábor, A magyarországi török végvárak fenntartásának és ellátásának néhány kérdése. In: Peternák Tivadar – Szabó Jolán szerk., *Végvárak és régiók a XVI-XVII. században*. Eger, 1993, 315, 327-328.

[29] Az 1578/81-es adatok: BOA MM 498.

[30] BOA MM 3762.

1573/74-ben a napló 9875 helyi várvédőjével szemben a részletes lista 10.539 katona nevét tartalmazza.[31]

Az eltérésekre nem tudok magyarázatot adni, már csak azért sem, mert a részletes listák és összevont elszámolások többsége láthatóan azért készült, hogy a zsoldokat ezek alapján fizessék ki. Az ellentmondások azonban – az 1568/69-es kiugróan magas, közel 30 %-os eltéréstől eltekintve – nem olyan méretűek, hogy megrendítenék a pénztári naplók számsorának hitelét és a belőlük levont következtetést: a század második felében a kincstár 10-11.000 várvédő zsoldját volt hajlandó a budai vilájetben kifizetni. Ezt a megállapítást a részletes zsoldlisták sem kérdőjelezik meg.

A sorból egyetlen év lóg ki, a kezdő 1543-as esztendő. Ekkor a frissen elfoglalt területnek csupán északi váraiba: Budára, Pestre, Esztergomba, Vácra és Székesfehérvárra 10.911 katona került,[32] déli feléről nem maradtak források. Pedig itt is állt néhány fontos vár, mint Pécs, Siklós, Mohács, Szekcső vagy Szeged, és egy sor kisebb, közöttük azok, amelyek a Dunát és a mellette húzódó hadiutat biztosították. Későbbi látszámadataik ismeretében feltételezhetjük, hogy az induló 1543-as évben a budai vilájet frissen megszerzett váraiit kb. 15.000 katona tartotta megszállva.

1552 után a török terület már mint egybefüggő, katonailag védhető tartomány funkcionált, amelynek várai egymást is védték: az összlétszám 10-11.000 közé szállt alá, és ott stabilizálódni látszik. Az újonnan meghódított várak őrségeiről egy ideig úgy gondoskodtak, hogy a már álló garnizonokból vonták el őket, a várkatonákat mindegyre átcsoportosították. Már Buda és Pest 1541-es kezdő őrségét úgy állították fel, hogy a Dráva-Száva-menti és -közi várakból küldtek fel 4196 katonát.[33] A módszert az 1540/50-es években rendszeresen alkalmazták.

Az 1550/60-as évek nagy területnövekedését, a török várak megszaporodását azonban már nem lehetett csupán ezzel a módszerrel követni. Úgy látszik, hogy a kincstár a tartomány biztosítására nem volt hajlandó 11.000 katonánál többet zsolddal fizetni, Magyarországon is bevezette hát azt az ellátási rendszert, amelyben a várkatonák egy részét kollektív tímár-birtokok, ún. zsold-tímárok jövedelmével elégítette ki.

Magyarországon a legkorábbi zsold-tímárok 1552-ben tűntek fel,[34] de számosabban az 1560-as években jelentek meg, majd 1570 után váltak általános-

---

[31] A továbbiakban nem hivatkozom azoknak a részletes és összesített zsoldlistáknak a levéltári jelzeteire, amelyek vizsgálódásom gerincét alkotják, és amelyeknek lelőhelyeit a 7-13. jegyzetekben soroltam fel.

[32] Székesfehérvár őrségére: Velics Antal – Kammerer Ernő, *Magyarországi török kincstári defterek.* I. Budapest, 1886, 10-17.

[33] Fekete, *Budapest a törökkorban* 25.

[34] A Közép-Dunántúl egyik kis várában, Tamásiban ebben az évben 46 katona kapta birtokjövedelemben a fizetését. Dávid Géza, *A Simontornyai szandzsák a 16. században.* Budapest, 1982, 85.

sá. Arszlán pasa beglerbégről tudni, hogy 1565-1566. évi budai kormányzósága idején úgy igyekezett a budai kincstár jókora deficitjét lefaragni, hogy a vilájet várkatonaságának egy részét tímár-birtokossá tette.[35] A tímár-defterekből azonban az derül ki, hogy az ő évtizedében a zsold-tímárok rendszere még korántsem terjedt el az egész vilájetben, csak a Dél- és Közép-Dunántúl meg a déli Duna-Tisza-köze néhány várát érintette. 1570 előtt a pécsi szandzsák három várának 194 katonája, 1561-ben a szegedi szandzsák 146 katonája húzta járandóságát zsold-tímárokról.[36]

1570. február 20-án szultáni rendeletet utasította Szokollu Musztafa budai beglerbéget arra, hogy annak érdekében, hogy „a budai vilájetben fekvő várak legénységének zsoldja a kincstárban maradjon", minél több várkatonát elégítsen ki zsold-tímárokkal.[37] A rendelet talán nem hozott gyökeres fordulatot, inkább egy meglévő folyamatot gyorsított fel és zárt le, hiszen a 978. év dzsemáziülláhir havának első harmadából, azaz 1570 októberének végéről sorozatban fennmaradt tímár-defterek már a zsold-tímárok széleskörű elterjedését mutatják (egyedül a székesfehérvári szandzsák maradt még kívül a rendszeren).[38]

A zsold-tímárok általános bevezetése természetesen nem azt jelenti, hogy az összes várkatona vagy akár csak a többségük tímár-birtokossá változott, csupán azt, hogy a század utolsó három évtizedében az egész budai vilájetben gyakorlattá vált a várkatonák birtokkal való fizetése. A gyakorlat élt, de két helyi megszorítással. Míg a birodalomban a század első felében követett általános gyakorlat szerint a várőrségek gyalogos *müsztahfiz* alakulatait fizették birtokjövedelemmel,[39] addig a magyar tartományban a többi gyalogos egységgel is ezt tették: a várkapitánnyal az élen a *müsztahfiz*okat, valamint a tüzéreket és az *azab*okat fizették zsold-tímárokkal; a lovasalakulatok mindig zsoldon maradtak. Az 1560-as években, a rendszer bevezetésekor még előfordult, hogy egy vár *müsztahfiz*ai már birtokból éltek, *azab*jai még zsoldot húztak; később ez a „rendetlenség" elképzelhetetlen. A másik helyi specialitás abban mutatkozott meg, hogy a legfontosabb, a védelem oroszlánrészét viselő várak összes katonáját mindig zsolddal fizették. A két kettősvár: Buda és Pest, illetve Esztergom és Dzsigerdelen, mellettük Fehérvár katonáinak soha nem osztottak zsold-tímárokat.

Sajnos alig akad olyan év és olyan vár, amikor és ahol a kétféle módon fizetett várkatonákat egyszerre fellelhetjük a forrásokban. A tapasztalat azon-

---

[35] Fekete, *Budapest a törökkorban*, 255: 86. jegyzet.

[36] BOA Tapu 480 és 333.

[37] Dávid, *i. m.*, 76.

[38] BOA Tapu 497 (Fehérvár), 480 (Pécs), 503 (Szigetvár), 505 (Szekszárd, Simontornya, Koppány, Szekcső), 551 (Szeged).

[39] Ö. L. Barkan, H. 933-934 (M. 1527-1528) malî yılına ait bir bütçe örneği: *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 15 (1953-54) 282.

ban azt mutatja, hogy 1570 és 1590 között a katonák összlétszáma keveset változott, így – mást nem tehetvén – néhány éves időeltérésekkel is összeadhatjuk a zsoldos és zsold-tímáros alakulatok katonáit.

A számítást az 1550-es évek közepétől 1591-ig több időpontban minden olyan várnál elvégeztem, amelyből elégséges értékelhető adat maradt. E tanulmány terjedelme nem engedi meg, hogy az adatokat akár csak néhány jellegzetes vár-típus illusztrálására felsoroljam.[40] A számítások arra a végeredményre vezettek, hogy azokban az ezer fős őrségűnél kisebb garnizonokban, amelyeknek katonáit kétféle módon fizették, az őrségeknek átlagosan 60 %-a szolgált zsoldért és 40 %-a került tímár-birtokra.

Válasszuk ki az 1578/79-es évet, amikor az összesített zsoldlista és a pénztári napló létszámadata igen közel áll egymáshoz: az előbbiben 9890 katona szerepel, az utóbbiban 9908 helyi katona (az eltérés mindössze 18 fő) és 845 portai janicsár. A 9900 helyi várvédő fele, pontosan 5005 katona azokban az óriásvárakban szolgált, amelyekben nem osztottak zsold-tímárokat. A zsolddal fizetett helyi katonaság másik fele, kerekítve szintén 5000 fő, azokban a várakban állomásozott, amelyekben zsold-tímáros katonák is szolgáltak. Ez az 5000 fő a 60 %-ot kitevő zsoldos elem, őket kell kiegészítenünk 40 %-nyi, azaz mintegy 3300 zsold-tímáros várvédővel.

A többi évből is hasonló arányok számíthatók ki. A budai vilájet várait tehát a 16. század utolsó évtizedeiben 8-900 portai janicsár, 10.000 helyi zsoldos és mintegy 3000-3500 helyi zsold-tímáros katona őrizte: a délen a Drávával határolt vilájet teljes várkatonaságát eszerint 14.000 főre becsülhetjük.

A temesvári vilájetből érthetetlenül kevés forrás került elő, csak 1590/91-ből ismerünk egyetlen zsoldlistát[41] és 1591/92-ből egyetlen pénztári naplót.[42] A lista 2697, a napló 2637 zsoldos várvédőt regisztrál. Zsold-tímáros katonákkal ebben a vilájetben is egészen biztosan számolnunk kellene, de arányukra semmilyen támponttal nem rendelkezünk, a rendszer másként működhetett, mint Budán. A Temesvár alá tartozó várak zsoldosai között ugyanis tarka össze-visszaságban mindenféle alakulat jelen van és mindenféle hiányzik, nyoma sincs annak a következetességnek, amely a budai vilájetben a lovasokat zsoldon tartotta, a gyalogosokat zsold-tímárokkal javadalmazta. A lista magán Temesváron csak négy alakulatot, mindössze 258 katonát sorol fel, és elfogadhatatlanul alacsony a katonalétszám Aradon, Lippán, Világoson, Jenőn és Csanádon is. A korrekciót csak a tapasztalat igen kétséges alapján, jókora önkénnyel lehet elvégezni. Úgy gondolom, hogy Temesváron és az alája tartozó várakban a 16. század végén legkevesebb 4.000 katonával kell

---

[40] A jelen cikk egy terjedelmesebb írás összefoglalása, abban az adatokat és a számításokat egy sor várnál bemutattam. Hegyi Klára, *Török berendezkedés Magyarországon*. Budapest, 1995, „A megszálló katonaság" c. fejezet.

[41] Velics – Kammerer, *i. m.*, I. 373-383.

[42] BOA MM 15696.

számolnunk. Ezt a számot mint minimumot valószínűsíti az, hogy a századforduló háborúja után, az 1620-as évek elején, a területében összezsugorodott temesvári vilájetben 3679 katona állomásozott.[43]

Mindent összevetve úgy becsülhetjük, hogy a 16. század utolsó évtizedeiben a két magyar vilájetet az oszmán hadvezetés legkevesebb 18.000 várvédő katonával tartotta megszállva.

A tímáros szpáhik és a dzsebelük

A Magyarországon állomásozó török haderő nagyobb részét ez a 18.000 várkatona alkotta, kisebb részét a tímáros szpáhik és az általuk kiállított lovas kísérők, *dzsebelü*k tették ki. A haderőnek ezt a másik alkotóelemét 1562 és 1580 között tudjuk felmérni, ebből az időközből a budai vilájet valamennyi szandzsákjának maradt tímár-deftere. A *dzsebelü*ket a hagyományos, mechanikus módon számolom: a tímár-birtokosok minden 3000, a ziámet-birtokosok minden 4000 és a hász-birtokosok minden 5000 akcse jövedelme után egy *dzsebelü*t. (A legkisebb jövedelmű tímár-birtokosok a rájuk eső kontingensnél bizonyosan kevesebb katonát voltak képesek felfegyverezni, a szandzsákbégek viszont a törvényben megállapítottnál nagyobb, többszáz fős kíséretekkel vonultak hadba: e puszta sejtésnél konkrétabb korrekcióra azonban nem tudok vállalkozni.[44]) A mechanikus számítással a budai vilájet birokokból élőn katonasága így alakul:

Szandzsák	A tímár-defter éve	A szpáhik száma	A dzsebelük száma	Összesen
Hatvan	1562	74	230	304
Szécsény	1562	21	104	125
Fülek[45]	1562	68	171	239
Esztergom[46]	1570	102	340	442
Fehérvár[47]	1570	148	376	524
Pécs[48]	1570	122	480	602

[43] BOA MM 4133.

[44] Arra, hogy a mechanikus számítás eredménye mennyire nem fedi a tényleges gyakorlatot, egy század eleji boszniai mustra alapján Fodor Pál hívta fel a figyelmet: Szpáhik és vértesek: az oszmán tímár-birtokos hadsereg nagyságáról és összetételéről. Előadás a Barta Gábor emlékkonferencián, Pécs, 1995. április 25.

[45] Hatvan, Szécsény és Fülek közös tímár-deftere: BOA Tapu 318.

[46] Landeshauptarchiv Weimar, Codex Gothanus Türc. No. 143.

[47] BOA Tapu 497.

[48] BOA Tapu 480.

Szigetvár[49]	1570	72	247	319
Szekszárd	1570	9	62	71
Simontornya	1570	21	133	154
Koppány	1570	50	183	233
Szekcső[50]	1570	13	141	154
Szeged[51]	1570 körül	70	247	317
Nógrád[52]	1579	57	182	239
Szolnok[53]	1574-95 között	159	495	654
Buda[54]	1580	126	525	651
összesen		1112	3916	5028

Ez a leegyszerűsített számítási mód nyilván nem fedi azt a bonyolult rendszert, amellyel a törvény a *dzsebelü* állítást szabályozta, messzi áll a mindennapok gyakorlatától, és az összlétszámot biztosan alákalkulálja. Nem számoltam a kiállított szolgalegényekkel, a *gulám*okkal sem, akiknek jó része feltehetően szintén harcoló katonának tekintendő. A számítás végeredménye tehát csak annyit kíván állítani, hogy 1570 körül a budai vilájetben kiosztott szolgálati birtokokról legkevesebb 5000 katona vonult hadba.

A számítási bizonytalanságok csak a *dzsebelü*ket érintik, magukat a birtokos szpáhikat nem. 1100 körülre tett összlétszámukat egy 1568-as rendelet is megerősíti, amely arról számol be, hogy II. Selim szultán 1566-os trónra lépte óta a budai vilájetben 1300 szolgálati birtok adománylevelét, *berát*ját újították meg.[55]

Ezzel a biztos terep végére érkeztünk, mert a temesvári vilájetben a szpáhikról még kevesebbet tudunk, mint a várvédőkről. Az előbb idézett 1568-as rendelet, amely Buda esetében csak bizonyító háttéranyagul szolgált, itt egyetlen támponttá lép elő. A rendelet szerint a temesvári vilájetben 509 birtokadományt újítottak meg. A puszta számon kívül semmilyen arányban, részesedésben nem lehetünk biztosak, végül is még abban sem, végére értek-e másfél év alatt az adománylevelek megújításának. Ha a budai arányokkal számolunk, az itteni szpáhikat és *dzsebelü*ket együtt mintegy 2100 főre tehetjük.

---

[49] BOA Tapu 503.

[50] Szekszárd, Simontornya, Koppány és Szekcső közös tímár-deftere: BOA Tapu 505.

[51] BOA Tapu 551.

[52] G. Bayerle, *Ottoman Tributes in Hungary According to Sixteenth Century Tapu Registers of Novigrad*. Paris, 1973, 95-110.

[53] BOA Tapu 658.

[54] BOA Tapu 590.

[55] Fodor Pál, *Magyarország és a török hódítás*. Budapest, 1991, 67:110. jegyzet.

A kalkuláció maga egyáltalán nem megnyugtató, a két vilájet közötti arányok – ha területeik nagyságát nézzük – elfogadhatók.

Csak a végső összesítés maradt hátra. Eszerint a 16. század utolsó évtizedeiben a két magyar vilájetben mintegy 18.000 várvédő katona és legkevesebb 7.000 birtokos szpáhi és *dzsebelü* állomásozott, az ide rendelt haderő tehát minimum 25.000 katonára tehető.

Változások a 17. században

A századforduló másfél évtizedes háborúja zűrzavaros viszonyokat alakított ki a várak egy részében. Az egyenlő erőkkel folyó küzdelemben az erősségek gyakran cseréltek gazdát, közülük jó néhány többször is, legénységüket mindegyre áthelyezték. A háború éveiből nem maradt átfogó kimutatás a várkatonákról, de az a néhány vár, amelyeknek ismerjük századvégi adatait, azt mutatja, hogy a háború nem változtatott az őrségek nagyságán.[56] A hadvezetés többszörösére növelte viszont a Portáról kirendelt janicsárokat. 1591-ig csak Budán szolgáltak, és egyetlen évtől eltekintve számuk mindig 1000 alatt maradt. Az 1596/97-es háborús évben ezzel szemben Budán (2.676 fő), Győrben (török Yanık, 370 fő), Temesvárott (1414 fő) és a frissen meghódított Egerben (3121 fő) összesen 7581 janicsár erősítette ezeknek az elsőrendű váraknak a védelmét.[57]

A háború során két új vilájet született Eger és Kanizsa körül. Területük részben a budai rovására, részben új szerzeményekből alakult ki. Az egri vilájet kilenc várának hadereje 1605/1606-ban az Egerben szolgáló 384 portai katonával együtt 3409 fő tett ki.[58] A kanizsai vilájet várvédő katonasága 1618-ban 3789,[59] a következő évben 3815[60] katonából állt. A háború területi veszteségei és a közigazgatási határok átszabása miatt a budai vilájet várkatonasága az 1570 körüli 14.000-ről 1613-ra 7836-ra csökkent (ebből 1276 katona volt portai janicsár, akik valamennyien Budán szolgáltak).[61] A Temesvár alá tartozó várakban az 1620-as évek elején 3679,[62] 1634/35-ben 3748 katona állomásozott.[63]

---

[56] BOA MM 3370.

[57] Az 1005. év első három hónapjának adatai; az év végére számuk 1200-al csökkent. C. Finkel, *The Administration of Warfare: the Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606* Wien, 1988, 77. (Beihefte zur Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 14.)

[58] BOA Tapu 704.

[59] BOA MM 2586.

[60] ÖNB Mxt 631 (Flügel 1316).

[61] BOA MM 4000. A MM 4133 pénztári elszámolás az 1620-as évek elején 7859 katonát regisztrált.

[62] BOA MM 4133.

[63] ÖNB Mxt 616 (Flügel 1319).

A 17. század elején már nem kell zsold-tímáros várvédők után kutatnunk, mert a katonaság ellátási rendszerében beállt általános változások keretében a várkatonaság összes alakulata egy időre újra zsoldossá vált, s a fenti adatok alapján a négy magyarországi vilájetben megközelítette a 19.000 főt. Ebből az állományból a fővárosból kivezényelt janicsárok már újra kisebb arányban részesedtek. 1619 utolsó hónapjaiban Budán (1068 janicsár), Esztergomban (267), Fehérvárott (249), Egerben (426), Kanizsán (219) és Temesvárott (82) összesen 2311 portai janicsár teljesített szolgálatot.[64]

A tímáros szpáhik változásait a birtokadományozási naplókban, a tímárrúznámcsékben egy ideig még követni lehet, a szpáhikból és a *dzsebelü*kből álló haderő nagyságára azonban a 17. századból semmilyen forrásból nem tudunk következtetni. Meg kell elégednünk azzal a megállapítással, hogy a Magyarországra telepített haderő nagyobb részét, a várkatonaságot, az 1606-os zsitvatoroki békekötést követő, háborúktól mentes évtizedekben sem szállította alá az oszmán hadvezetés. Az 1660-as évek újabb háborúi pedig újabb növekedést hoztak. Várad elfoglalásakor (1660) a várba 2034 fős, a köréje szervezett vilájet négy kisebb erősségébe, Papmezőre, Belényesre, Szentjobbra és Sólyomkőre 469 fős őrséget, az egész vilájetbe tehát 2503 katonát rendeltek, közöttük 400, Váradon szolgáló janicsárt.[65] Az 1663-ban bevett Újvárban a következő évben 2546 katona (közöttük 1430 portai és 205 helyi janicsár), a vilájet másik két várában, Surányban és Gradiskán (amely csak Komjátival lehet azonos) 260 várvédő, az egész vilájetben tehát 2806 katona állomásozott.[66] A két új vilájetnek ez a kerekítve 5300 katonája valószínűleg nem jelentett mindenestől többletet. Az újvári őrség 1675. évi névsora, amely gyakran megjelöli a katonák előző szolgálati helyét, azt mutatja, hogy a legénység egy részét más magyarországi várakból vezényelték át ide.[67]

A magyar vilájetek katonai szerepe a birodalomban

Ahogy mindebből látni való, a Magyarországon állomásozó haderő száma a török uralom egész ideje alatt magas volt, a katonaságot a hosszabb békekorszakokban sem csökkentették. Különösen feltűnő ez a 17. század első felében. A katonailag és anyagilag teljesen kimerült[68] oszmán államvezetés a századforduló hosszú háborúja után sem szállította alá magyarországi hadere-

[64] BOA Bab-i defteri, Yeniçeri kalemi 33718.

[65] BOA Bab-i defteri, Piyade mukabelesi 35139.

[66] BOA Bab-i defteri, Baş muhasebe, Uyvar hazinesi 17082.

[67] BOA Bab-i defteri, Büyük kale 32195.

[68] 1597/98-ban a kincstár 400 millió, 1608-ban 95 millió akcse deficittel zárta az évet. A. Tabakoğlu, XVII ve XVIII yüzyıl Osmanlı bütçeleri: *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* (Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a Armağan) 41 (1985) 396.

jét, pedig mindenki számára világos volt, hogy ezen a határszakaszon a szembenálló felek hosszú békére rendezkednek be.

1527/28-ban a birodalom összes, 41.306 főnyi várkatonaságának nagyobb része, 24.107 katona (= 58 %) a Balkán–félszigeten állomásozott.[69] Ezekben az években még javában folyt a Közel-Kelet konszolidálása, az észak-nyugati európai határszakaszon viszont még csak érlelődött a Habsburg-oszmán összecsapás, a Porta mégis úgy ítélte meg, hogy a birodalom kisebb területű európai felében nagyobb helyi haderőre van szükség, mint a jóval kiterjedtebb keletiben. A várkatonaságot nyilván később is aszerint osztották el, mennyire ítélték fontosnak az adott határszakasz túloldalán álló ellenfelet.

A budai kincstár 1613. évi pénztári naplójának végén[70] egy háromlapos, az 1620-as évek elejére keltezhető rövid lista áll a birodalom egyes körzeteinek várkatonaságáról. A lista hiányai és következetlensége megnehezítik a felhasználó dolgát. A katonák számát ugyanis hol vilájetenként adja meg, hol egy-egy nagyobb vár „és tartozékai" katonaságáról beszél, néhány esetben pedig felsorolja az adott szandzsák összes erődítését. Az összesítésből hiányzik a görög félsziget és a Márvány-tenger európai körzete, keleten pedig Anatólia és Egyiptom. További gondot okoz, hogy a listát a kinevezési okmányok, a *berát*ok megújításai alapján állították össze. Nincs okunk feltételezni, hogy még nem jutottak a kinevezések revíziós munkájának végére, vagy hogy Magyarországon elvégezték, Szíriában pedig nem, de elméletben egyik lehetőség sem zárható ki. Az összesítés számait ezért jobb nem fetisizálnunk, az arányok jelzésére viszont mérvadóknak fogadhatjuk el őket.

A lista a budai vilájet részeinek tünteti fel Belgrádot és Szendrőt tartozékaikkal. Mivel azonban most is külön egységként kezeli őket, a budai vilájetet ez esetben is lezárhatjuk a Drávával: eddig a déli határig a négy magyar vilájetet 17.404 katona tartotta megszállva. A Dráváig mint északi határig az egész Balkán félszigeten 14.620 várvédő állomásozott. Több mint kétharmaduk, 10.620 katona Boszniát védte, a maradék nagyobb része is az északi határ váraiban szorongott Bendertől és Akkermantól Szilisztrán át Pozsegáig. A Közel-Keletet ezzel szemben összesen 6.172 várvédő katona őrizte.

Az összesítés Magyarországon, a Balkán-félszigeten és az Egyiptom nélküli Közel-Keleten összesen 38.196 katonát regisztrál (ez a szám azt valószínűsíti, hogy végeztek a *berát*ok megújításával, s az adott területek minden katonáját számba vették). A számok bűvölete nélkül is megdöbbentő arányok derülnek ki. A 38.196 katonából 18.024, azaz 73 %-uk a magyar területet és Boszniát tartotta megszállva, mintegy 10 %-uk a Dráva – Száva – Al-Duna –

---

[69] Barkan, *i. m.*, 282-285.

[70] BOA MM 4133, 108-110. A *Török berendezkedés Magyarországon* c. könyvemben a forrást hibásan 1613. évinek vettem.

Fekete-tenger védelmi vonalát, nagyjából 1 %-uk a Balkán-félsziget belsejét, 16 %-uk pedig a Közel-Kelet védte.

Az aránytalanság nem lenne ekkora, ha Anatólia és Egyiptom adatait is ismernénk, és ha a helyi várkatonaság mellé vezényelt portai alakulatokról is tudnánk valamit. Minthogy nem rendelkezünk időben közeleső adatokkal, a hiányokat nem lehet pótlással vagy becsléssel kitölteni. A számokkal csak azért érdemes röviden eljátszanunk, hogy bebizonyosodjék: a listáról lemaradt katonaságot nem tudjuk olyan lehetetlenül magasra tippelni, hogy az eredmény az óriási aránytalanságon érdemben változtasson. A végkövetkeztetés mindig ugyanaz marad: a hódoltságot, a Dráva-Száva közét és Boszniát legalább kétszer annyi katona védte, mint a birodalom óriási közel-keleti felét.

Ha egyetlen, ráadásul problémákkal teli kimutatás adataiból szabad valamilyen következtetést levonni, úgy ez abban összegezhető, hogy az oszmán állam- és hadvezetés ítélete szerint a zsitvatoroki béke után másfél évtizeddel is a Habsburgok és a hátukban Európa voltak és maradtak az Oszmán Birodalom első számú ellenfelei. Ez a tény és az ország földrajzi fekvése alapvetően határozta meg a hódoltság helyzetét és a törökök itteni berendezkedését.

Ottoman troops in Hungary in the 16th and 17th centuries

Klára HEGYI

The *vilayets* in Hungary were of the utmost military importance for the Ottoman Empire, as they protected its European boundary against the countries of the Habsburg dynasty. At the fortresses of the Buda *vilayet* during the 16th century, a constant garrison of 10-11,000 men was sustained by the treasury, and these were supplemented by around 1,000 *yeniçeri* of thE Istanbul court. The system whereby the *mustahfız*, *topçı* and *azab* units in fortresses with garrisons of under 1,000 men were paid in the form of collective *timar*-holdings appeared sporadically in the 1550s, and became the general practice after 1570. This affected some 40 % of the fortress garrisons. In the last decades of the 16th century, the number of salaried and *timar*-holder fortress troops can be estimated at 14,000 in the Buda *vilayet*, and around 4,000 in the Temesvár *vilayet*. To this garrison force of 18,000 in the two *vilayets*, one can add at least 7,000 *sipahi* and *cebelü*; the number of regular forces controlling the two Hungarian provinces thus amounted to a minimum of 25,000. We are unable to estimate the size of the forces escorting the *beys*, nor the number of those waiting for employment or those living exclusively from raids.

The military significance of the Ottoman-held territories in Hungary is shown by the fact that in the first half of the 17th century proportionally more soldiers were stationed here than in other parts of the Empire. At the beginning of the 1620s, Hungary was protected by local garrisons numbering 17,404 men, as opposed to 10,620 in Bosnia, some 4,000 in the rest of the Balkan peninsula, and 6,172 in the whole of the Near East.

Pálffy Géza

A magyarországi török és királyi végvárrendszer fenntartásának kérdéséhez

A magyarországi királyi végvárrendszerrel szemben kiépült török védelmi vonal váraiban szolgáló katonaság zsoldszükségletéről, azaz tágabb értelmezésben a török hódoltság fenntartásának költségeiről az elmúlt esztendőkben újabb eredmények láttak napvilágot. A budai kincstár bevételeiről és kiadásairól készített elszámolások alapján Ágoston Gábor 1993-ban arra hívta fel a figyelmet, hogy a törökök magyarországi uralma korántsem volt annyira ráfizetéses, miként azt a korábbi kutatások hangsúlyozták.[1] A szerző a pénztári naplók elemzése során ugyanis arra a valóban meglepő eredményre jutott, hogy az 1550-es és 1560-as évekkel ellentétben az 1570 és 1580 között eltelt évtizedben a budai vilájet jövedelmei – bizonyos Temesvárról érkezett támogatással – közel 90 %-ban (sőt 1573-1574-ben ezt meghaladó arányban) fedezték a török végházakban állomásozó katonák zsoldját.[2]

Ágoston kutatásai nem pusztán a 16-17. századi magyarországi török berendezkedés egyik alapkérdésében hoztak merőben új eredményeket, hanem remélhetőleg hozzájárulnak annak – a tudományos szakmunkák mellett a középiskolai tankönyvekben is meghonosodott – nézetnek az átértékeléséhez, illetve pontosításához, miszerint a magyarországi hódoltság a szultáni kincstárnak teljes ráfizetést jelentett. Tanulmányában ugyanakkor Ágoston óvott attól, hogy az 1570-es esztendőkre feltárt adatokból elsietett következtetéseket vonjunk le, és hangsúlyozta, hogy a kétségtelenül jelentős változások okait a további kutatásoknak kell majd tisztázniuk.[3] Az általa felsorakoztatott új adatokat a 16. század közepére vonatkozó korábbi kutatások eredményeivel együtt ezért mindenképpen érdemes újra egy csokorba szedni (lásd az I. táblázatot), annál is inkább, mert a keresztény fél hasonló adatainak közzétételével (lásd a II. táblázatban) kiváló lehetőség nyílik a két szembenálló fél jövedelmeinek és az általuk tartott végvári katonaság zsoldszükségletének, illetve ezek arányának vizsgálatára és összehasonlítására.

---

[1] Ágoston Gábor, A magyarországi török végvárak fenntartásának és ellátásának néhány kérdése. In: *Végvárak és régiók a XVI-XVII. században.* Eger, 1993, 311-333. (Studia Agriensia, 14.) Vö. még uő., *A hódolt Magyarország.* h. n., 1992, 82-91. Vö. még Caroline Finkel munkájával, aki a „tizenötéves háború" idejének hódoltsági jövedelemviszonyaihoz hozott új adatokat: Caroline Finkel, *The Administration of Warfare: the Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606.* Wien, 1988. (Beihefte zur Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, 14.)

[2] Ágoston G., A magyarországi török végvárak *i. m.*, 322-323.

[3] *I. m.*, 323.

I. táblázat[4]

A budai vilájet jövedelmeinek és az ott szolgáló katonaság zsoldszükségleteinek éves százalékos aránya a 16. század második felében

időpont	a budai vilájet katonáinak zsoldja	a budai vilájet jövedelmei	a vilájet jövedelmei a zsoldnak hány százalékát fedezik
1558/1559	23 062 862 akcse	6 434 578 akcse	27,90 %
1559/1560	23 236 931 akcse	8 833 839 akcse	38,01 %
1571/1572	24 567 941 pénz	21 561 114 pénz	87,76 %
1572/1573	20 090 323 oszmáni	17 667 680 oszmáni	87,94 %
1573/1574	19 930 160 oszmáni	18 375 861 oszmáni	92,20 %
1575/1576	19 912 088 oszmáni	17 893 576 oszmáni	89,86 %
1578. III. 6-1578. XII. 20.	19 805 160 oszmáni	15 252 114 oszmáni	77,01 %

Az új eredmények feltárója idézett tanulmányában nem véletlenül óvott az általa közzétett információk túlértékelésének veszélyétől. Erre már 1578. évi adata is figyelmeztethette, mely szerint a közel fél évtizedig mintegy 90 %-ban önellátó török hódoltság bevételeinek és zsoldkiadásainak százalékos aránya erre az esztendőre 77,01 %-ra süllyedt. Jóllehet ebből az egyetlen adatból a későbbiek feldolgozása nélkül még aligha vonható le bármiféle általánosabb következtetés, a változás mégis figyelmeztet a néhány számadatból való túlzott általánosítás veszélyére. A törökkel farkasszemet néző keresztény fél fennmaradt levéltári anyagából most publikálásra kerülő adat pedig nemcsak Ágoston kutatási eredményeit, hanem óvatosságát is teljességgel igazolja.

A magyarországi török végvárak fenntartásának költségeiről 1993-ban közzétett új adatokat megismerve – és a törökellenes védelmi rendszer szervezetének történetét, valamint Hans Rueber felső-magyarországi főkapitány (1568-1584) életpályáját kutatva – figyeltem fel arra a néhány mondatra, melyet 1580 karácsonyának előestéjén Joachim von Sinzendorf császári követ vetett papírra Konstantinápolyban Rudolf császárhoz írott beszámolójában. Sinzendorf ugyanis, aki a Habsburg császár állandó portai követeként 1578-tól 1581-ig szolgált a szultáni fővárosban,[5] uralkodójának érdeklődésére a következő jelentést küldte Bécs-

[4] Készült: Ágoston G., A magyarországi török végvárak *i. m.*, 312. és 322-323. alapján.

[5] 1578-ban egyúttal internuncius is. *Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai.* Ford., a bev. tanulmányt írta Kovács József László. A jegyzeteket írta Fenyvesi László – Kovács József László. H. n., 1986, 347. (Magyar ritkaságok sorozat.)

be azzal kapcsolatban, vajon mi lehet az oka a budai beglerbégség területén állomásozó török végvári katonaság megmustrálásának:[6]

„Jüngstlich hab Eur Majestät etc. Ich gehorsamist andeutet, daß *Sulthanus*[7] sein volckh, vnder das *Beglerbegat* Ofen gehörig, Zubeschreiben vnd musstern beuolhen. Darumben Ich müglichist nachgeforschet, was doch die Vrsach seij, vnd wohin es angesehen. Darauf mir ain vertraute Person souil schreibt: *Huius rei hanc causam esse cognovi. Veyz Bassa totius exercitus Budensis stipendia ex proventu Budensi et Themiswariensi numeraverat, et insuper 32 onera Asporum huc Sulthano singulis annis miserat. Nunc vero Bassa Budensis petit stipendium hinc et proventus antedictos non sufficere scribit.* Alß Ich dann höre, es seij wider Inn vorigen standt, wie es Zu *Mustaffae* Baschae Zeiten gewest, gerichtet."

(Azaz magyarra fordítva:)

„A minap Felségteknek kegyesen jeleztem, hogy a *szultán* elrendelte a budai *beglerbégséghez* tartozó hadinépének összeírását és megmustrálását. Ez ügyben a lehetőségekhez képest tudakozódtam, vajon mi lehet ennek az oka, és mi célból történik mindez. Erre nekem egy megbízható személy ekként válaszol: *Ennek a dolognak az okát abban ismertem meg, hogy Üvejsz pasa a budai* (vilájet) *teljes katonaságának a zsoldját a budai és temesvári* (vilájet) *jövedelméből fizette, sőt ezen felül minden egyes esztendőben 32 jüknyi*[8] (azaz 3 200 000) *akcsét küldött ide a szultánnak. Most azonban a budai pasa* (Ali) *innen kéri a zsoldot és arról ír, hogy az előbb megnevezett jövedelmek nem elegendők.* Amint azután hallom, minden ismét abba a korábbi állapotba került vissza, mint az (Szokollu) *Musztafa* pasa idejében volt."

A portai Habsburg követ ezen sorai több szempontból érdemelnek figyelmet. Joachim von Sinzendorf ugyanis 1580 december végén a török hódoltság jövedelmi viszonyairól nem pusztán ugyanazt a folyamatot tárta a bécsi katonai vezetés és Rudolf császár elé, amit Ágoston Gábor a budai pénztári naplók, azaz az elsőrendű források alapján 1578-ig immáron számszerű adatokkal vázolt fel, hanem annak 1580-ig terjedő további alakulásáról, illetve megváltozásáról adott rövid, ugyanakkor kétségkívül érdekes beszámolót. Ha

---

[6] Az irat lelőhelye: Österreichisches Staatsarchiv, Wien (a továbbiakban ÖStA). Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban HHStA), Türkei (Turcica) Karton 43. Konv. 1. 1580. nov-dec. és sine dato. fol. 208. Vö. ugyanennek másolata: uo. fol. 164.

[7] Dőlt betűvel az eredetiben a gótbetűs német kézírástól eltérően latin betűkkel írott szavakat és szövegrészeket jelöltem.

[8] A teher, rakomány jelentésű onus (pluralisban onera) szó alatt a *jük* (lóteher) török pénzügyigazgatási műszót kell érteni. 1 *jük* = 100 000 *akcse*, így az évente Isztambulba küldött 32 jük 3 200 000 akcsét tesz ki. Fekete Lajos – Káldy-Nagy Gyula, *Budai török számadáskönyvek*. Budapest, 1962, 556. A jükre, mint lóháton szállított mennyiségre (lóteherre), azaz súlymértékre lásd Walther Hinz, *Islamische Masse und Gewichte umgerechnet ins metrische System*. Leiden, 1955, 36. (Handbuch der Orientalistik, Erg. Bd. 1. Heft 1.)

hihetünk a követ jelentésének, akkor – az 1578. évi, feltételezhetően időleges csökkenés ellenére – az 1570-es évek legvégén, Kara Üvejsz budai pasa kormányzósága idején (1578. szept.–1580. máj.[9]) a magyarországi török hódoltság, nevezetesen a budai és a temesvári vilájet jövedelmei nemhogy teljességgel fedezték a budai tartomány végváraiban állomásozó oszmán katonaság zsoldját, hanem ezen felül még arra is alkalmat adtak, hogy Üvejsz pasa évente 3 200 000 akcsét[10] küldjön a birodalom fővárosába. A kedvező helyzet – mely azt jelentette, hogy a korábban egyértelműen ráfizetésesnek tartott hódoltság önellátóvá vált, legalábbis a szükséges zsold és a vilájet beszedett jövedelmeinek tekintetében – azonban csak igen-igen rövid ideig állt fenn. Az 1580. esztendő végén az új budai pasa, Kalajlikoz Ali ugyanis már arról panaszkodott a Portán, hogy a bevételek nem elegendők a neki alárendelt és éppen megmustrálandó katonaság fizetésére. A keresztény követ értékelése szerint 1580 végére ezzel a budai vilájet jövedelmeinek és a katonaság zsoldjának az aránya a Szokollu Musztafa pasa (1566. aug.–1578. szept.[11]) alatti értékre süllyedt vissza, azaz: a rövid időre teljesen, illetve csaknem teljesen önfenntartó magyarországi török hódoltság ismét rászorult az isztambuli támogatásra, miként az 1560-as évek második és a következő évtized első felében.

Sinzendorf követ adatát még annak ellenére is kritikával kell kezelnünk, hogy információját valóban megbízható személytől szerezte. Az általa „ain vertraute Person"-ként emlegetett személy kiléte ugyanis könnyen kideríthető, hiszen azt maga árulta el az 1580. március 8. és 1581. január 18. közötti kiadásairól készült és utóbb Bécsbe küldött számadásában. A december 24-én kelt levelet megelőző napon ugyanis, hogy jelentését minél pontosabb hírek alapján állíthassa össze, 25 tallért ajándékozott egy szultáni *kapidzsi*nak, aki a császári udvarból Budán keresztül két futárt (Kurier) kísért Konstantinápolyba, majd a szerájban minden dolognak alaposan utánajárt.[12] A derék *kapidzsi* számos társához hasonlóan nyilvánvalóan kettős kémkedést folytatott, s ennek köszönhetően jutott Sinzendorf követ a bécsi katonai vezetés számára különösen értékes, az utókor és a történeti kutatás számára pedig érdekes és hitelesnek tűnő információ birtokába. Az adat megbízhatóságát a későbbi esztendőkből

---

[9] Gévay Antal, *A' budai pasák*. Bécs, 1841, 11-12. Vö. Fekete Lajos, *Budapest a törökkorban*. Budapest, 1944, 216: 49. jegyz. (Budapest története, III.)

[10] Az Ágoston által közzétett adatok tanúsága szerint ez a 3 200 000 akcse a budai vilájet éves jövedelmeinek mintegy egyötödét-egyhatodát jelentette.

[11] Gévay A., *i. m.*, 11. és Fekete L., *i. m.*, 216: 49. jegyz.

[12] December 23-án „des *Sultani Capitschj*, so Sij, bede (ti. az előző pontban említett „Fernberger vnd Haniwaldt, baide Currier"-t, akik a császártól érkeztek Budán át Konstantinápolyba) Zergefüert von Ofen, weil es ain fürnemer, der Im *Seraglio* vom *Sultano* aller sachen *examini*ert, damit Er vmb souil beßere *relation* thete, geschenkht 25 Taler." ÖStA HHStA Turcica Karton 43. Konv. 2. 1581. jan-febr. fol. 78. (Kurzívválva a latin betűkkel írott szavak.)

is fennmaradt budai pénztári naplók feldolgozását követően tudjuk majd ellenőrizni.

A török hódoltság készpénzbevételei és -kiadásai közötti kedvező arány romlásáról Sinzendorf követ most idézett jelentése alapján a bécsi Udvari Haditanács már a folyamat kezdetén értesülhetett, azaz idejében felismerhette azokat a lényeges változásokat, melyek 1580 táján a magyarországi oszmán végvárrendszer fenntartásának költségeiben jelentkeztek. Rudolf császár Konstantinápolyi követétől hamarosan arról is tudomást szerezhetett, hogy a hódoltság készpénzjövedelmeinek csökkenése mellett – mely elsősorban a zsoldért szolgáló végváriakat sújtotta – a határvidéken birtokos és ugyancsak a hódoltsági török haderő részét alkotó timáros szpáhik anyagi helyzete is roszszabbra fordult, elsősorban a királysági török adóztatás visszaszorulása miatt. Míg az előbbi jelenségnek, azaz a készpénzbevételek és -kiadások közötti arány romlásának az okait a további, elsősorban a magyarországi tartományok történetére irányuló török kutatásoknak kell majd tisztázniuk, addig az utóbbi folyamat, nevezetesen a királyi Magyarország területén folyó muszlim adóztatás megállításában szerepet játszó néhány – a keresztény fél oldaláról megragadható – tényezőre eddigi kutatásaim alapján szeretném felhívni a figyelmet.

Az 1568. évi drinápolyi békeszerződést követő ún. háborús békeidőszakban[13] a királysági török adóztatás – miként arra legutóbb Hegyi Klára egyik előadásában elsősorban timár-defterek és a timárbirtokok adományozásáról készült *rúznámcsé*k alapján felhívta a figyelmet[14] – ugyanúgy fellendült, mint a már korábban is igen jelentős hódoltsági magyar adóztatás.[15] A bécsi központi levéltárak anyagában végzett más irányú kutatásaim alapján úgy vélem, az 1570-es évek második fele a királyi Magyarország területére kiterjedő oszmán adóztatás egyik csúcsidőszakának tekinthető.[16] Az időpont aligha vélet-

---

[13] A háborús békeévek időszakának viszonyait kiválóan érzékelteti II. Miksa császár Majthényi László kiskomáromi kapitányhoz intézett levelének szövege, miszerint „mindazonáltal katonáinkat pedig a neked alárendelt és szomszédos tartományunk hiztonságosabb megmaradása érdekében mindig úgy és ne másként tartsd éjjel-nappali őrködésre és mindennemű esetre készen, *mintha semmiféle békesség nem lenne (non secus, quam si nullae induciae essent)* [kiemelés tőlem – P. G.]". (1567. július 14., Pozsony) Magyar Országos Levéltár, Budapest (a továbbiakban MOL) P 485 Családi Levéltárak, Majthényi család, 8. csop. 1. fol. 2-3. Vö. még I. Ferdinánd 1557. december 5-én Bécsben kelt rendeletével a palotai vár kapitányához. MOL P 646 Családi Levéltárak, Szulyovszky Sirmiensis család, 58. t. fol. 5.

[14] Hegyi Klára, *Ráfizetéses vagy önellátó hódoltság*? Előadás a budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemen 1995. január 19-én. Vö. uő., „Aranyásó szpáhik" a királyi Magyarországon. In: *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára.* Szerk. Glatz Ferenc. Budapest, 1993, 103-111.

[15] Szakály Ferenc, *Magyar adóztatás a török hódoltságban.* Budapest, 1981.

[16] Az oszmán adóztatásnak a királyi Magyarország területére történő egyre mélyebb behatolásáról kiválóan tanúskodnak azok a török betörésekről és pusztításokról készült kárjegyzékek, amelyeket az egyes végvárak kapitányai a Haditanács utasítására állítottak össze, és amelyeket azután a bécsi katonai vezetés a szultánnál való panasztétel céljából küldött meg konstantinápolyi követének. Lásd például 1580-ból: ÖStA HHStA Turcica Karton 43. Konv. 1. 1580. nov-dec. fol. 25-32. Vö. még hasonló kimutatásokkal a

len: egyrészt éppen a békésebb időszak nyújtotta konszolidáció, másrészt a korábban másod-, majd első defterdárként működő Kara Üvejsz budai pasa kormányzóságának idejére esik.[17] Batthyány Boldizsár 1579 nyarán már arról panaszkodott Bécsben, hogy a török martalócok állandóan az Őrségben portyáznak, sőt nem tévedés: a mai Ausztria területén fekvő Németújvár váráig hatolva sarcoltatják a lakosságot, és rabolják ki a keresztény kézen levő területeket.[18] Ez a helyzet Ali pasa kormányzósága alatt, a nyolcvanas évek elején változott meg jelentősen, miként erről a Turcica anyagában fennmaradt és feldolgozásra váró igen jelentős török, német, latin és magyar nyelvű irategyüttes tanúskodik, mely a királyi Magyarországgal határos nyolc peremvidéki török szandzsákban (szigetvári, fehérvári, esztergomi, nógrádi, szécsényi, füleki, hatvani és szolnoki) Üvejsz pasa által egykor még adóztatott és a szultáni adójegyzékekbe bejegyzett, Ali pasa idejében viszont már az adózást megtagadó 359 falu kapcsán keletkezett.[19]

A királysági adóztatás visszaszorulását kiváltó okok között elsőként veendők számba azok a változások, amelyek a magyar végvárrendszer szervezetében éppen az 1570-es és 1580-es évek fordulóján játszódtak le. Mindezek hátterében az 1577. évi nagy bécsi haditanácskozáson[20] elfogadott – elsősorban Lazarus von Schwendi egykori felső-magyarországi főkapitány (1565-

---

török portyázásokról: ÖStA Kriegsarchiv (a továbbiakban KA) Akten des Wiener Hofkriegsrates Exp. 1589. aug. No. 88. és uo. Reg. 1591. dec. No. 41.

[17] Üvejsz először II. Szelim trónörökös fiának, Murádnak volt a defterdárja, majd 1574 végétől, III. Murád hatalomra kerülésétől, először annak másod-, majd két hónappal később már első defterdárja. Budai beglerbégségét követően 1586-tól ismét az első defterdár tisztségét töltötte be. Gévay A., *i. m.*, 11-12.

[18] ÖStA HHStA Turcica Karton 39. Konv. 3. 1579. júl. fol. 247-248. Vö. ezzel az 1580-as évek közepén készült török *rúznámcsé*kat, melyekben ugyancsak megtalálható Németújvár neve, évi 250 akcséra becsült, szerfelett csekély jövedelemmel. Hegyi K., „Aranyásó szpáhik" *i. m.*, 105-106.

[19] ÖStA HHStA Turcica Karton 38-43. 1579-1581. évek anyaga.

[20] A Hauptberatung jegyzőkönyve több letisztázott másolatban maradt fenn. A bécsi Hadilevéltár (Kriegsarchiv) anyagában található példány mellett a Magyar Országos Levéltár is őriz egy eredeti másolatot, sőt Kurt Wessely szerint a grazi egyetemi könyvtárban, Hermann Bidermann és Viktor Thiel szerint pedig a ljubljanai levéltárban is fellelhető egy-egy kötet, mely a haditanácskozás iratanyagának elsősorban Belső-Ausztriára vonatkozó részleteit és az ezzel kapcsolatban keletkezett iratokat foglalja magába. Emellett az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárából és a nürnbergi Német Nemzeti Múzeum Levéltárából is ismerek egy-egy terjedelmesebb kivonatot a haditanácskozás jegyzőkönyvéből. ÖStA KA Alte Feldakten (a továbbiakban AFA) 1577/13/2. és ad 2.; MOL P 108 Családi Levéltárak, Esterházy család hercegi ágának levéltára, Repositoriumok 77. Fasc. N.; Kurt Wessely, Die Regensburger „harrige" Reichshilfe 1576. In: *Die russische Gesandschaft am Regensburger Reichstag 1576.* Mit Beiträgen von Ekkehard Völkl und Kurt Wessely. Regensburg, 1976, 55. (Schriftenreihe des Regensburger Osteuropainstituts, 3.); Viktor Thiel, Zur Geschichte der innerösterreichischen Kriegsverwaltung im 16. Jahrhunderte: *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark* 12 (1914) 160: 2. jegyz.; Herm(ann) Ign(az) Bidermann, Steiermarks Beziehungen zum kroatisch-slavon. Königreich im XVI. und XVII. Jahrhunderte: *Mittheilungen des Historischen Vereines für Steiermark* 39 (1891) 79: 2. jegyz.; Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár (a továbbiakban OSzK Kt.) Fol. Germ. 232. fol. 16-40. és Archiv des Germanischen Nationalmuseums Nürnberg (a továbbiakban A GNM Nürnberg) WF Österreich ZR 7670. Az Esterházy levéltárbeli példányról kivonatosan közzétette Geőcze István, Hadi tanácskozások az 1577-ik évben: *Hadtörténelmi Közlemények* 7 (1894) 502-537. és 647-673.

1568) által képviselt – új, az aktív védelemre (másként szólva a védelmi háborúra) építő koncepció egyes elemeinek megvalósulását kell felfedeznünk. A török elleni védelmi rendszer kiépítése során első ízben ily alapossággal megvitatott és kidolgozott elképzelés olyan zárt és szigorúan ellenőrizhető védelmi övezetek kialakítására irányult, melyek a kedvező természeti viszonyokra még inkább építve, az addigiaknál jóval hatékonyabban állhatnak ellen a háborús békeévek alatt berendezkedő hódoltsági török haderő portyáinak, és egyúttal képesek feltartóztatni az egyre kiterjedtebb királysági adóztatást. Ennek lényegét a tanácskozás résztvevői Ernő főherceg számára készített javaslatukban az alábbiakban összegezték: „Miután azonban Felséged részben kényszerűlve van a békét úgy, a hogy van, elfogadni, e szerint legfőbb eszköz a védelem és a végek helyes és szükséges ellátása úgy, hogy ezekből az ellenség minden napi beütéseit és portyázását meg lehessen akadályozni, vagy ha nyílt erőszakkal támadna, többen összetett erejökkel ... szembeszállhassanak vele és az országot és a lakosságot megoltalmazhassák."[21] A haditanácskozáson megfogalmazott reformok végrehajtása az 1580-as évek második felére azonban – miként ez a kutatások jelenlegi állásánál tűnik – meglehetősen lelassult. Ennek ellenére mindenképpen érdemes röviden számba venni azokat a döntő változásokat, melyek a magyarországi védelmi rendszer alapegységeit képező egyes, igen-igen eltérő természetföldrajzi és geopolitikai viszonyokhoz igazodó végvidéki (felső-magyarországi, bányavidéki, győri és kanizsai[22]) főkapitányságokban 1580 körülig lezajlottak.

A felső-magyarországi végvidék területén az 1570-es évtizedben két régióban lehetünk markáns változás tanúi: egyrészt a Tiszántúlon, másrészt Kassa előterében, illetve Eger hátországában a Bódva patak mentén. Az Udvari Haditanács – elsősorban Hans Rueber felső-magyarországi főkapitány (1568-1584) többszöri sürgetésére – felismervén a tiszántúli védelmi vonalban Tokaj és Ecsed között mintegy 100 kilométernyi távolságban tátongó űr súlyos következményeit, melynek betöltésére a túlságosan északon fekvő kisvárdai várkastély aligha lehetett alkalmas, elrendelte a kállói végvár felépítését. A csaknem teljesen újonnan emelt erődítmény, a törökök állandó tiltakozása ellenére, a szatmári katonaság biztosítása mellett, 1570 és 1574 között készült el.[23] Míg a szomszédos Szatmár és Ecsed vára a Haditanács védelmi

---

[21] Geőcze I., *i. m.*, 650.

[22] Ezekre lásd legújabban Pálffy Géza, A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 1576. és 1582. évi jegyzékei: *Hadtörténelmi Közlemények* 108/1 (1995) 114-185.

[23] Az 1574: 5. tc. szerint „castellum Kálló ... post eas constitutiones *nuper* [kiemelés tőlem – P. G.] exstructum". Hasonlóképpen emlékezik meg róla a török elleni védelmi rendszer várairól 1576-ben készült jegyzék is: „Ain new erpauttes Castell". 1574: *Magyar törvénytár. (Corpus Juris Hungarici.) 1526-1608. évi törvényczikkek.* Magyarázó jegyzetekkel kíséri Márkus Dezső. Budapest, 1899, 636-637. (a továbbiakban *CJH*); 1576: ÖStA HHStA Reichstagsakten der Reichskanzlei (a továbbiakban RTA) Fasc. 53. fol. 365. Kálló építésére és e korszakbeli történetére lásd Szabó János Győző, Felső-Magyarország

koncepciójában egy esetleges Erdély felőli támadás ellen szolgált védőbástyául, addig az új végház feladata a főként Szabolcs vármegye területére irányuló ellenséges portyák feltartóztatása és a szolnoki szandzsákközpontból irányított török adóztatás visszaszorítása volt. (Ugyanakkor Gyula 1566. évi elestét követően az elfoglalt török területekről és nem utolsósorban Szolnokról indított portyák nyomása az erdélyieket is bekapcsolódásra késztette a hódoltsági adóztatásba.[24]) Az említett célt kívánta elősegíteni, hogy a vár viszonylag kis alapterületéhez képest jelentős létszámú magyar könnyűlovas haderő szolgált benne (1576-ban és 1582-ben is 100 fő), mely a 16. században magyar kapitányok vezetésével – az egri huszárokhoz hasonlóan – a hódoltsági magyar adóztatást volt hivatott támogatni és ezáltal a törökök hasonló tevékenységét korlátozni.

Kálló vára hamarosan beváltotta a Rueber főkapitány és a bécsi katonai vezetés által hozzá fűzött reményeket. A szolnoki törökök adóztató tevékenysége már az 1570-es évek közepén – azaz tüstént a végház felépítését követően – veszélybe került, majd az évtized végére jelentősen visszaszorult. Kara Üvejsz pasa 1579 augusztusában ugyanis már nem először kényszerült az alábbi panasszal fordulni a magyarországi védelmi rendszer irányítását 1578-ban átvevő[25] Ernő főherceghez: „Ennek elötteis jelöntöttwk vala my ndk, Zolnak tartomaniaban az mynemw faluk az hatalmas cyazar, leueleben be vannak jruan kyk annak elötte, mynd az hatalmas cyazar adoiat, smind jzpahiaiok jwuedelmet jgazan be zolgaltattak *myolta az Kallot epitek annak vtanna, 67 falu, kiben 1161 haz vagion, kinek 3 eztendeye kinek 4 eztendeie mult el, sem az ciazar adoiat sem jzpahayok jwuedelmet be nem hozzak, mynd az kallai kapitan tart ellent benne* [kiemelés tőlem – P. G.], Kallo penig az hatalmas ciazar jozagaban epitetöt, jol lehet nem mj jdenkben löth; azert jm mind zep röndel az möli faluk az hatalmas cyazar leueleben be vannak jruan ndk, kwldöttwk, nd, jrion az kallay kapitannak es paranciollia meg nd, neky, hogi az hatalmas cyazar adoyat zolgaltassa be ..."[26] A budai beglerbég a levélhez valóban mellékelte a török adójegyzékbe korábban beírt, Szolnok várához tartozó 67 falu jegyzékét. Ezek lokalizációjából kiderül, hogy a kállói katonaság hatékony tevékenységének köszönhetően az újonnan épült vár teljes környéke, azaz Szabolcs vármegye egész északi fele, sőt még néhány Bihar vármegyében, a Berettyótól északra fekvő falu is elveszett a török adóztatás számára.

---

eltűnt végvárai: *Az Egri Vár Híradója* 18 (1983) 33-36. és Koroknay Gyula, Kálló egykori vára. In: *A nagykállói járás múltja és jelene*. Nagykálló, 1970, 59-62. A török tiltakozására lásd például Szokollu Musztafa pasa levelét Miksa császárhoz. 1575. február 5., Buda. *A budai basák magyar nyelvű levelezése*. I. 1553-1589. Szerk. Takáts Sándor – Eckhart Ferenc – Szekfű Gyula. Budapest, 1915, 72-73: No. 68.

[24] Szakály F., *i. m.*, 134-139.

[25] ÖStA KA Sonderreihe des Wiener Hofkriegsrates, Hofkriegsrätliches Kanzleiarchiv (a továbbiakban HKR KIA) IX. a. 2. Vö. 1578: 15. tc. *CJH*, 676-677.

[26] *A budai basák i. m.*, 176-178: No. 164.

Kálló várának példája kiválóan szemlélteti azt a folyamatot, milyen jelentős veszteségekkel járhatott a szultáni kincstár és a timár-birtokosok számára, ha a megfelelő helyen felépítettek vagy megerősítettek egy-egy királyi végvárat. Emellett hasonló feladatot láthattak el kisebb végházak vagy őrtálló helyek is, amennyiben azokat egy nagyobb végvár kapitányának vezetése alatt külön kis várkörzetbe szervezték.[27] Erre példaként a Borsod megyei Szendrő hozható fel, melynek kapitányát az 1570-es évek első felétől megbízták a környező kis várak irányításával is, hogy együttes erővel próbálják útját állni a török betöréseknek. 1576-ban Hans Rueber a generalátusa területén belüli várkörzetet már a következőképpen jellemezte a Haditanács számára készült nagy javaslatában („Herrn Ruebers Gutbedunkhen vber der oberhungarischen granicz bestellung"): „Innen látják el őrséggel a szomszédos kis várakat is, úgymint Putnokot, Krasznahorkát, Balogot, Csetneket és a Szendrő és Szádvár között újonnan körbekerített templomot."[28]

A Bódva partján fekvő kisebb várak és őrtállásra alkalmas helyek Szendrő központtal külön várkörzetté és ezáltal jól irányítható védelmi övezetté való szervezése az 1570-es években a füleki és hatvani szandzsák területéről érkező ellenséges portyák, illetve a velük egyre északabbra terjedő török adóztatás miatt vált sürgető feladattá. Az egri végvár ugyanis – jóllehet a felső-magyarországi végvidéki főkapitányságon belül szintén egy várkörzet élén állt[29] – ebben az időben már nem volt képes megállítani az egyre erősödő oszmán betöréseket, ugyanis nem illeszkedett szervesen a kialakult végvárvonalba, hiszen a többi végházhoz képest túlságosan délre feküdt. Így inkább előretolt bástyául szolgált a török végvárak ellenőrzésére, a magyar portyák szervezésére és a hódoltsági adóztatás biztosítására. A török csapatok ebben az időben Egert megkerülve gyakran már Kassa előteréig hatoltak, mint például 1575 novemberében, midőn Torna mellett, „nem messze Kassától", négy falut felgyújtottak és felperzseltek, valamint sok keresztény foglyot magukkal hajtottak.[30]

---

[27] Ezekre újabban lásd Pálffy G., A magyarországi és délvidéki végvárrendszer *i. m.*, 119.

[28] „Von dannen werden auch die kleinen Vmbligenden Castell, alß Puttnockh, Kraßnahorka, Wallog, Tschetneckh Vnd die new Vmbfangne Kirch Zwischen Zendre Vnd Zatuar beseczt." ÖStA KA AFA 1576/11/4. fol. 3. Vö. még Peter von Roussel szendrői kapitány 1575. évi Bestallungjával: „bei den Teutschn Khriegsleuthen In denen hinczue Incorporierten Schlössern Zakrär (sic! ti. Szádvár), Khraßnahorckha vnd Putnockh, welche hiemit auf Ine gewisen vnnd Vnder sein Teutsche Querdie geZalt vnnd gewidmet worden". ÖStA KA Sonderreihe des Wiener Hofkriegsrates, Bestallungen (a továbbiakban Best.) No. 252.

[29] Az egri várkörzetre Szabó János Győző már bő egy évtizede felhívta a figyelmet: Szabó János Győző, A végvári szervezet néhány kérdése Eger tükrében. In: *Magyarországi végvárak a XVI-XVII. században. (Tanulmányok.)* Eger, 1983, 141-142. (Studia Agriensia, 3.)

[30] „Turcae ... apud Thorna, non procul a Cassovia, quatuor villas incenderunt et igne exusserunt, ac plurimos Christianos inde secum abduxerunt." ÖStA HHStA Turcica Karton 30. Konv. 5. fol. 173-178. „In superiori Hungaria" című rész. Vö. Hegyi K., „Aranyásó szpáhik" *i. m.*, 107.

Azontúl, hogy a Szendrő környéki várakat a főkapitányságon belül egységes irányítás alá vonták, a bécsi haditanácskozás szorgalmazására 1577-et követően megkezdődtek azok a munkák, melyeknek célja az volt, hogy Ottavio Baldigara tervei alapján ötszög alaprajzú, modern erőddé építsék ki Szendrő várát, pontosabban a Rueber főkapitány által 1576-ban „das neue Schloß"-ként emlegetett úgynevezett felsővárat.[31] Az építési írnok fennmaradt számadásai szerint az új erődítési munkálatok 1578-ban elkezdődtek, az 1580-as évek elején azután egyre jelentősebb ütemben folytatódtak,[32] majd előbb Hans Planck felső-magyarországi főhadszertárnok-helyettes (1574-1580), illetve Christophoro Stella, utóbb pedig Paulo Cattaneo felső-magyarországi főépítész[33] vezetése alatt egészen a tizenötéves háborúig tartottak. Az építkezések fontosságára utal, hogy 1578-tól az országgyűlés rendszeresen Szendrőhöz rendelte Abaúj, Torna, Szepes és Sáros vármegyék, valamint Lőcse, Szeben és Bártfa szabad királyi városok ingyenmunkáját, holott az utóbbiak 1569-ben még a főkapitányság székhelyén, Kassán tartoztak *gratuitus labor* teljesítésével.[34] Ugyanebben az időszakban gyorsult fel Tokaj várának szintén Stella és Cattaneo irányította erődítése is, melynek munkálataihoz Zemplén vármegyét, a tiszántúli Szabolcs megye két járását, valamint Debrecen városát rendelték.[35] A két jelentős végvár megerődítése és a szendrői várkörzet kialakítása az 1580-as évek közepére már jelentős eredményeket hozott: a hatvani szandzsák 1584-1585. évi *rúznámcséja* szerint a Tokaj-Miskolc vonaltól északra fekvő három vármegye a defter terminológiája alapján „lakatlannak", azaz pusztán reménybeli adózó területnek minősült – tehát az aktív védelem elvét követve sikerült megállítani a török adóztatás előrenyomulását.[36] A későbbi események is teljességgel indokolták a Haditanács előrelátását. Eger 1596. évi elestét követően Kassa és az ország felső részeinek védelmét, valamint a királysági adóztatás előretörésének megakadályozását immáron a közvetlenül front-

---

[31] ÖStA KA AFA 1576/11/4. fol. 3. Szendrő váraira és kutatástörténetére Nováki Gyula – Sándorfi György, *A történeti Borsod megye várai (az őskortól a kuruc korig)*. Budapest–Miskolc, 1992, 46-49. Vö. még Szabó J. Gy., Felső-Magyarország *i. m.*, 40-42, ill. Geőcze I., Hadi tanácskozások *i. m.*, 668-669.

[32] 1580 és 1582 között például 1127 fenyődeszkát, 30 770 zsindelyt, 568 lécet, 53 300 zsindelyszöget, 12 300 lécszöget, 30 000 égetett téglát stb. használtak fel az erődítésekhez. MOL E 211 Kincstári Levéltárak, Magyar Kamara Archívuma (a továbbiakban MKA), Lymbus (a továbbiakban E 211) Series II. 27. t. 1578: fol. 950. és 969.; 1580: fol. 973. és 1008-1009.; 1581: fol. 924. és 947.; 1582: fol. 888. és 919-920.

[33] Cattaneo 1591 végétől töltötte be a végvidék főépítészi tisztét (Baumeister in Oberungarn). Utasítása: ÖStA KA HKR KIA VI. 8.

[34] Csorba Csaba, A végvári rendszer néhány kérdése Északkelet-Magyarországon. In: *Végvárak és régiók a XVI-XVII. században.* Eger, 1993, 200-201. (Studia Agriensia, 14.)

[35] Szabó J. Gy., Felső-Magyarország *i. m.*, 37. és Csorba Cs., *i. m.*, 200-201. Vö. Geőcze I., Hadi tanácskozások *i. m.*, 667-668. és 670.

[36] Hegyi K., „Aranyásó szpáhik" *i. m.*, 107.

vonalba került Szendrő és a hozzá tartozó kisebb várak, illetve keleti irányban Tokaj vették át.

A magyar végvárrendszernek a Dunától északra húzódó területén, az ún. bányavidéki végeken szintén végbement néhány olyan kulcsfontosságú szervezeti változás, melynek nem elhanyagolható szerepe volt a királysági oszmán adóztatás visszaszorításában. Éppen Sinzendorf követ jelentését megelőzően, 1580 október havában került sor a teljesen újonnan épült érsekújvári erődítmény ünnepélyes átadására, mely ettől kezdve jelentősen korlátozta a török betörések útját a királyi Magyarország eme vidékére. A Nyitra folyó egykori mocsaras bal partján álló négyszögletes alaprajzú oláhújvári palánkvárat ekkortól a folyó kevésbé lápos túlsó partján egy modern, a kor hadiépítészeti követelményeinek megfelelő új erődítmény, pontosabban – véleményem szerint – erődváros váltotta fel.[37] A Szendrőhöz hasonlóan ugyancsak Ottavio Baldigara tervezte hatszög alaprajzú végvár – mely a cseh és morva rendek jelentős támogatásával csak a nyolcvanas évek végére készült el teljesen[38] – szerepe egyre jelentősebbé vált, mígnem Pálffy Miklós 1589. évi főkapitányi kinevezésével egyidejűleg a bányavidéki generalátus központja lett.[39]

Míg az újonnan emelt Érsekújvár és két északi szomszédja (Surány, illetve Komjáti) lehetőségeihez mérten határt szabott a török terjeszkedésnek, biztosítva a Nyitra folyó mögött húzódó országrészt, addig az ún. alsó-magyarországi bányavárosok hatékony védelmének megszervezése nem kis feladat elé állította a bécsi katonai vezetést. Az itt található gazdag bányákra és városokra ugyanis Fülek 1554. évi elestét követően a törökök számos alkalommal kifejezték igényüket, és ennek valóra váltását állandó portyázásaikkal és hódoltató tevékenységükkel készítették elő. A terület kedvező természetföldrajzi viszonyai, azaz a hegyvidék és a folyóvizek kínálta adottságok azonban lehetővé tették, hogy nagyobb várak felépítése nélkül hozzanak létre olyan vi-

---

[37] Az erődváros magyarországi megjelenésére lásd Gecsényi Lajos, A 16-17. századi magyarországi városfejlődés kérdéséhez. (Az erődváros megjelenése) In: *Unger Mátyás Emlékkönyv. Emlékkönyv Unger Mátyás negyedszázados egyetemi történésztanári működése emlékére, és születésének hetvenedik évfordulója alkalmából.* Szerk. E. Kovács Péter – Kalmár János – V. Molnár László. Budapest, 1991, 145-158. Oláh- és Érsekújvár felépítésére: Matunák Mihály, Érsek-Újvár alapítási éve: *Századok* 30 (1896) 338-341.; uő., Érsekújvár második alapítása: *Hadtörténelmi Közlemények* 10 (1897) 102-109.; Fábián János, *Az esztergomi érsekség új vára 1545-1580.* Esztergom, 1896, 5-16. és 36-39., valamint legújabban Oborni Teréz, Várkapitányi és officiálisi utasítások a 16. századi Érsekújvárból. In: *Unger Mátyás Emlékkönyv i. m.*, 99-101.

[38] A végvár első kapitánya – aki ekkor még Forgách Simon bányavidéki generálisnak (1569-1582) tartozott engedelmességgel – a cseh és morva rendek jelentős segélyére való tekintettel 1580. június 8-tól egy esztendőre Friedrich von Zierotin (Žerotin) („obrister auf grenicz Ort Wywär") lett. ÖStA KA Best. No. 315.

[39] Pálffy utasítása és benne az új főkapitányi székhely, Érsekújvár kijelölése (1589. jún. 1.): ÖStA HHStA Archiv Pálffy Arm. I. Lad. I. Fasc. 1. No. 11. és MOL E 196 MKA Archivum familiae Thurzó Fasc. 34. No. 44. A 17. században ennek megfelelően a bányavidéki főkapitányt gyakran 'az érsekújvári és a hozzá tartozó végek főkapitánya'-ként (1645: „Obrister Zu Vijwar vnd darZue gehörigen Pergstötischen Gränizen", ill. „Supremus Capitaneus Praesidii Vywariensis et Confiniorum Antemontanorum ad dictum praesidium pertinentium") emlegették. ÖStA KA Best. No. 1417.

szonylag zárt védelmi övezetet, mely őrtálló helyek és vigyázó házak segítségével képes megállítani az ellenséges portyákat és – idejében riasztva a királyi végvárak és városok őrségét – alkalmat ad arra, hogy felvehessék a küzdelmet a török csapatokkal. Az 1577-ben megfogalmazott védelmi koncepció jegyében[40] így került sor számos kisebb – pusztán néhány tucatnyi katonát befogadó – strázsahely kialakítására és felépítésére. A török elleni végvárrendszer két fennmaradt átfogó összeírása szerint 1576 és 1582 között a bányavidéki végek ezen körzetében nyolc kisebb őrhelyet, illetve egyéb királyi őrség elhelyezésére alkalmas várost vagy erődített templomot vontak be a nagyobb végvárak és városok alkotta korábbi védelmi rendszerbe, úgymint Zólyom előterében Selmecbányát, Koszolnyikot, Szászit és Szalatnát; Végles mellett Ocsovát; Szitnya körzetében Sibrikfalvát és Szentantalt; míg a Garam mentén Újbányát.[41] Az 1580-as évek közepén ismét újabb és újabb egykori udvarházak, várkastélyok és templomok léptek elő az uralkodó, illetve a bányavárosok által fenntartott védelmi hálózat alkotóelemeivé, mint például a Dócziak birtokolta Garam menti zsarnócai, a Lévától északkeletre fekvő zsemberi, továbbá a Besztercebányától délkeletre található micsinyei és dubravicai castellum.[42] Ez utóbbiaknak köszönhetően a neves Garam parti bányavárost sem érhette el a török adóztatás. A füleki szandzsák 1584-ből származó *rúznámcséja* szerint Besztercebánya is „lakatlannak" minősült, és mindössze 800 akcsényi reménybeli adóértéket képviselt.[43]

Az őrházakra épülő védelem mellett a lehetőségekhez mérten igyekezték kihasználni a folyóvizek nyújtotta természeti adottságokat is. A Szalatna völgyét például Zólyom és Végles előterében tóvá duzzasztották. Ennek köszönhetően a Garamtól és a Szalatnától északra húzódó terület lakói viszonylagos biztonságban érezhették magukat, hiszen délről védve lévén pusztán keleti irányból várhatták a füleki törökök támadásait.[44] Az ellenség élt is a kínálkozó alkalommal: a véglesi vártól viszonylag távoli úton gyorsan és észrevehetetlenül közelítette meg a környéket. Ennek megakadályozására az utat ve-

---

[40] 1577-ben a haditanácskozás résztvevői többek között arra is javaslatot tettek, hogy Breznóbányán a tanácsházát, Libetbányán pedig a templomot kerítsék körbe és erődítsék meg, mert az ott állomásozó királyi katonáknak *„nincs kastélyuk vagy erődjük, a melyben ellentállhatnának"*. Geőcze I., Hadi tanácskozások *i. m.*, 671.

[41] Pálffy G., A magyarországi *i. m.*; Matunák Mihály, *Véghles vára*. Breznóbánya, 1904. és Jedlicska Pál, *Adatok erdődi báró Pálffy Miklós a győri hősnek életrajza és korához 1552-1600. (Eredeti történeti forrásmunka.)* Eger, 1897. Vö. Geőcze I., Hadi tanácskozások *i. m.*, 672.

[42] Zsamóca: MOL E 172 MKA Archivum familiae Dobó 5. t. No. 245. (1586); Zsember: uo. No. 287. (1587) Vö. még a török elleni végvárrendszernek a 16. század második felében készült és kiadás alatt álló térképével: ÖStA HHStA Kartensammlung, Ungarn, Grenzgebiet, „giouan jachobo gasparinj" datálatlan térképe a 16. század végéről. Micsinye és Dubravica: Matunák M., *Véghles i. m.*, 100-101.

[43] Hegyi K., „Aranyású szpáhik" *i. m.*, 109.

[44] Matunák M., *Véghles i. m.*, 28.

szély esetén fatörzsekkel torlaszolták el,[45] sőt miután a betörések kapcsán több ízben panasz érkezett Dersffy István bányavidéki és „dunáninneni" főkapitányhoz (1564-1568) is, ő az út ellenőrzésére néhány tucatnyi katonát befogadó őrtorony felépítését határozta el. Az uralkodó támogatta a főkapitány elképzelését, így az őrház – noha a bányavárosok vonakodtak a felépítés költségeit vállalni – az 1570-es évek második felére bizonyosan beépült a bányavidéki védelmi rendszerbe.[46]

A bécsi katonai vezetés azon törekvését, hogy egy szigorúan zárt védelmi övezet kialakítása érdekében minden arra alkalmas helyet őrházzá építsen és bevonjon a nagyobb végvárak által meghatározott védelmi rendszer hézagainak betöltésére, a bányavidéki végek mellett a mai Dunántúl területén az 1570-es évekre kialakult két végvidéki főkapitányságban: a győriben és a kanizsaiban is igyekezett érvényesíteni. A két generalátus jelentősen eltérő természetföldrajzi viszonyai azonban más-más módon tették lehetővé a Lazarus von Schwendi által szorgalmazott újítások megvalósítását. A császárvárost védelmező győri végvidék tucatnyi végvára egymástól viszonylag tekintélyes távolságra feküdt, ezért ezen a területen (az ún. öt balatoni végházat kivéve[47]) nem volt lehetőség a főkapitányságon belül kisebb várkörzetek kialakítására, mint ahogy az Felső-Magyarországon Szendrő, a bányavidéki végeken Zólyom avagy a vend és horvát főkapitányság területén például Ivanics vagy Ogulin környékén történt.[48] A Dunántúli-középhegység legjelentősebb vonulata, a Bakony, két jelentős csoportra osztotta a generalátus végvárait. Az elsőben a hegyvidékre és a Balaton-felvidékre törő portyák feltartóztatására hivatott várak (Palota, Veszprém, Vázsony, Tihany, Csobánc, Szigliget és Keszthely) sorakoztak, míg a második csoport (Pápa, Szentmárton, Tata és olykor Gesztes) már a Kisalföld peremén és az annak előterében húzódó dombságon védelmezte a királyi fennhatóság alatt álló területeket. Bár a Bakony jelentősen megnehezítette a török csapatok előrejutását, azok azonban – amennyiben sikerült megkerülniük az első csoportba sorolt végházakat – a hegyvidéken átkelve tüstént a síkságon teremhettek, ahol már csaknem akadálytalanul juthattak el a győri erődvárosig. Ilyen esetek gyakran megtörtén-

---

[45] Vö. az 1577. évi haditanácskozásnak az utak elzárására vonatkozó javaslatával: Geőcze I., Hadi tanácskozások *i. m.*, 656.

[46] Matunák M., Véghles *i. m.*, 28-33.

[47] A Balaton melletti öt kis végvár (Vázsony, Tihany, Csobánc, Szigliget és Keszthely) a 17. században a győri főkapitányságon belül külön kis körzetet alkotott. Lásd erre például: *„N. Vnd N. die Ritterschafft Zu Roß Vnnd fueß Von Tijhan, Wäschon, Sigliget, Tschowancz Vnd Khesstell"*, ill. *„Comunitas quinque Castellorum Balatiensium"* ÖStA Finanz- und Hofkammerarchiv, Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn RN 120. 1620. máj. fol. 98-100. és uo. RN 207. 1660. febr. fol. 109-114.

[48] Az utóbbiakra lásd például Radoslav Lopašic, *Spomenici hrvatske krajine. (Acta historiam confinii militaris Croatici illustrancia.)* Knjiga I. Od godine 1479 do 1610. Zagreb, 1884, 33-44: No. XXV. és XXVI., ill. 76-81: No. XLIII. (Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, XV.)

tek, melyek közül a legnagyobb vihart éppen a nagy haditanácskozás előtt tíz nappal végrehajtott török akció kavarta, amikor Ali székesfehérvári bég a Vértes és a Bakony közötti átjárón, Palotát megkerülve jutott el egészen a főkapitányi központ alá, hogy ott közvetlenül a vár előterében csalja kelepcébe a keresztény vitézeket.[49] Előrenyomulásában pusztán Szentmárton vára és a Győr közvetlen közelében keleti irányban kiépített őrházak (például Szentivánnál Andrásvár és Kismegyernél Tarisznyavár) hátráltathatták volna, melyek kirendelt őrségének feladata – a bányavidéki őrhelyekhez hasonlóan – a fővár riadóztatása volt. A rendszer azonban közel sem működött olyan hatékonysággal, mint az elvárható lett volna. Meglehet, később is kísérleteztek elhagyott vagy elpusztult templomok őrhellyé alakításával (például Kajár falu mellett a Bakonyból a síkságra törő ellenség szemmel tartására), a Győr előterében húzódó túlságosan széles sík területen ezek könnyűszerrel megkerülhetők voltak. Így nem maradt más hátra, mint az erődváros minél tökéletesebb „katonai objektummá" formálása, ami azonban a káptalan erőteljes ellenállása és számos egyéb politikai-gazdasági ok miatt teljességgel sohasem valósult meg.[50]

Míg Győr előterét nehezen lehetett biztosítani, a Rábaköz védelmének megszervezésére – a Rába nyújtotta kedvező természeti viszonyoknak köszönhetően – jobb lehetőségek nyíltak. Mindezt már Buda elestét követően felismerték, és a 16. század folyamán számos tervezetet dolgoztak ki a folyó átkelőinek elzárására, malomgátak segítségével történő felduzzasztására, azaz a természeti adottságokra építő, de mesterségesen kialakított védelmi zóna létrehozására.[51] Bár az elképzeléseket teljességgel egyetlen esetben sem ültették át a gyakorlatba, a 17. századra már számos kis – többek között Győrből kirendelt őrséggel vagy magánföldesúri katonasággal felszerelt – palánk (Bodonhely, Patona, Mérges, Rum, Hídvég stb.) gondoskodott a mesés Rábaköz területére irányuló török „csaták" feltartóztatásáról és ezáltal a török adóztatás korlátozásáról.

Míg a Rába nyújtotta kedvező természetföldrajzi adottságok megfelelő kihasználására csak hosszú idő múltán került sor, addig a kanizsai végvidék te-

---

[49] Gecsényi Lajos, A végvári harcok taktikája (Török lesvetés Győr alatt 1577-ben). In: *Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére.* Szerk. Draskóczy István. Budapest, 1994, 165-175.

[50] *I. m.*, 167. és 173.

[51] Az 1540-es évek első felében például külön felmérés készült a folyó gázlóinak és átjáróinak elzárása érdekében. Győr elestét követően, 1594-ben ugyancsak előtérbe került a kérdés, és ekkor Nádasdy Ferenc készített egy tervezetet a folyó átjáróinak eltorlaszolására, hídjainak és gázlóinak őrzésére. 1543-1544: „Registrum super dimensione ripparum fluvii Raba" MOL E 142 MKA Acta publica (a továbbiakban E 142) Fasc. 2. No. 2. és MOL E 185 MKA Archivum familiae Nádasdi 2. t. (44. d.) fol. 18-23.; 1594: MOL E 142 Fasc. 12. No. 21. (Mindkét irat a Győri Múzeum Évkönyvében (*Arrabona*) lát majd napvilágot.) Vö. még: *A magyar vízszabályozás története.* Összeáll. és szerk. Ihrig Dénes. Budapest, 1973, 37-45. és 186-187.

rületén – a bécsi haditanácskozáson, majd utóbb a stájer, karintiai, krajnai és görzi küldötteknek Bruck an der Murban 1578 januárjában tartott nevezetes gyűlésén[52] elfogadott koncepció alapján – fél évtized alatt, ha nem is tökéletesen, de kialakították a kedvező természeti viszonyokhoz legnagyobb mértékben igazodó védelmi hálózatot. Az egész elképzelés a Kanizsa-patak mocsaras völgyének kihasználására épült. Úgy gondolták, hogy a völgyön átvezető utak és átkelőhelyek mentén felépítendő kisebb várak, palánkok és őrházak segítségével lehetséges az adószedésre vagy pusztán rablásra induló török lovasok visszaszorítása, illetve a végvidék védelmének hatékonyabban záró és ellenőrizhető rendszerré szervezése.[53] A tervek jelentős része Andreas Kielman von Kielmansegg kanizsai főkapitány (1577-1580)[54] tevékenységének köszönhetően 1579-1580-ra megvalósult. Ha a kanizsai végvidék és a közvetlen közelében kialakított bajcsavári végvidéki körzet 1576. évi szervezetét és várait – az említett két végvárlista alapján – összehasonlítjuk az 1582. évi állapotokkal, akkor számottevő változásokat tapasztalhatunk. Fél évtized alatt ugyanis a Kanizsa-patak mentén mintegy tucatnyi új őrházat emeltek, vagy alakítottak át középkori váracskákat, illetve elhagyott templomokat strázsahelyekké, úgymint: a Murától északra haladva Keresztúrt; Fityeházát; a katonai szempontból ugyan rossz helyen, ellenben kulcsfontosságú átkelő mentén emelt Bajcsavárat; az elhagyott templomból kiépített Szentmiklóst; a középkori váracskából átalakított Szentgyörgyöt; az ún. Kanizsa melletti tornyot; a teljesen újonnan épült Újudvart; Kacorlakot; a főkapitányról elnevezett Kielmanszigetet; a középkori templomból kialakított Isabort stb. Ezen intézkedéseknek köszönhetően egy mélységében is tagolt, az átkelőket megfelelően ellenőrző és a vizek-mocsarak kínálta védelem előnyeit kihasználó összefüggő védelmi övezet alakult ki. Észak felé a rendszer kiterjedt a 17. század első felében utóbb megszülető Kanizsával szembeni (másként Kanizsa ellen vetett) végvidék néhány, főként a Zala folyó mentén álló várára is (Lövő, Kemend, Csány, Bér és Szentgrót). Ez utóbbiak – Zalavárhoz és Pölöskéhez hasonlóan – 1580-tól egyre hatékonyabban állították meg azokat a törököket, akik Kiskomáromtól északra, a Balaton délnyugati csücske mellett indultak a királyi országrész pusztítására és adóztatására.[55]

---

[52] A gyűlés jegyzőkönyve: ÖStA KA AFA 1578/13/2.

[53] Minderre lásd Kelenik József, A kanizsai védelmi övezet és természetföldrajzi adottságai a XVI. század 70-es éveinek végén: *Végvár és környezet*. Szerk. Petercsák Tivadar – Pető Ernő. Eger, 1995, 163-172. (Studia Agriensia, 15.)

[54] Kielman rövid életrajza: Pálffy Géza, Egy Zala megyei település nevének keletkezéstörténete és eddig ismeretlen XVI. századi névadója. (Kilimán falu és Andreas Kielman von Kielmansegg): *Magyar Nyelv* 1995 (megjelenés alatt).

[55] Minderre lásd az 1576. és 1582. évi végvárjegyzékeket: ÖStA HHStA RTA Fasc. 53. fol. 350-369. és uo. Fasc. 58. a. fol. 345-367.

Míg Felső-Magyarországon Kálló felépítése gördített számottevő akadályt a török terjeszkedés útjába (és váltott ki török diplomáciai tiltakozást), addig – bármennyire meglepő – a kanizsai végvidéken egy-egy fontosabb átkelő vagy útvonal mentén emelt őrház is korábban adóztatott falvak tucatjától foszthatta meg a kereszténység ádáz ellenfelét. Jól példázza ezt a kis koloni őrhely esete, melyet Andreas Kielman a falucska templomából alakított át strázsaházzá 1579 legvégén.[56] Jelentőségét maga a főkapitány 1580 januárjában a következő szavakkal ecsetelte Ernő főhercegnek: „Ezzel az őrházzal csaknem elzártuk a törökök útját, melyen azok Komár [ti. Kiskomárom], Szentiván és a Balaton között a Zala irányában, Kapornak, Zalavár és azon helyek felé haladnak."[57] Az újonnan kialakított vigyázó ház azonnal szemet szúrt a szigetvári szandzsákbégnek, aki azután Kara Üvejsz budai pasa útján tiltakozott a főhercegnél, hiszen amiatt számos korábban már meghódolt és adózó település tagad(hat)ta meg a szultán adóját: Kolon „az hatalmas cyazar fegiuereuel meg vöt tartomaniaban egy falu; az my szanciagsagunk alat leuen, az heli myenk leuen, az jobbagi myenk leuen, az falu myenk leuen hogi hihettiwk hogi az ty feyedelmetök castellia legiön de az ti kapitanitok hazugsaga szörent, kik az hatalmas cyazar jozagaban, jllien nyluan, egi puzta egihazat valamy söuenniel meg keritnek, oztan az sok hazug jrasokal el hitetik hogi az ty hatarotokban vagion, möly Kolon meg epitesenek alig vagion egi holnapia, megh penig vgian el sem vegezödöt, az hatalmas cyazar registromaban nem kastelnak jrattatik, hanem falunak ki mastannis egi fö nömös embör szamara vagion; megh Szigetuar uetelenek elötte, eginehani eztendöuel az hatalmas cyazar leueleben be uolt jratuan, *azon beleöl penig, tyz tizen eöt mel földelis vannak holdult faluk* [kiemelés tőlem – P. G.]".[58] Ezért Üvejsz követelte a strázsaház lerontását, és megjegyezte, hogy amennyiben erre nem kerülne sor, ezt maguk a törökök fogják végrehajtani. A Haditanács mégsem adott parancsot a palánk lerombolására, mire a szigetvári törökök megkísérelték az őrhely ostromát. Próbálkozásuk azonban nem járt sikerrel,[59] így a koloni vigyázó ház továbbra is betölthette a Kielman főkapitány által neki szánt feladatkört.

A magyarországi végvidékek szervezeti változásainak rövid áttekintése után tapasztalatainkat a következőkben foglalhatjuk össze. Az 1577. évi nagy bécsi haditanácskozáson olyan új védelmi koncepciót fogadtak el, amely a török ter-

---

[56] „die Kirchen von Colon, die Zu aim Wachtheußl Zugericht worden" ÖStA HHStA Turcica Karton 41. Konv. 1. 1580. jan-febr. fol. 22-23.

[57] „wirdt mit diesem Wachtheußl den Turggen der Paß, den Sy Zwischen Comär, Sent Iwan vnnd des Plattensee durch gegen der Zala auf Kapornakh, Zalawär vnnd derselben Ortt werts gehabt, vastt gespert" uo.

[58] *A budai basák i. m.*, 207-209: No. 181.

[59] Takáts Sándor, *Rajzok a török világból*. II. Budapest, 1915, 70. és uo. 3. jegyz.

jeszkedést és az ezzel együtt járó adóztatást egy szigorúan ellenőrizhető és a nagyobb végváraknak, valamint a kisebb palánkoknak, illetve őrhelyeknek a kedvező természeti adottságokhoz a lehető legnagyobb mértékben igazodó védelmi rendszerré szervezésével kívánta megállítani. E koncepció jegyében az 1580-as évek elejére számos olyan (ez ideig alig-alig ismert) mélyreható változás ment végbe a magyar végvárrendszer szervezetében, mely nem csekély mértékben járul(hatot)t hozzá a töröknek korábban már adót fizető több mint háromszáz falu sikeresebb megoltalmazásához. Lazarus von Schwendinek az aktív védelemre vonatkozó 1577. évi elképzelései tehát – ha nem is teljességgel és csak rövid időbeli kifutással, hiszen a reformok, elsősorban az egyre mélyülő financiális válság következtében, az 1580-as évek végére fokozatosan elhaltak – átmentek a gyakorlatba, és úgy tűnik, egy időre legalábbis, a török kárára megerősítették a magyar végvárrendszer és ezzel együtt a hódoltsági magyar adóztatás pozícióit.

Az előbbi vizsgálat csupán a szembenálló felek egyikének fennmaradt forrásanyagán alapult, ezért aligha lehet teljes, és számos vonatkozásban biztosan egysíkúan, pusztán a keresztény fél szemszögéből mutatja be a török adóztatásban bekövetkezett változásokat. A terjedelmes isztambuli levéltári anyag feldolgozása remélhetőleg hamarosan lehetővé teszi a most felvázolt folyamatok pontosítását vagy szükség esetén azok korrigálását. A hódoltság jövedelmi viszonyaiban lezajlott változásoknak és a török adóztatás visszaszorulásának okait kutató kísérlet mégis fontos tanulságokkal szolgált. Egyrészt érzékeltette, hogy a török hódoltság történetének további kutatásához milyen nagy lehetőségek rejlenek a keresztény fél levéltári anyagában, elsősorban a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv Turcica és Hungarica elnevezésű irategyütteseiben, másrészt bebizonyította, hogy a királysági török adóztatás ingadozása nem csekély mértékben a magyarországi végvárrendszer kiépülésének és a benne bekövetkezett, Bécsből irányított változásoknak a függvénye volt.

*

A magyarországi török hódoltság jövedelmi viszonyainak, illetve az ott kiépült török végvárvonal fenntartási költségeinek – Joachim von Sinzendorf jelentéséből kiinduló – vizsgálata után érdemes néhány szót szentelni a szembenálló keresztény katonai vezetés által kiépített végvárrendszer ellátásának és az ebben megmutatkozó problémáknak. Bár a témában a múlt század vége óta már számos kiváló tanulmány született,[60] mind a mai napig éppen azokat

[60] Pusztán a legfontosabbakat említve: Karl Oberleitner, Österreichs Finanzen und Kriegswesen unter Ferdinand I. vom Jahre 1522 bis 1564: *Archiv für Kunde österreichischer Geschichtsquellen* 22 (1860) 1-231.; Acsády Ignác, Végváraink és költségeik a XVI. és XVII. században: *Hadtörténelmi Közlemények* 1 (1888) 64-85. és 246-267; Szegő Pál, *Végváraink szervezete a török betelepedésétől a tizenötéves háború kezdetéig (1541-1593).* Budapest, 1911, 211-245.; Szekfű Gyula, *Magyar történet.* III. 2. bőv., teljes kiad. Budapest, 1935, 116-167.; Szántó Imre, A végvári rendszer kiépítésének és fenntartásának költségei

az alapvető forrásokat nem (vagy csak részben) tárták fel, melyek segítségével ugyanúgy elemezhetjük a magyarországi végvárrendszer fenntartásának kérdéseit, miként azt a török pénztári naplók alapján Ágoston Gábor tette.

Az Udvari Haditanács által irányított végvárvonal erősségeiben szolgáló katonaság létszámának meghatározásakor és a fizetésükre fordítandó zsold mennyiségének megállapításakor a török fél adatait feldolgozó oszmanistákhoz hasonlóan nehéz helyzetbe kerül a kérdés megválaszolására vállalkozó kutató. Ismeretes, hogy a török oldalon zsoldot húzók összlétszáma a részletes és összesített zsolddefterek alapján viszonylag nehezen állapítható meg, hiszen – elsősorban a temesvári vilájet kedvezőtlen forrásadottsága miatt – nemigen van azonos évből a budai és a temesvári tartomány minden török várára vonatkozóan zsoldfizetési lista.[61] Ugyanez a helyzet a másik oldalon is. Ez ideig alig-alig kutattak fel olyan összeírásokat vagy jegyzékeket a keresztény országok archívumaiban, melyek egy időben vennék számba a törökellenes magyarországi védelmi rendszer valamennyi uralkodói végvárát. A források hiányát az magyarázza, hogy a 16. század második fele óta vezetett ún. főmustralajstromokat – ezek évente tüntették fel az egyes végházakban állomásozó katonaság létszámát, fegyvernemi összetételét, a nekik járó, illetve a nekik kifizetett zsold mennyiségét – utólag kiselejtezték.[62] Így a részletes török zsolddefterekhez hasonlóan csak az egy-egy végvidékre vagy néhány erődítményre vonatkozó, szintén igen csekély számban fennmaradt mustralajstromokra vagy ezek összesítéseire támaszkodhatunk.[63] Sőt, a török oldal kutatóival szemben – ahol az egy-egy vilájet bevételeiről és a kifizetett zsold mennyiségéről is tanúskodó pénztári naplók számos kiváló összefoglaló adatot tartalmaznak – az említett mustralajstromok hiányában a szükséges zsold mennyiségének megállapítása is jelentős problémákat okozhatna. Lé-

---

Magyarországon a XVI. század második felében: *Különlenyomat az Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae Acta Historica LVIII. számából.* Szeged, 1977, 21-45. és Benda Kálmán, A magyarországi végvári vonal fenntartásának költségei a XVII. század elején. In: *Magyarországi végvárak a XVI-XVII. században. (Tanulmányok.)* Eger, 1983, 49-59. (Studia Agriensia, 3.)

[61] Ezzel szemben a budai vilájet zsoldos katonáinak létszáma és a nekik kifizetett zsold mennyisége a pénztári naplók és a nagy számban rendelkezésre álló különféle defterek segítségével jól meghatározható.

[62] A védelmi rendszer végvárainak őrséglétszámairól, a bennük tartott lovas és gyalogos (valamint egyéb) katonaság havi, illetve éves zsoldösszegeiről az Udvari Haditanács a várakban lefolytatott mustrák alapján már a 16. század második felében ún. főmustralajstromokat *(Musterregister)* készített. Ezek kezelését és a mustrák irányítását a Haditanács alárendeltségében működő, de a zsoldfizetések miatt az Udvari Kamarával is szoros együttműködésben álló főmustramester *(Obrist-Mustermeister)*, valamint a helyi katonai közigazgatásban neki alárendelt végvidéki (például felső-magyarországi) és egyes alkalmakkor általa ad hoc módon delegált mustramesterek *(Mustermeister)* és hadi biztosok *(Kriegskommissare)* végezték. A főmustralajstom magyar elnevezésére: „Béchbe uoltam Feő Mustra Mester és Commissáriussoknál, ott az *Feő Mustra Regestromot* [kiemelés tőlem – P. G.] mutoták". MOL P 125 Családi Levéltárak, Esterházy család hercegi ágának levéltára, Esterházy Pál nádor No. 2626.

[63] Ilyen mustralajstromok maradtak fenn például az 1580-as évekből Csesznek, Csákány és Palota váráiról, vagy az 1620-as évek végéről a Kanizsával szembeni főkapitányság végházairól. MOL E 211 Series II. 3. t. fol. 28-44. és 4. t. fol. 23-26., 75-78., valamint Series II. 26. t. fol. 506-553.

tezik azonban egy olyan forrástípus, mely mind a létszám-, mind a zsoldadatok, sőt olykor még az egyéb költségek tekintetében is igen gazdag információkat és páratlan felhasználási lehetőséget rejt magában. Ezek a végvárrendszer egészéről (az Adriai-tengertől vagy a Drávától Erdélyig) készült várjegyzékek, melyek az egyes végvárak rendjében haladva a Haditanács által előírt katonaság létszámát és az azok fizetésére szükségesnek vélt zsoldösszeget veszik számba. A 16. századból (és a jóval gazdagabb forrásadottságú 17. századból is) számos ilyen listával rendelkezünk.[64] Ezek azért is különösen érté-

[64] A II. táblázat elkészítéséhez a következő ilyen típusú jegyzékeket és néhány egyéb forrást (nevezetesen egy-egy összeírás-kivonatot, illetve missilist) használtam fel:

1554: MOL E 142 Fasc. 12. No. 17., illetve kissé pontatlanul és 1554-1555-re datálva valószínűleg ugyanezen jegyzék alapján, melyet 1888-ban még a Történelmi Emlékek elnevezésű levéltári fondban (MOL E 144 MKA Történelmi Emlékek) tároltak: Acsády I., Végváraink *i. m.*, 72-73. Az 1554. évi datálást bizonyítja a jegyzéknek a Magyar Országos Levéltár Lymbus elnevezésű fondjában található és 1554. augusztus 12-én Bécsben kelt példánya, mely a szükséges költségek előteremtéséről is megemlékezik. MOL E 211 Series II. 26. t. fol. 42-51.

1556: Takáts Sándor, *A magyar gyalogság megalakulása*. Budapest, 1908, 268-272.

1556-1557: ÖStA HHStA Ungarische Akten (Hungarica), Fasc. 78. Konv. 2. 1556-1557. sine dato. fol. 33-40., ill. Takáts S., *A magyar gyalogság i. m.*, 273.

1564/1.: Hannelore Herold, *Die Hauptprobleme der Landtagshandlungen des Erzherzogstums Österreich unter der Enns zur Zeit der Regierung Kaiser Maximilians II. (1564-1576)*. Wien, 1970, 151-153. (Phil. Diss.) (1564. március)

1564/2.: Alfons Huber, Studien über die finanziellen Verhältnisse Oesterreichs unter Ferdinand I.: *Mittheilungen des Instituts für oesterreichische Geschichtsforschung* Erg. Bd. 4 (1893) 212. és 242-244: 14. Beilage. (1564. július 31.)

1572: Johann Loserth, *Innerösterreich und die militärischen Maßnahmen gegen die Türken im 16. Jahrhundert. Studien zur Geschichte der Landesdefension und der Reichshilfe*. Graz, 1934, 205-208: No. 12. (Forschungen zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Steiermark, XI. Band, Heft 1.) és a végösszeg közlése nélkül Radoslav Lopašic, Prilozi za poviest Hrvatske XVI. i XVII. vieka iz štajerskoga zemaljskoga archiva u Gradcu: *Starine* 19 (1887) 33-37.

1576: ÖStA HHStA RTA Fasc. 53. fol. 350-369. és a forrásban szereplő, ugyanakkor hibásan kiszámolt végösszeg Eugen Heischmann egyik jegyzetében: Eugen Heischmann, *Die Anfänge des stehenden Heeres in Österreich*. Wien, 1925, 129: 368. jegyz. (Deutsche Kultur. Historische Reihe III. Bd.)

1577: Merényi Lajos, A véghelyek 1577. évi kivonatos költségvetése: *Hadtörténelmi Közlemények* 6 (1893) 543-545. és OSzK Kt. Fol. Germ. 232. fol. 18-21.

1578: ÖStA KA AFA 1578/6/ad 4 c. fol. 12-14.

1582: ÖStA HHStA RTA Fasc. 58. a. fol. 345-367. Vö. pusztán a végösszeg: Winfried Schulze, *Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert. Studien zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer äußeren Bedrohung*. München, 1978, 98.

1588: A várjegyzék nemrég előkerült kötete: A GNM Nürnberg WF Siebenbürgen ZR 7657. A végösszeg már korábban ismert volt Illésházy István Bocskai fejedelemhez intézett 1606. december 24-i leveléből és az Udvari Kamara 1607. évi egyik felterjesztéséből: MOL P 707 Családi Levéltárak, Zichy család levéltára (a továbbiakban P 707) 81. NB. fasc. No. 217. és Felix Stieve, *Vom Reichstag 1608 bis zur Gründung der Liga*. München, 1895, 111-119: 1607 – No. 1. (Briefe und Acten zur Geschichte des dreissigjährigen Krieges in den Zeiten des vorwaltenden Einflusses der Wittelsbacher, 6. Bd.) Vö. még E. Heischmann, *i. m.*, 129: 368., ill. 131: 373. jegyz. Jóllehet Illésházy István levelében 1587-re datálta a magyarországi végvárak egyik legjelentősebb 16. századi vizsgálatát („1587 Eztendeoben az Chazar minden Vegh hazakott megh iratot, meni Nep vagion bene, Es meni pinz megien reaiok. En voltam Egijk feo

kesek, mert – miként azt az 1576., illetve az 1588. évi címleírásából tudjuk – gyakran éppen az említett főmustralajstromok alapján állították össze őket.[65]

A várjegyzékek tehát, melyeket a külföldi segélyek megszavaztatása érdekében készítettek, és amelyeket a birodalmi gyűléseken a császár terjesztett a rendek elé, viszonylag átfogó képet nyújtanak egy-egy esztendő létszám- és zsoldadatairól, habár a bennük feltüntetett pénzösszegeket – az alább részletezendő okok miatt – valójában sohasem tudták kifizetni teljességgel a végvári katonaságnak. Noha a bevételek és a hadi kiadások összehasonlításához fontos volna tudni a királyi Magyarország 16. századi éves jövedelmeit is, ezeket jóval nehezebb megállapítani, mint az éves zsoldösszegeket. Még akkor is, ha bizonyos időszakokból rendelkezésünkre állnak a pozsonyi Magyar és a kassai Szepesi Kamara – a budai vilájet elszámolásaihoz hasonló – számadásai.[66] Ezek azonban korántsem tüntetik fel az uralkodó fennhatósága alatt maradt terület valamennyi jövedelmét, hiszen olyan jelentős bevételi források, mint például a pozsonyi és az óvári harmincad, az óvári királyi uradalom vagy az alsó-magyarországi bányák jövedelmei nem az előbbiek, hanem a Bécsben működő Alsó-Ausztriai Kamara kezelésében voltak.[67] Így pusztán Szekfű Gyula általánosan elfogadott becsléseire támaszkodhatunk, aki a királyság összes jövedelmét a 16. század második felében legfeljebb 580-600 000 magyar, azaz 750 000 rénes (rajnai) forintra tette.[68] Ez az összeg azon-

---

Commissarius bene"), ez azonban pusztán a levélíró rossz emlékezetének tudható be, a nagy vármustrára ugyanis 1588 őszén került sor. A mustrák során keletkezett jegyzőkönyvek adatait viszont csak a következő esztendő végén összesítették, miként ezt a várjegyzék Nürnbergben fennmaradt példányából megtudhatjuk. A pontos datálásra lásd I. R., Révay Ferencz jelentése a magyarországi végvárak állapotáról 1588-ban: *Történelmi Tár* 1894, 41-42.

1593: Alfred H. Loebl, *Zur Geschichte des Türkenkrieges von 1593-1606*. I. Vorgeschichte. Prag, 1899, 19-29. (Prager Studien aus dem Gebiete der Geschichtswissenschaft, Heft VI.)

[65] 1576: „Kurcze vnd Summarij verZaichnus Aller vnd ijeder der Römischen Kaijserlichen Majestät, vnnsers allergenedigisten herren, Grenicz heuser vom Adriatschen Mër An, biß an Sibenbergen, wie die diser Zeit beseczt vnd das khriegs uolckh darinen *vermüg der Muster Register* [kiemelés tőlem – P. G.] beczalt werden." ÖStA HHStA RTA Fasc. 53. fol. 350.

1588: „Gannczer Ordinari Khriegsstat, Wie der von Sibenbürgen an, bis auf WindischLanndt durch die Khaijserliche Majestät vnndterhalten wierdt vnnd wie derselb *vermüg der Musster officier vberschickhten VerZaichnussen* [kiemelés tőlem – P. G.] auf ainer Vnd der Andern Granicz Zur Ausgang des 89ten Jars Befunden Worden." A GNM Nürnberg WF Siebensürgen ZR 7657. fol. 1.

[66] Ezekre lásd Ember Győző, A magyar királyi kamara pénzbeli bevételei és számadásai 1555-1562: *Századok* 116/3 (1982) 507-538. és a Magyar Kamara 1542. évi zárszámadásának kiadása: uő., A magyar királyi pozsonyi kamara zárszámadása 1542-ben: *Levéltári Közlemények* 61/1-2 (1990) 63-143. Vö. még Acsády Ignác, *Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt, 1526-64*. Budapest, 1888. és uő., *A pozsonyi és szepesi kamarák, 1565-1604*. Budapest, 1894.

[67] Acsády I., *Magyarország pénzügyei i. m.*, passim.; Szekfű Gy., *Magyar történet i. m.*, 86-87. és 132. és Ember Gy., A magyar királyi kamara *i. m.*, 511.

[68] Szekfű Gy., *Magyar történet i. m.*, 134. A rénes (rajnai) forintra való átváltásra azért van szükség, mert a várjegyzékek zsoldadatait általában a korszak kedvelt számítási pénzében, rénes forintban adták meg. A korábbi irodalom a két számítási pénz „összehangolásáról" ez ideig általában megfeledkezett, melyből jelentős hibák származtak. 1 rénes forint *(rheinische Gulden)* = 60 krajcár = 240 bécsi dénár, il-

ban sohasem folyt be teljességgel, hiszen egyrészt a jövedelmek jelentős részét már helyben különféle – és nem pusztán katonai jellegű – célokra kiutalták, melyeknek gyakran a kamarai számadásokban sincs nyoma; másrészt a bevételeket sem fordították egészében a végvárrendszer fenntartására, mindenekelőtt a katonaság zsoldjának fizetésére. Szekfű az ország jövedelmeiből hadi célokra kifizetett legmagasabb összeget 300 000 magyar, azaz 375 000 rénes (rajnai) forintban határozta meg.[69] Ez a királyi országrész összjövedelmeinek mintegy felét teszi ki, ami talán még túlzottan is optimista becslésnek tűnik Ember Győző azon adatának ismeretében, miszerint 1555 és 1562 között a Magyar Kamara készpénzbevételeinek pusztán 20,4 %-át költötték katonai jellegű kiadásokra.[70] Ennek ellenére ezzel a két értékkel és a várjegyzékekben feltüntetett éves zsoldösszegekkel számolva a magyarországi végvidékek (felső-magyarországi, bányavidéki, győri, kanizsai és a különálló Komárom[71]) fenntartására vonatkozó legfontosabb adatokat – Ágoston Gábor táblázatának szerkezetét követve – az alábbi táblázatban foglaltam össze:

letve 80 magyar dénár értékű volt. Huszár Lajos, *Habsburg-házi királyok pénzei, 1526-1657.* Budapest, 1975, 46-47. (Corpus nummorum Hungariae, III. köt. I. rész.)

[69] „A 600 000 forintot alig kitevő összes jövedelemből jó, ha 2-300 000 fordíttatott szorosan vett hadicélokra." Szekfű Gy., *Magyar történet i. m.*, 137.

[70] Ember Gy., A magyar királyi kamarai *i. m.*, 537. Vö. még ehhez Acsády I., *A pozsonyi i. m.*, 95-110.

[71] A magyarországi védelmi rendszer alappilléreit alkotó végvidéki főkapitányságokra Pálffy G., A magyarországi *i. m.*, 117-119. Komárom *magán való végház* volt, mely nem tartozott egyik végvidéki főkapitánysághoz sem, miként azt Esterházy Miklós nádor nevezetes 1641. évi memorandumában megfogalmazta: „Comaromium per se est, quod a nullo supremo generali capitaneo dependet." Hajnal István, *Az 1642. évi meghiúsult országgyűlés időszaka (1640. december – 1643. március).* Budapest, 1930, 129: No. 45. (Esterházy Miklós nádor iratai I. Kormányzattörténeti iratok.)

II. táblázat

A királyi Magyarország jövedelmeinek és a magyarországi végvári katonaság zsoldköltségeinek éves százalékos arányai a 16. század második felében			
időpont	a magyarországi végvidékek zsoldja	Mo. Szekfű által feltételezett *legmagasabb* jövedelmei a zsoldnak hány százalékát fedezhették volna	a Szekfű szerint hadi célokra fordított *legmagasabb* összeg a zsoldnak hány százalékát fedezi
1554	544 161 r. f. 30 k.	100 %	68,91 %
1556	757 109 r. f.[72]	99 %	49,53 %
1556-1557	695 752 r. f.	100 %	53,89 %
1564/1.	546 568 r. f.	100 %	68,61 %
1564/2.	541 805 r. f.[73]	100 %	69,21 %
1572	1 064 839 r. f.	70,43 %	35,22 %
1576	1 372 318 r. f. 30 k.	54,65 %	27,33 %
1577	1 056 084 r. f.	71,01 %	35,51 %
1578	1 056 084 r. f.[74]	71,01 %	35,51 %
1582	1 067 232 r. f.[75] 36k.	70,27 %	35,14 %
1588	1 000 871 r. f.[76] 58k.	74,93 %	37,47 %
1593	1 038 421 r. f	72,22 %	36,11 %
A táblázatban alkalmazott rövidítések: r. f. = rénes (rajnai) forint, k. = krajcár, Mo. = Magyarország			

A táblázat adatai világosan tanúskodnak arról az igen jelentős változásról, mely az 1566. esztendőt, majd a két évvel később kötött drinápolyi békét követően a királyi Magyarország összjövedelmeinek és a hadi célra fordított bevételeknek, illetve a végvári katonaság éves zsoldjának arányában bekövetkezett. A magyar hadszíntér váraiban állomásozó katonaság fizetésének már az

---

[72] Az 1554. és az 1556. évi tervezetbe beleszámolták az Erdélyben állomásozó 2000 könnyűlovas és 1000 magyar gyalogos jelentős összegű éves zsoldköltségét (156 000 r. f.) is.

[73] Miként az 1556. évi várjegyzék esetében is a szlavón bán által tartott 400 könnyűlovas és 200 gyalogos zsoldadatait a magyar végvidékek költségeihez számították.

[74] A bán 300 lovasának és 200 gyalogos haramiájának éves zsoldszükségletét – az 1578. évi jegyzéknek megfelelően – mind 1577-ben, mind a következő esztendőben a magyarországi végvárrendszer költségeivel vontam össze.

[75] A báni haderő éves költsége (29 526 r. f.) ugyancsak a magyarországi zsoldösszeghez számolva.

[76] Miként az Illésházy Istvánnak Bocskai fejedelemhez 1606 decemberében írott leveléből kiderül: pusztán „Tott Orzagtul [azaz Szlavóniától, a horvát és szlavón végeket nem számítva – P. G.] fogua Erdeligh ... Ezekre [ti. a végvári katonákra – P. G.] Egij holnapra ment 83 400, Eztendeigh 1 000 871" forint. MOL P 707 81. NB. fasc. No. 217. A levél kiadása: *Literátor-politikusok levelei Jenei Ferenc gyűjtéséből (1566-1623)*. Sajtó alá rendezte: Jankovics József. Budapest-Szeged, 1981, 40-44: No. 25. (Adattár XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 5.) Ugyanezt igazolja a várjegyzék teljes szövege is: A GNM Nürnberg WF Siebenbürgen ZR 7657.

1550-es években is pusztán 50-70 %-át fedezték az ország jövedelmeiből hadi célokra (és nem pusztán a zsold fizetésére) kiutalt összegek. Ez a még viszonylag kedvezőnek tekinthető helyzet Szigetvár és Gyula 1566. évi elestével változott meg gyökeresen. A két kulcsvár elvesztése nyomán ugyanis egész országrészek kerültek török fennhatóság alá – s noha a hódoltsági magyar adóztatásban Gyula és Sziget „örökösei", valamint az erőre kapó magánföldesúri adóztatás megvédte a korábbi pozíciók egy részét[77] –, mindez természetszerűleg együtt járt a jövedelmek jelentős csökkenésével. Ugyanakkor a Haditanács vezetésével éppen ebben az időszakban indult meg a magyarországi és a délvidéki védelmi rendszer alappilléreit alkotó végvidéki főkapitányságoknak, illetve egy jól ellenőrizhető és Bécsből megfelelően irányítható végvárhálózatnak a kiépítése, amely magával hozta a védelmi költségek (többek között a zsoldösszegek) rohamos emelkedését. Annál is inkább, hiszen a kialakuló végvárvonal vezetése és ellátása megkövetelte újabb és újabb tisztségek, illetve „hivatalok" (főhadszertárnoki, főépítészi, fizető- és mustramesteri, élelmezési, hajóhídépítési stb.), azaz a születőben levő modern hadügy és az éppen zajló hadügyi forradalom kihívásainak megfelelő igazgatási gépezet megszervezését, ami ismét jelentősen megnövelte a katonai jellegű kiadásokat. Mindezek után aligha csodálkozhatunk, hogy az ország jövedelmeiből hadi célokra fordított összegek a 16. században pusztán a magyarországi végvidékeken (a horvát és vend főkapitányságot nem számítva) szolgáló királyi katonaság zsoldjának mindössze 35-40 %-át fedezhették. S ne feledjük, a lehető legoptimálisabb esettel számoltunk, hiszen a Szekfű által feltételezett *legmagasabb* összeget vettük a vizsgálat alapjául!

A 16. század második felében a királyi Magyarország hadi célokra fordított legmagasabb jövedelmei tehát maximum 40 %-ban fedezhették a magyarországi végvárakban szolgáló uralkodói katonaság zsoldszükségletét, és akkor még egy dénárnyi kiadással sem számoltunk az 1576-ban „tekintélyes summányinak" titulált egyéb költségekre.[78] A török elleni védelmi rendszer ellátása és fenntartása a fenti adatok tükrében elképzelhetetlen lett volna a birodalom és az örökös tartományok állandó – meglehet, gyakran valóban nehezen csordogáló – segélyei nélkül; miként a végvárvonal irányítását is aligha oldhatták volna meg hatékonyabban, mint az 1556-ban életre hívott központi kormányszerv, a magyar rendek szemszögéből nézve valóban idegenek (alsó-ausztriaiak és birodalmiak) igazgatta bécsi Udvari Haditanács vezetésével.[79] Véleményem szerint ideje immáron végleg leszámolni a túlságosan elfogult Takáts Sándor által táplált illúziókkal, miszerint „a magyar rendek

---

[77] Szakály F., *Magyar adóztatás i. m.*, 99-109.

[78] „ain anschenliche grosse Summa gelts" ÖStA HHStA RTA Fasc. 53. fol. 369.

[79] Oskar Regele, *Der österreichische Hofkriegsrat 1556-1848*. Wien, 1949.

még 1580-ban is azt írták a királynak egyik fölterjesztésökben, hogy *ha a marha-kereskedés bevétele Magyarországé maradna, nemcsak az összes kiadásokat fedezhetnék, hanem még a királyi tornajátékokra is 15,000 frtot fordíthatnának évenkint* (a kiemelés Takátstól)".[80] A kiváló történész ugyanis éppen azt a szemléletet tette magáévá a 20. század elején, amit az ország rendjei évszázadokkal korábban ebben a kérdésben vallottak, nem lépvén túl az idegen katonsággal és az ország hadügyének Bécsből történő irányításával szembeni sérelmeik állandó hangoztatásán. Pedig már a korban is voltak olyan magyar politikusok (mint például Illésházy István), akik reálisan mérték fel a három részre szakadt ország jövedelmi viszonyait és ki merték jelenteni: „Nekem fejemben nem fér: ha ma kivönné is az császár kezét Magyarországból, mint köllene az tótországi, Dunán túl és innen való végházokat eltartani."[81]

Végezetül – megfelelve a tanulmány legelején kitűzött célok egyikének – érdemes összevetni a keresztény fél előbb bemutatott adatait az I. táblázatnak a török végvárak zsoldszükségletére vonatkozó százalékos arányaival. Ezek alapján egyértelműen megállapítható és immáron mindkét oldalon konkrét adatokkal bizonyítható,[82] hogy a 16. század második felében az oszmán vezetésnek sokkal kisebb gondot okozott az időnként csaknem teljesen (70-90 %-ban) önellátó hódoltság fenntartása (legalábbis a katonaság fizetése), mint a vele szemben kiépített keresztény végvárvonal ellátását finanszírozó és abba csaknem belerokkanó Habsburgoknak. A török fél tehát – ebben az időszakban legalábbis – jóval kedvezőbb helyzetben volt, hiszen a fennhatósága alatt álló hódoltsági terület (a budai és temesvári vilájet) jövedelmeiből képes volt a világbirodalma magyarországi végvidékén szolgáló katonaság csaknem teljes zsoldszükségletének fedezésére, míg ugyanerre a másik oldalon nemcsak a teljes királyi Magyarország jövedelmei nem voltak elegendők, hanem a kívánt zsold előteremtése még a birodalomnak és az osztrák örökös tartományoknak együttesen is óriási nehézségeket okozott. Míg ugyanis a törökök egy, a „tizenötéves háború" (1593-1606) idején kelt keresztény beszámoló szerint „miközben különböző országaikban háborúk folynak és azok elpusztulnak (miként a mostani időben kiváltképpen történik, midőn a katonák saját timárjaikból és falvaikból semmiféle hasznot nem húznak), a hiányzó jövedelmeket a császári kincstárból pótolják és a zsoldfizetés készpénzben zajlik",[83] addig a királyi Magyarország rendjei megmaradásuk érdekében kizárólag a Habsburg-tartományok és a birodalom segélyeiben reménykedhettek. Pedig ebben a tanulmányban pusztán az uralkodó által ellátott végvárak

---

[80] Takáts Sándor, A magyar vár: *Századok* 41 (1907) 837.

[81] Illésházy István levele Bocskai Istvánhoz. 1605. június 27., Bécs. Benda K., A magyarországi *i. m.*, 57.

[82] Vö. Ágoston G., A magyarországi *i. m.*, 320. és 325-326.

[83] Egy keresztény kortárs a török szultán bevételeiről és kiadásairól a hosszú török háború (1593-1606) idején. Lásd a jelen kötetben olvasható forráspublikációmat.

zsoldszükségletét vettük számba, és nem esett szó a szintén százezernyi forintokra rúgó egyéb költségek (a várépítészet, a hadianyagellátás, a Haditanács irányította török diplomácia, a posták, a várvizsgálatok, az arzenálok, a kémtevékenység stb.) fizetéséről,[84] továbbá a nem készpénzben történő kiutalásokról. Mindezek vállalása ugyancsak a Habsburgok fennhatósága alatt álló területekre nehezedett, így azok képviselői – a magyar rendek sérelmei ellenére – méltán követelhettek részvételt az Oszmán Birodalommal szemben a 16. század közepén saját biztonságuk érdekében megszervezett magyarországi védelmi rendszer irányításában és ellátásában.

The costs of the Ottoman and the Habsburg border castle systems in Hungary

Géza PÁLFFY

On the basis of the surviving Christian archival material in Vienna and Budapest, combined with the results of Ottoman studies carried out in Hungary, the present paper attempts to throw light on two questions. On the one hand, based on the Christian sources, it discusses the difficulties in maintaining the Ottoman rule in Hungary and maps out the factors which led to the weakening of Ottoman taxation on the territories of Habsburg Hungary in the 1570s. On the other hand, it seeks an answer to the question of to what extent the area of Hungary under Habsburg control could cover the costs of maintaining garrisons at the border fortresses which constituted the newly built-up defence system against the Ottomans.

A report of the imperial ambassador to Istanbul, Joachim von Sinzendorf, from November/December 1580, serves to corroborate the results of Gábor Ágoston's research, formulated on the basis of Turkish Archival material, which shows that the financial balance of Ottoman Hungary could fluetuate between equilibrium and deficit (notably in the second half of the 1570s). The effectiveness of Ottoman taxation on Habsburg Hungarian territories should similarly only be investigated over shorter periods, since it largely depended on the development of the Habsburg border fortress system as directed from Vienna. As, for example, in the years following the great Vienna council of war (*Grenzhauptberatung*) of 1577, when the transformation of the anti-Ottoman defence system into closed and strictly controllable protective zones was began – utilizing favourable natural features. Thus, far more effective resistance could be offered to the raids and tax-collecting forays of the Ottoman forces which established themselves in Hungary during both the years of peace and *Kleinkrieg*.

The most complete picture so far of the sums to be paid to the garrisons stationed at the Habsburg border castles, as well as of the annual revenues of the territories under Habsburg control and of the portions ot those revenues devoted to military purposes – which were put

[84] Az egyéb költségek nagyságának érzékeltetésére a II. táblázathoz felhasznált jegyzékek alapján érdemes néhány példát felsorakoztatni, megjegyezve, hogy még ezek a kimutatások sem terjednek ki minden számbaveendő költségre (például az élelmezésre, takarmányozásra stb.): 1577: 554 000 r. f.; 1578: 196 000 r. f. és 1602: 73 810 r. f. Az 1602. évi adat: ÖStA KA AFA 1602/3/1.

750,000 and 375,000 Rhenish florins respectively, by Gyula Szekfű – is provided by the following table:

Annual percentage proportions of Habsburg revenues in Hungary and costs of maintaining garrisons at border castles in Hungary in the second half of the 16th century			
	Total pay for soldiers in Hungarian border lands	Percentage of soldiers' pay which could have been covered by Szekfű's *highest* estimate of Hungary's revenues	Percentage of soldiers' pay which could have been covered by Szekfű's *highest* estimate of sums devoted to military purposes
1554	544 161 r. f. 30 k.	100 %	68,91 %
1556	757 109 r. f.	99 %	49,53 %
1556-1557	695 752 r. f.	100 %	53,89 %
1564/1.	546 568 r. f.	100 %	68,61 %
1564/2.	541 805 r. f.	100 %	69,21 %
1572	1 064 839 r. f.	70,43 %	35,22 %
1576	1 372 318 r. f. 30 k.	54,65 %	27,33 %
1577	1 056 084 r. f.	71,01 %	35,51 %
1578	1 056 084 r. f.	71,01 %	35,51 %
1582	1 067 232 r. f. 36k.	70,27 %	35,14 %
1588	1 000 871 r. f. 58k.	74,93 %	37,47 %
1593	1 038 421 r. f	72,22 %	36,11 %
abbreviations r.f. = Rhenish florin; k = *krajcár* (penny)			

Analysing the data in the table, it can be concluded that the proportion of the country's revenues devoted to military purposes in the 16th century could have covered only 35-40 % of the pay due to soldiers serving in the Hungarian border lands (excluding the Croatian and the Wendish "chief captainships"). Consequently, the supply and maintenance of the anti-Ottoman defence system was inconceivable without the constant – albeit often intermittent – assistance of the empire and the hereditary lands, just as the overseeing of the border castles could scarcely have been carried out more effectively than through the direction of the Court War Council (*Wiener Hofkriegsrat*), a central government body established in 1556 – which from the point of view of the Hungarian estates was controlled by foreigners (Lower Austrian and imperal officials).

Vekerdi József

Szanszkrit eposz Indira Gandhiról

A közelmúltban Magyarországon járt Satya Vrat Shastri professzor, a delhi egyetem szanszkrit tanszékének vezetője, akinek nevét nem csupán mint irodalomtörténészét ismerik Indiában, hanem mint napjaink egyik legjelentősebb, szanszkrit nyelven alkotó költőjéét is. Egyebek között Weöres Sándor több versét is szanszkritra fordította.

A szanszkrit India latinja: halott irodalmi nyelv két és fél évezred óta, amely azonban egészen a Kr. u. 12. század tájáig az irodalom és a tudomány szinte kizárólagos nyelve volt, sőt a szakirodalomban a múlt századig uralkodott. A klasszikus szanszkrit örökség elevenen ható erő Indiában, olyannyira, hogy a napjainkban keletkező, szanszkrit nyelvű szépirodalmi művek meglehetős olvasottságnak örvendenek. Azonban újításnak számít a szanszkrit irodalomban Shastri professzor életrajzi költeménye Indira Gandhiról, India volt miniszterelnökéről: *Indirá-Gándhí-csaritam* „Indira Gandhi életrajza" (Delhi, 1976).

Az életrajzi eposz vagy verses életrajz műfaja Keleten éppúgy, mint Európában, gyakorlatilag ismeretlen. Szentek legendáit és csodatételeit előszeretettel szedték versbe Indiában is, azonban a bengáli és maráthí vallásújítókat magasztaló költemények éppúgy nem minősíthetők tényleges életrajznak, mint pl. Szent Katalin négyezer soros, magyar nyelvű verses legendája. Ugyanez vonatkozik az uralkodók tetteit – hadi és szerelmi sikereit – dicsőítő panegiriszekre, amelyek száma jelentős a késői szanszkrit irodalomban.

Mindezek a verses legendák és magasztalások a *csaritam* „életpálya", „viselt dolgok", „életrajz" címet viselik. Az indiai költészettan a *kávja* „lírai eposz", „epyllion", „poéma" műfajba sorolja a *csarita*-költeményeket, s ugyanezt a műfaji megjelölést alkalmazza Shastri is Indira-életrajzára, de a terminus nehezen lefordítható voltát mutatja, hogy az angol címlap-fordítás kénytelen körülírással élni: „A Biography of Prime Minister Indira Gandhi in Sanskrit poetry". Stílus és versforma tekintetében a klasszikus *kávja*-költészet merev szabályaihoz tartja magát a szerző: a klasszikus versformákat alkalmazza, a főszereplők megjelenését, jellemét, lakóhelyét hagyományos díszítő jelzőkkel látja el, de mindezt igen mértéktartóan, kerülve a *kávjá*k „keleti dagályossá-

Keletkutatás, 1995/tavasz, 87-90. old.

gát". A lírai emelkedettséget megtartja, de azt a mindennapi élet eseményeinek tárgyilagos leírásával éri el. Kezdi Indira nagyatyjának, a szintén politikus Mótilál Nehrunak otthon-teremtésével, folytatja atyjának, Dzsaváharlál Nehrunak politikai küzdelmeivel, Indira külföldi utazásával és házasságával, és végzi a miniszterelnök-asszony gyakorlati politikai intézkedéseivel és célkitűzéseivel.

Bár az eposz a konkrét életrajzi eseményekből épül fel, mégis inkább szűkmarkúan, mint bőkezűen bánik az adatokkal. Így pl. évszám alig akad a költeményben. Ezzel kerüli el azt a veszélyt, hogy költemény helyett versbeszedett krónika legyen. Elsősorban a politikai szempontból tanulságos életrajzi epizódokat emeli ki, pl. a férjhezmenése körüli nehézségeket: párszí vallású férjével kötendő házasságába csak Mahátmá Gandhi erélyes közbelépésére ment bele konzervatív hindú családja. Neveltetésének egyik megható mozzanata, hogy bebörtönzött atyja levelekkel oktatta India történelmére, hagyományaira, társadalmi problémáira. Fiatalkorának kedves epizódja, hogy „majom-csapat" elnevezéssel harcos politikai szövetséggé szervezte pajtásait letartóztatott szüleik helyetti küzdelemre, ahogy a Rámájana-eposzban a majmok népe szegődött szövetségesül a hitvese kiszabadítására induló Ráma királyfi mellé.

Műve írása közben Shastri rendszeresen beszélt Indira Gandhival, ami nemcsak életrajzi adalékokhoz juttatta: lehetővé tette, hogy közvetlenül megismerje ennek a nagyformátumú politikusnak az elképzeléseit, amelyeket az egész költeményben kifejezésre juttat. Ugyanakkor elkerülte azt a buktatót, hogy ideológiai agitációs versezetté váljék a mű. Egyszerű szavakkal, hosszú távú elképzelések általános elveinek kimondásával érzékelteti, milyen indokok mozgatták a miniszterelnök konkrét intézkedéseit, amelyek felsorolását egyetlen énekbe (24.) sűríti össze.

A *kávja*-költészet kötelező toposza a király világhódító útjának fiktív leírása, a leszelt ellenséges fejek talajt borító özönével, elefánt-rángatta asóka-fa gyanánt meghajló behódolt fejedelmekkel, pusztában kutakat ásató, őserdőben utat vágó uralkodói bölcsességgel. Ennek a toposznak tesz eleget a maga módján a 24. ének, a fenti stílusékítmények mellőzésével. Higgadtan rögzít egy-egy versszakban egy-egy győztes háborút Kínával, Pákisztánnal, egy-egy országrésznyi terület békés egyesítését Indiával, egy-egy eredményes diplomáciai tárgyalást Oroszországgal, Nepállal, Ceylonnal, a pákisztáni hadsereg tömegmészárlásai elől menekülő tízmillió bengáli befogadását, az aszály okozta éhínség leküzdését, és az ebből hasznot húzni akaró nagytőke visszaszorítását. Nem ok nélkül nyerte a miniszterelnök-asszony az „India ékköve" (Bhárat-ratna) címet. – Magyar olvasónak Arany Széchenyi halálára írt ódáját juttatja eszébe ez a felsorolás.

Az utolsó (25.) ének Indira Gandhinak a függetlenség kivívása utáni társadalompolitikai és gazdasági elképzeléseit ismerteti, és ekkor váratlanul ódai magaslatra lendül az addig visszafogott hangvételű szöveg:

Kinek tűhegynyi, kicsi, ősi földjét,
házát, kunyhóját elorozta gazdag:
üres, hazug szó a „szabadság" annak;
függetlenségben nyomorultul élhet.

Ki nem pihen meg, de hiába fárad,
hogy megkeresse betevő falatját:
üres, hazug szó a „szabadság" annak;
függetlenségben nyomorultul élhet.

Kit messzi külföld tudománya ékít,
de honi tájon a szavát sem értik:
üres, hazug szó a „szabadság" annak;
függetlenségben nyomorultul élhet.

Kinek halálig szipolyozza vérét
hitelezője uzsorás kamattal:
üres, hazug szó a „szabadság" annak;
függetlenségben nyomorultul élhet.

A „függetlenség" (*szvátantrja*) szó félreérthetetlen célzás Indira Gandhi legelszántabb politikai ellenfeleire, az indiai liberális pártra (*Szvatantra párti*). Ismeretes, hogy a Nemzeti Kongresszus Párt (amelynek élén Nehru, majd leánya állt), szociális és nemzeti elkötelezettségű volt. Gandhi látnoki elképzeléseit igyekeztek a gyakorlatban megvalósítani: az idegen uralom lerázása után önellátásra berendezkedni, távol tartani Indiát a külföld pénzügyi rabszolgájává válástól, a dúsgazdagok és éhező százmilliók közötti különbség fokozódásától és a kozmopolita kommersz kultúra beáramlásától. Ennek ellensúlyozására a hazai háziipart (jelképe Gandhi orsó-mozgalma), a paraszti kisgazdaságokat, a szegénysorú tömegek gazdasági és kulturális felemelkedését és a hagyományos nemzeti kultúra ápolását kívánták szorgalmazni. Mindez éles ellentétben állt az amerikabarát indiai nagytőkések érdekeivel. Minthogy a sajtó szinte teljes egészében az ő kezükben volt, támadások pergőtüzét zúdították a miniszterelnökre, majd sztrájkok, bojkottok, diáklázongások szervezésével igyekeztek megbuktatni a kormányt, végül a politikai gyilkosságoktól sem riadtak vissza. Első áldozatuk az igazságügy-miniszter volt, mert gyökeres intézkedései folytán a nagy adócsalók, uzsorás bankárok,

megvesztegetők és megvesztegetettek – Shastri költeményének szavaival – „most mind a börtön levegőjét szívták".

Indira Gandhi a rá jellemző határozottsággal lépett fel. Kihirdette a szükségállapotot, amelyre a felfordulás – az összlakosság megelégedésére – varázsütésszerűen megszűnt, és Indira folytathatta nemzetépítő munkáját. Hétmillió lakást és házhelyet osztottak ki a nincsteleneknek, felszabadították az adósrabszolgaságban sínylődőket, eltörölték az uzsora-tartozásokat stb. Indira Gandhi idevágó húsz pontos kormányprogramját megannyi lírai töltetű versszakban veszi sorra a költemény, folytatva fiának, Szandzsaj Gandhinak 25 tételes – főleg népnevelési – kiegészítésével, mert a hindi közmondás szerint „mécsesről mécses gyullad".

A *kávja* műfaji szabálya, hogy áldásmondással záruljon a költemény: teremjen sok gabonát a föld, tejeljenek bőven a tehenek, tiszteljék az emberek a papokat. Shastri áldása ugyanez, mégis más:

„Országunk, mint valaha, legyen oly gazdag és nagyhatalmú.
Lakjon földjén lakosa valahány boldogan, jóllakottan.
Váljék ismét a neve ragyogó fényűvé messze földön!
– Így táplálja hona szeretete Indira éber álmát.
– Valósuljon meg hát ez a gyönyörű szép álom-ideál!"

Sajnos, Indira Gandhi álma – legalábbis egyelőre – nem valósult meg. A szociális érzékenységű, egész népe sorsát szívén viselő politikus halála után a vadkapitalizmus hódított tért Indiában, a vagyonosak és a közép-rétegek gazdagodnak, a széles tömegek szegényednek, a hagyományos nemzeti kultúra bomladozik...

A Sanskrit epic work About Indira Gandhi

József VEKERDI

Prof. Satya Vrat Shastri celebrated Indira Gandhi, the late prime minister of India, in an epic work following the ancient *charitam* model. The article gives a summary of this biography, which describes in detail Indira's life and political activity, placing emphasis on her efforts to modernize India.

Fodor Pál

Így kezdődött a török hódoltság...

Buda 1541. évi elfoglalásával megkezdődött az oszmán uralom Magyarország középső részén. De ez az uralom eleinte csupán néhány megerősített hely katonai megszállására korlátozódott. Még hosszú évekbe tellett, míg a törökök kiépítették közigazgatásukat, azokat az intézményeket, amelyek megszabták itteni berendezkedésük kereteit. Elsők között láttak hozzá az ún. szandzsák-összeírások (*tahrir-defter*ek) elkészítéséhez, mert ekkoriban ezen alapultak az oszmán állam pénz- és adóügyei. A budai vilájet vagy beglerbégség pénzügyigazgatásától a központi kormányzat azt várta, hogy a lehető legnagyobb összszegekkel járuljon hozzá az itt állomásozó tekintélyes katonaság fizetéséhez. Érthető hát, ha a szultáni udvar olyan személyt keresett a terület jövedelemtermelő képességének felmérésére, aki rendelkezett az ehhez szükséges szaktudással és tapasztalattal. Így esett a választás Halil bégre, a nagy múltú Csandarli család leszármazottjára.[1] Halil bég az 1540-es évek közepén kezdte meg a magyarországi szandzsákok összeírását, és az általa készített defterek az oszmán birtoklás alapdokumentumai lettek. Munkájával a Portán annyira meg voltak elégedve, hogy amikor 1552-ben megszervezték a temesvári vilájetet, annak összeírásával is őt bízták meg.[2] Nem sokkal később az uralkodó – elismerése jeléül – szandzsák-, majd beglerbégi tisztségekbe emelte Halilt.

Halil bég nevét a korabeli magyarok is jól ismerték, mivel a törökök szinte minden területi vitában az ő deftereire, az ő – számukra – vitathatatlan tekintélyére hivatkoztak. Kevésbé tudhatták róla, hogy ez a köztiszteletben álló személyiség éppen olyan esendő lélek volt, mint sok más kor- és hivatalnoktársa. Ezt a másik Halil béget ismerhetjük meg az alább közölt szultáni rendeletből, amely valójában Buda – valószínűleg – első török várnagyának (*dizdar*) visszaéléseiről, illetve kettőjük korrupciós ügyleteiről tájékoztat bennün-

---

[1] Vö. Fekete Lajos, *Budapest a törökkorban*. Budapest, 1943, 178. Káldy-Nagy Gyula, *Magyarországi török adóösszeírások*. Budapest, 1966, 12. Káldy-Nagy Gyula, *A budai szandzsák 1559. évi adóösszeírása*. Budapest, 1977, 11.

[2] Christina Fenaşan, Recensements fiscaux de l'eyalet de Timişoara dans la seconde moitié du XVI[e] siècle (d'après les mühimme defterleri): *Revue des Études Sud-Est Européennes* 31/1-2 (1993) 161-169.

ket. Megtudhatjuk, hogy a budai tartomány két tekintélyes tisztségviselője azzal kezdte tevékenységét, hogy elsikkasztotta a reá bízott kincstári vagyon egy részét.

A várnagy ellen felhozott vádak, amúgy mellékesen, egy magyar kultur-történeti rejtély megoldásához is hozzásegítenek. Régóta foglalkoztatja a kutatókat Mátyás király híres corvináinak sorsa. Sokáig tartotta magát az a nézet, hogy a corvinák egy részét a török korban Budán őrizték. 1961-ben megjelent alapos tanulmányában Csapodi Csaba azonban bebizonyította, hogy tévedtek azok a 16–17. századi utazók és könyvgyűjtők, akik corvinákat kerestek vagy véltek látni Budán, mert az 1686-ban Marsigli által részben megmentett és Bécsbe szállíttatott könyvek nem tartozhattak Mátyás király könyvtárához.[3] Csapodi mutatott rá, hogy a törökkori Budán őrzött könyvanyag csakis valamelyik egyházi intézményből származhatott, és azzal a feltevéssel élt, hogy az a „Mátyás alapította papi testület (vagy az általa továbbfejlesztett királyi kápolna mint testület) könyvtára volt ...".[4] Az itt közölt török irat teljes mértékben alátámasztja Csapodi okfejtésének első részét. Ugyanis arról tudósít bennünket, hogy a török hatóságok (valószínűleg 1545 körül) átadták a budai kincstárnak az „ágyúszertár kolostorának" (*tophane keşişliği*) 800 darabból álló könyvállományát. Miután Marsigli 1686-ban éppen 800 kötetnyire becsülte a budai palota romjai között fellelt könyvtárat, nem lehet kétséges, hogy ugyanerre a kolostori könyvtárra bukkant rá 150 évvel később. A kérdés csak az, hogy az „ágyúszertár kolostora" kifejezés melyik korábbi magyar egyházi intézményre vonatkozhat. A budai várban a törökök által *tophane*-nak (vagy *tophane meydanı*-nak, „ágyúszertár térnek") nevezett részen (azaz a mai Szent György tértől DK-re, a királyi palota felé eső területen) [5] két ilyen létesítmény jöhet szóba: a Szent Zsigmond társaskáptalan és a ferences rend Szent János kolostora.[6] A török szövegben előforduló *keşişlik* szó („barátok által lakott hely", „kolostor") alapján inkább a ferences szerzetesek Szent János kolostorára kell gondolnunk. Ha ez a feltételezés helyes (amit alátámaszt Bonfini leírása is, amely szerint Mátyás a palota *Duna felőli* oldalán kápolnát építtetett és „tiszteletre méltó papi testületet adott hozzá"[7]), akkor elmondhatjuk: a budai ferences kolostor tekintélyes méretű könyvtára épségben átvészelte az uralomváltással járó zűrzavarokat, majd az 1540-es években a török kincstár tulajdona lett. A törökök a könyvtár

---

[3] Csapodi Csaba, Mikor pusztult el Mátyás király könyvtára?: *Magyar Könyvszemle* 77/4 (1961) 399-419.

[4] Csapodi Cs., *i. m.*, 410.

[5] Ehhez ld. Fekete L., *i. m.*, 80.

[6] *Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején.* Írta Kubinyi András, Gerevich László, Fekete Lajos és Nagy Lajos. II. Budapest, 1973, 24-25, 116-117, 222.

[7] Csapodi Cs., *i. m.*, 409.

anyagát nem bántották (csupán néhány darabot ajándékoztak el belőle), sőt őrizték és megőrizték itteni uralmuk végéig. A gondatlan tárolás és az 1686. évi ostrom eseményei miatt azonban a könyvek többsége alaposan megrongálódott: a visszafoglalás után mindössze 300 darabot találtak olyan állapotban, hogy érdemesnek tűnt őket a bécsi császári könyvtárba szállítani.[8]

1552. július 26.
A szultáni tanács rendelete Bajram szerémi bégnek és a budai kádinak
(Istanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Koğuşlar 888, 329a.)

Yazıldı. Budun beğlerbeği kapu kethüdası Behram kethüdaya verildi. Fi 6 şaban sene 959.

Sirem beği Bayram beğe ve Budun kazısına hüküm ki: sabıka Budun dizdarı olan Mehmedün hızane-i amireme hıyaneti olup tabur seferi muharebesinde küffardan cem olunan ikiyüz kıta zırh ki Budun hazinesine teslim olunmışdı zikr olunan zırhlarun kırk kıtasın mal defterdarum olan Halile rüşvet virüp rüşvet virmesine bais Budun cebecileri başısı fevt olup külli nakdiyesin ve esbabın cümle mezbur dizdar hafiyeten zapt edüp vâkıf olanlar şikayete varmak istedüklerinde seksen tane altun verüp anlar dahi kabul etmeyüp ahır mezburları bir harab odaya habs edüp katl etmek istedükde zaruri seksen tane altunı kabul edüp halas olduklarında mezbur Halil beğe varup ahvali takrir edüp ve müteveffa-i mezbur cebeci başının nakdiyesi ve sair esbabı miriye müteallik idi mezbur dizdar zapt etdi diyüp ve seksen tane filoriyi Halil dame izzuhuya virdüklerinde mezbur dizdarı tacilen getürdüp bu vechle mal-i miriye noksan ve hıyanetine bais nedür diyü ikdam etdükde zikr olunan kırk kıta zırhı ve yiğirmi kıta kolçak dahi ol vakt müşarünileyhe virüp sulh etmiş idi. Sonra mezbur defterdara sancak virildükde mezbur dizdar zikr olunan zırhları ve kolçakları miridür ve rüşvet diyü talep etdükde müşarünileyh dahi ol vakt anı der-i devlete arz etmedüğüm yetmez mi idi diyü cevab edüp bundan gayri Budun tophane keşişliğinden sekiz yüz pare kafiri kitaplar ve sekiz pare papas gömleği kimi kemha ve kimi kadife hazineye teslim olunmışdı. Anı-dahi kendü kabz eylemedi. Ve kendünün mülki olan ahorın ve iki tabak-hanesin ve beş kıta büyük azık gemilerin ve tarik-i ammda olan ılıcasın külli Budun hazinesi demüriyle mamur etmişdür. Ve bundan maada eğer gönüllüye ve eğer beşlü taifesine ve sair ulufeciye atlarına yem bulunmaduğı mahallde ulufelerine tuta arpa virilicek kasden atlu taifesine eski arpa virürler. Girü Budun dizdarı anlardan arpanun kilesin ikişer akçeye satun alup ol eski arpayı girü yerine koyup dahi ziyade kile ile arpanun eyüsin alur. Ve Frengi kullenün kapusın dün buçuğında açup

[8] Csapodi Cs., *i. m.*, 406.

ılıcasına gider diyü südde-i saadetimde arz olunup ve sizün vüfur-i adalet ve istikametünüze itimad-i hümayunum olmağın bu hususa sizi müfettiş tayin edüp buyurdum ki ... vusul buldukda tehir etmeyüp zikr olunan hususları ehl-i vukufdan ve yerlü yerinde göresin onat vechle hak üzere teftiş ve tefahhus edüp göresin arz olunan hususlar vaki-midür ne vechle olmışdur. Yanunuzda her nice sabit ve zahir olursa mufassal ve meşruh yazup suret-i sicillerin atebe-i ulyama gönderesin. Miri yarakdan ve miri esbabdan mezburun zimmetinde ne mikdar nesne sabit olur bi-kusur tahsil etdürüp miri için zabt etdüresin. Bilcümle üzerinde zahir olan mal-i miriden üzerinde nesne komayup ne kadar nesne tahsil olunduğın defter edüp ve defterin mühürleyüp südde-i saadetime gönderesin. Dikkat ve ihtimamla teftiş edüp hilaf-i şer kimesneye iş etdürmeyesin. Mübhem ve meşkuk nesne komayup bir dahi gözetmelü etmeyesin.

Megíratott. Behrám kethüdának, a budai beglerbég udvarnagyának adatott át 1552. július 28-án.

Parancs a szerémi bégnek, Bajram bégnek és a budai kádinak: boldogságos küszöbömhöz az alábbiakat jelentették: „Mehmed, a korábbi budai várnagy árulást követett el a nagyúri kincstárral szemben. Ugyanis abból a kétszáz páncélból, amelyet a tábor-hadjárat[9] során vívott ütközetben a hitetlenektől gyűjtöttek be és amelyet a budai kincstárban helyeztek el, negyven darabot megvesztegetésképpen átadott Halilnak, kincstáram defterdárjának. A megvesztegetésre az ösztökélte, hogy amikor meghalt a budai fegyverkovácsok parancsnoka, akkor a nevezett dizdár titokban mindenestől lefoglalta annak nagy összegű készpénzét és egyéb holmiját, és nyolcvan aranyat ajánlott azoknak, akik megtudván a dolgot, panaszra akartak menni. Ők azonban visszautasították ezt, mire egy romos szobába zárta és ki akarta végezni őket. Ekkor szorultságukban elvették a pénzt, de kiszabadulásuk után elmentek az említett Halil béghez, és elmondták neki az esetet. Előadták, hogy a fegyverkovácsok elhunyt parancsnokának pénzét és más holmiját a nevezett várnagy lefoglalta, noha az a kincstárt illette volna meg, majd átadták a nyolcvan forintot Halilnak – növekedjék a tekintélye! Halil ekkor gyorsan előhivatta az említett várnagyot, és kérdőre vonta: mi az oka annak, hogy ily módon károsítja és hűtlenül kezeli az állami vagyont? [A dizdár] a fent említett negyven páncélt és húsz karvértet ekkor adta oda a nevezettnek, és kiegyezett vele.[10]

Mikor utóbb az említett defterdárt kinevezték szandzsák[bég]nek, a nevezett dizdár visszakövetelte tőle az említett páncélokat és karvérteket, mond-

[9] A törökök azért hívták „tábor-hadjárat"-nak az 1541. évi hadjáratot, mert annak során a legnagyobb ütközetet a Gellérthegy alatti sánctábor körül vívták Ferdinánd király csapataival.

[10] Halil összeírói működésének időpontjaiból arra következtethetünk, hogy ez az eset 1545 körül történt.

ván: azok a kincstárt illetik, és sáppénzként kerültek hozzá. Halil erre ezt válaszolta: 'nem volt elég, hogy akkoriban nem jelentettem az ügyet az udvarnak?'

Ezenkívül [a várnagy még a következőket cselekedte]: a budai ágyúszertár kolostorából nyolcszáz darab hitetlen könyv és nyolc darab – részint selyemlampasz, részint bársony – miseruha adatott át a kincstárnak. Ő ezeket is elmulasztotta lefoglalni.[11] A saját tulajdonában lévő istállóját, két tímárműhelyét, öt nagy élelmiszerszállító hajóját és a közúton álló hévfürdőjét teljességgel a budai kincstár vaskészletéből hozatta rendbe. Továbbá: amikor a gönüllük, a beslük[12] és más zsoldosok nem találnak takarmányt a lovaiknak, és szükségessé válik, hogy árpát osszanak nekik az illetményük terhére, akkor a budai várnagy szándékosan régi árpát ad a lovas csapatoknak. Aztán kilénként két akcséért megveszi tőlük az árpát, majd ugyanezt a régi árpát visszateszi a helyére, s aztán [a különbözeten] még több kile jó árpát vásárol.[13] A Frengi-bástya[14] kapuját csak fél nap eltelte után nyitja ki, és a hévfürdőjébe távozik."

Mivel a ti bőséges igazságosságotokban és egyenességetekben teljes a bizodalmam, ennek az ügynek a kivizsgálását rátok bíztam és elrendeltem, hogy amint N. [a parancsommal] megérkezik, ne késlekedjetek, és az említett dolgoknak az azokat ismerőknél és a maga helyén járjatok utána. Megfelelő módon, a valóság szerint derítsétek ki és vizsgáljátok meg, hogy a jelentett dolgok igazak-e, s miként történtek. Bármit állapítotok meg és bármire derül is fény, részletesen és hitelesen írjátok meg, és a jegyzőkönyv másolatát küldjétek fel magas küszöbömhöz. Bármilyen kincstári fegyvert és holmit találtok a nevezett kötelmén, azt mind szedessétek össze és foglaljátok le a kincstár számára. Az előkerülő kincstári vagyonból semmit se hagyjatok nála! Vegyétek lajtromba, hogy mi mindent hajtottak be, s a deftert lepecsételve küldjétek el boldogságos küszöbömhöz! Figyelmesen és gondosan vizsgálódjatok, senkivel ne tegyetek olyat, ami ellenkeznék a vallásjog előírásaival! Kétséges és bizonytalan dologba ne kezdjetek, nehogy még egyszer el kelljen járni az ügyben.

---

[11] Vagyis itt olyasmit róttak fel neki, amit nem tett meg, de ami láthatólag kötelessége lett volna.

[12] „Önkéntesek" és „ötösök" – magyarországi várakban szolgáló török lovas alakulatok nevei.

[13] Kile: eredetileg űrmérték; az árpa mérésére használt kile többnyire 22 és 41 kg között ingadozott.

[14] A budai vár délkeleti csúcsán álló nagy körbástya török neve. A *frengi* szó jelentése: „nyugateurópai".

How the Ottoman rule began in Buda...

Pál FODOR

A document preserved in the *mühimme defteri* of 1552 is presented here. The order issued by the Imperial Council concerns the corrupt practices of the first warden (*dizdar*) in the Buda Castle during the mid-1540s. The abuses of the *dizdar* ranged from unlawful confiscation of bequests and bribing the first surveyor of the Buda *vilayet*, the famous Halil Bey, to the exploiting of the state treasury for his own purposes. Among the charges brought against him mention is made of his neglecting the affair of a certain monastic library consisting of 800 books. This piece of information compared with that of L. Marsigli from 1686 helps to solve the problem concerning the fate of the famous library of King Matthias Corvinus. It entirely supports the view of Cs. Csapodi who thought that the books preserved in Ottoman Buda originally did not belong to the so-called Corvinas, but to an ecclesiastical library in the Buda Castle. On the basis of the sultanic order, it can be stated that this library was identical to that of the Franciscans and it was seized by the Ottomans in the early 1540s. The library survived the Ottoman times, but due to careless storing and the events during the siege of Buda in 1686 it suffered great damages. L. Marsigli, who came upon it after the recapture of the castle, found only 300 books worth transporting to Vienna.

Hegyi Klára – Fodor Pál

Sikertelen török adószedési kísérlet a királyi Magyarországon

Magyarországon még javában folytak a várháborúk, amikor a magyarok is, a törökök is adóztatni kezdték az ellenfél országrészét. A hódoltság határszéli szandzsákjai (a füleki, a hatvani stb.) már az 1550-60-as évek fordulóján növekedni kezdtek a királyság rovására. A hatvani szandzsákban birtokot szerző szpáhik Egertől délkeletre és a Sirok, Szarvaskő, Cserép váracskák vonalától északra eső területen hódoltották be a falvak sorát. A kisebb magyar várak nem tudtak gátat vetni a terjeszkedésnek, a nagyok azonban – Eger, Ónod, Tokaj, Putnok – sikerrel védték körzetük falvait.

A török pénzügyigazgatás a kivetett és a beszedett adókról pontos nyilvántartásokat vezetett, ezért időről időre (általában három évenként) a behajtatlan követeléseket is összegezte. Nyilvánvalóan egy ilyen zárszámadás részeként készítették el a hatvani török hatóságok azt a jegyzéket, melyet az alábbiakban adunk közre. Erre a listára azokat a királysági falvakat vették fel, amelyek az előbb említett várak oltalmában bízva megtagadták az adófizetést mind a „földesurukul" rendelt szpáhiknak (a települések mellé az esetek többségében azok reménybeli török birtokosainak nevét is beírták), mind az államkincstárnak. Bár a jegyzéken nincs keltezés, de egy másik, ugyanakkor és ugyanazon okból készült kimutatás (a füleki szandzsák adófizetést megtagadó falvainak listája) alapján világos, hogy a hatvaniak a 970. évi (1562. augusztus 31. – 1563. augusztus 20.) állapotokat vették számba, vagyis azt rögzítették, hogy 1562-63-ban mely falvakat nem sikerült adózásra szorítaniuk.[1] Ha kimutatásukat összevetjük a hatvani szandzsák néhány évvel korábbi (1559-es) timár-defterével,[2] azt látjuk, hogy a kincstár és a szpáhik adóztató lendülete nagyjából ugyanazon a területen tört meg, köszönhetően az itt valóban „őrt" álló magyar várak őrségeinek.

A jegyzék török eredetije és egykorú német fordítása a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv-ban található, jelzete: Turcica 20 Konv. 4, fol. 20 skk. Mi ezúttal a török szöveg magyar fordítását adjuk, de hogy lehetőséget nyújtsunk az ellenőrzésre és néhány bizonytalan vagy elolvasatlanul maradt személynév megfejtésére, mellékeljük a török eredeti fényképmásolatát is (*i. m.*, fol. 20a).

---

[1] Vö. Ernst Dietrich Petritsch, *Regesten der osmanischen Dokumente im Österreichischen Staatsarchiv. I. (1480–1574).* Wien, 1991, 160: No. 456 és 457. (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Ergänzungsband 10/1.)

[2] İstanbul, Başbakanlık Arşivi, Tapu defterleri, 318.

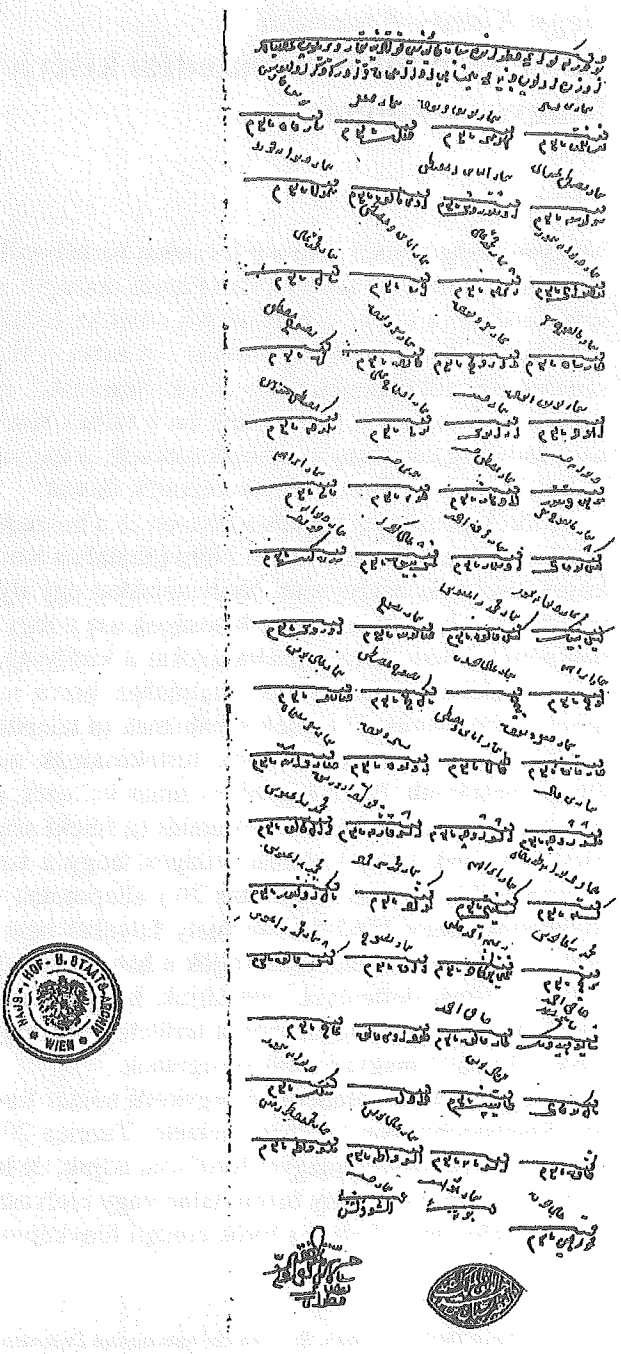

Egykorú török jegyzék (a füleki szandzsák adófizetést megtagadó falvainak listája)

A helynév-azonosításokat, ill. lokalizációkat szögletes zárójelbe tettük; a falvakat mi láttuk el sorszámmal.

„Ő (az Isten)

A következő defter azokat a falvakat sorolja elő, amelyeket a hatvani szandzsákban a (padisah) szolgáinak, a (timár-birtokos) szpáhiknak adományoztak, de amelyek ellenszegülnek és nem fizetik a padisahi dzsizje(-adó)t.

1. Felnémet (*Felnimet*), Besir timárja [Egertől É-ra, ma Eger része]
2. Tihamér (*Tihomir*), Juszuf vojvoda timárja [Egertől DK-re, ma Eger része]
3. Cigléd (*Çiglet*), Dzsáfer timárja [Egertől É-ra, ma Eger része]
4. Tárkány (*Tarkan*), Juszuf csausz timárja [Egertől ÉK-re, ma Felsőtárkány]
5. Szőlőske (*Sölöşke*), Musztafa Abdullah timárja [Egertől ÉK-re, ma Szőlőcskepuszta]
6. Ostoros (*Oştoroş*), Iljász és Musztafa timárja [Egertől DK-re, ma Ostoros]
7. Újfalva (*Uy falva*) [azonosíthatatlan]
8. Szomolya (*Simola*), Diváne Kurd timárja [Egertől K-re, ma Szomolya]
9. Noszvaj (*Nosvay*), Diváne Timur timárja [Egertől ÉK-re, ma Noszvaj]
10. Zsérc (*Jirçe*), Mehemmed Ali timárja [Egertől ÉK-re, ma Bükkzsérc]
11. Cserép (*Çerep*), Ajasz és Musztafa timárja [Egertől ÉK-re, ma Cserépfalu]
12. Sály (*Şal*), Mehemmed Ali timárja [Egertől ÉK-re, ma Sály]
13. Harsány (*Harşan*], Malkocs Szefer timárja [Ónodtól DNY-ra, ma Harsány]
14. Daróc (*Darofça*), Szefer vojvoda timárja [Eger és Ónod között, ma Tibolddaróc]
15. Tard (*Tarda*), Szefer vojvoda timárja [Egertől K-re, ma Tard]
16. Kerem (*Kemre*), Naszuh Musztafa [Ónodtól DK-re, ma Köröm]
17. Emőd (*Emöd*), Juszuf vojvoda timárja [Ónodtól DNY-ra, ma Emőd]
18. Aranyos (*Aranoş*), Hüszein timárja [Ónodtól NY-ra, ma Bükkaranyos]
19. Papi (*Popi*), Iflah (?) Ali timárja [Ónodtól D-re, ma Hejőpapi]
20. Szöged (*Sögedçe*), Musztafa Abdullah [Ónodtól DK-re, ma Sajószöged]
21. Keresztúr (*Muhi Kırıstur*), Diváne Haszan [Ónodtól DNY-ra, ma Hejőkeresztúr]
22. Ládház (*Ladhaz*), Musztafa Haszan timárja [Ónodtól NY-ra, ma Nyékládháza]
23. Csaba (*Çoba*), Haszan timárja [Ónodtól ÉNY-ra, ma Hejőcsaba, Miskolc része]
24. Mályi (*Mali*), Ibrahim timárja [Ónodtól NY-ra, ma Mályi]
25. Kistokaj (*Kiş Tokay*), Malkocs Szefer timárja [Ónodtól ÉNY-ra, ma Kistokaj

26. Oszlár (*Oslar*), Mürüvvet (?) Ahmed timárja [Ónodtól DK-re, ma Oszlár]
27. Nemesbikk (*Nemeşbik*), Ali kethüda [Ónodtól D-re, ma Nemesbikk]
28. Szederkény (*Sedrekin*), Diváne Kurd timárja [Ónodtól D-re, ma Tiszaszederkény]
29. Kisbikk vagy Parasztbikk (*Kişbik*), Diváne Timur timárja [Ónodtól D-re, ma nem létezik]
30. Kisfalud (*Kişfalva*), Mehmed Zaganosz timárja [Ónodtól DK-re, ma nem létezik]
31. Szalonta (*Salonta*), Naszuh timárja [Ónodtól D-re, ma Hejőszalonta]
32. Örös (*Örös*) [Ónodtól DK-re, ma Sajóörös]
33. Alsóluc (*Luç*), Ibrahim timárja [Ónodtól DK-re, ma Tiszaluc]
34. Kiscsécs (*Çeç*), Ali ... (?) timárja [Ónodtól DK-re, ma Kiscsécs]
35. Nagycsécs (*Nag' Çeç*), Naszuh Musztafa [Ónodtól DK-re, ma Nagycsécs]
36. Szántó (*Santo*), Ali Junusz timárja [Szerencstől É-ra, ma Abaújszántó]
37. Harkány (*Harkan*), Dzsáfer vojvoda timárja [Szerencstől DNY-ra, ma Taktaharkány]
38. Tállya (*Tala*), Ajasz és Musztafa timárja [Szerencstől É-ra, ma Tállya]
39. Abony (*Obon*), Besir vojvoda [Ónodtól K-re, ma Kesznyétenhez tartozó Abonyi puszta]
40. Szarvaskő (*Sarvaşka*), Szefer Szülejmán timárja [Egertől É-ra, ma szarvaskő]
41. Felsőzsolca (*Felşö Joça*), Ali timárja [Miskolctól K-re, ma Felsőzsolca]
42. Alsózsolca (*Alşo Joça*) [Miskolctól DK-re, ma Alsózsolca]
43. Alsókázsmárk (*Alşo Kajma*), Kurd Izvornik [Miskolctól ÉK-re, ma Kázsmárk]
44. Királd (?) (*Kıral falva*), Mehemmed Zaganosz [talán azonos a mai Királddal, Putnoktól D-re]
45. Geszt (*Geste*), Diváne Turhan timárja [Eger és Ónod között, ma Borsodgeszt]
46. Kesznyéten (*Kesniti*), Ibrahim timárja [Ónodtól DK-re, ma Kesznyéten]
47. Kövesd (*Kövejd*), Mehemmed Sir Merd timárja [Egertől DK-re, ma Mezőkövesd]
48. Zombor (*Nag' Zonbor*), Mehemmed Zaganosz [Szerencstől K-re, ma Mezőzombor]
49. Szerencs (*Serenç*), Mehemmed Zaganosz [Tokajtól NY-ra, ma Szerencs]
50. Hernádnémeti (*Nimet Hern'ad*), Ahmed cselebi ziámetje [Ónodtól ÉK-re, ma Hernádnémeti]
51. Kak (?) (*Vak,* feltehetőleg elírás *Kak* helyett), Naszuh timárja [Ónodtól ÉK-re, ma Hernádkak]

52. Kisfalud (*Kiş falva*), Mehemmed Zaganosz timárja [Sajószentpétertől É-ra, ma nem létezik]
53. Sajóhidvég (*Şayo hidvig*), Hadzsi Ahmed, tugrás parancsot kapott (*nişanlu şud*) [Ónodtól K-re, ma Sajóhidvég]
54. Magyarfalva (*Macar falva*), Hadzsi Ahmed [azonosíthatatlan]
55. Újfalu (*Tod uy falva*) [Ónodtól É-ra, ma nem létezik]
56. Kács (*Gaç*) [Eger és Ónod között, ma Kács]
57. Tokaj (*Nag' Tokay*) [Szerencstől K-re, ma Tokaj]
58. Tátyin (*Tatyin* ?) [olvasata bizonytalan, azonosíthatatlan]
59. Ladány (*Ladan*) [Tokajtól D-re, ma Tiszaladány]
60. Sziget (*Siget*), Diváne Timur [Ónodtól É-ra, ma terület Szikszó DK-i határában]
61. Nyék (*N'ek*) [Ónodtól NY-ra, ma Nyékládháza]
62. Bába (*Alşo Baba*), [Ónodtól D-re, ma Hejőbába]
63. Alsóvatta (*Alşo Vata*), Ali Junusz timárja [Eger és Ónod között, ma Vatta]
64. Felsővatta (*Felşö Vata*), Mahmud Durmus timárja [Eger és Ónod között, ma Vatta]
65. Korhi (*Korhi*), Ali ... (?) timárja [Ónodtól É-ra, ma nem létezik]
66. Bóta (*Bota*), Mümin timárja [Putnoktól D-re, ma Borsodbóta]
67. Alsóvelezd (*Alşo Veleşt*), Haszan timárja [Putnoktól D-re, ma Sajóvelezd]

Írta a szegény Szinán molla, Ahmed fia, hatvani kádi"

[A pecséten:] „A szegény Szinán, Ahmed fia, aki a dicsőséges királyban (ti. Allahban) bízik".

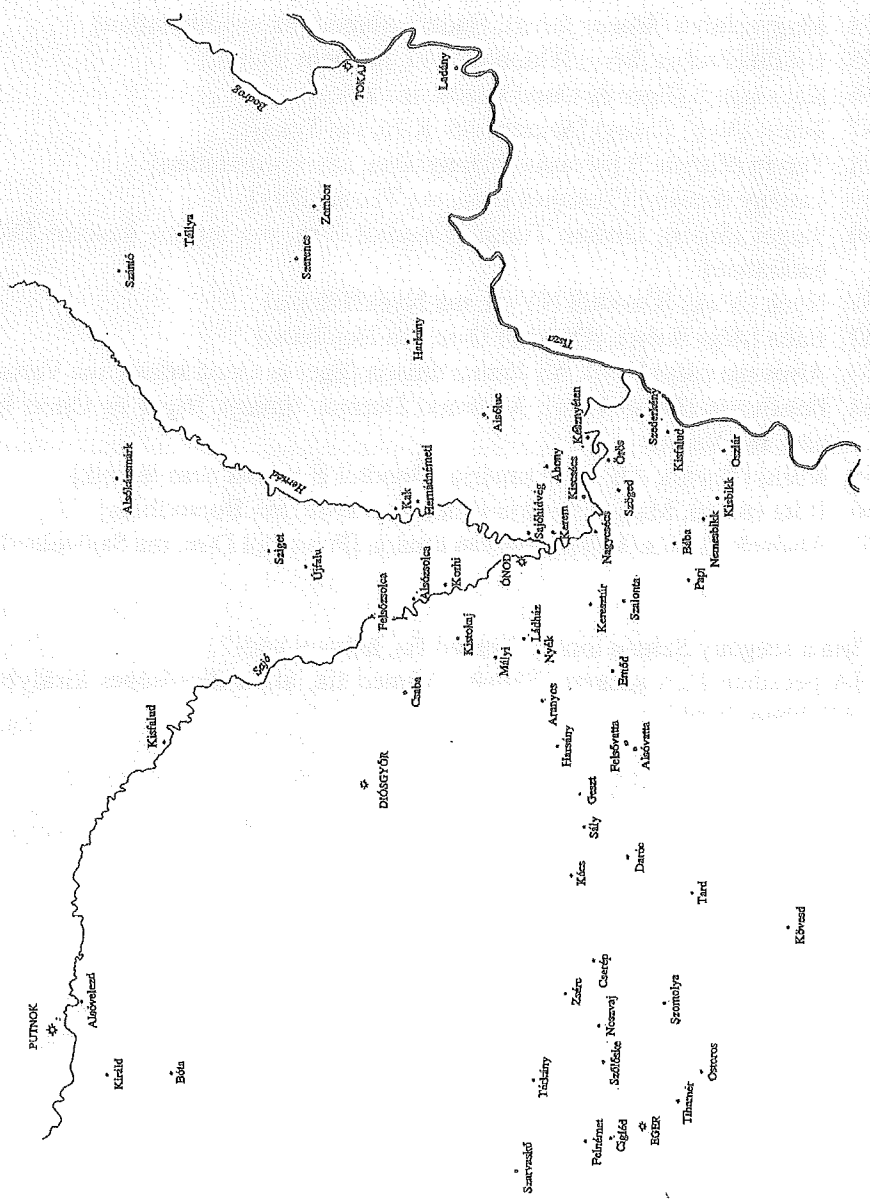

A hatvani törökök adóztatási kísérletének ellenszegülő falvak 1562-63-ban

An unsuccessful Ottoman attempt at imposing taxes on subjects of Royal Hungary

Klára HEGYI and Pál FODOR

Every third year the Ottoman financial administration in the provinces made general accounts of the collection of taxes which were assessed in advance. Such accounts included not only the taxes collected, but also those which were in arrears or for some reason were regarded as irrecoverable. The list published here probably dates from late 1563 and registers those villages in Northern Hungary under Habsburg rule which in principle were incorporated in the *sancak* of Hatvan by the Ottomans but in reality could not be taxed during the year 970 (31. VIII. 1562. – 20. VIII. 1563.). The attempt at gathering the poll-tax (*cizye*) in these villages failed because they were protected by important Hungarian strongholds such as Eger, Tokaj, Putnok, and Ónod. Other settlements situated farther away or in the vicinity of smaller fortifications generally could not defend themselves; they had to submit and deliver the imposed sums to the Ottomans.

Pálffy Géza

Egy keresztény kortárs a török szultán bevételeiről és kiadásairól a hosszú török háború (1593-1606) idején

A történeti köztudatban már a 17. század első felétől „tizenötéves háború-ként" (1593-1606) emlegetett[1] hosszas hadakozás során két világbirodalom mérte össze erejét Magyarországon. A hanyatlásnak indult Oszmán Birodalom a Habsburgok vezette és szintén igen jelentős anyagi nehézségekkel küzdő európai nagyhatalommal szemben nemcsak képes volt megvédelmezni magát a magyar hadszíntéren, hanem még újabb, a török elleni keresztény védelmi rendszer szervezetét döntően befolyásoló hódítások (1596: Eger és 1600: Kanizsa) végrehajtására is futotta erejéből. A 16. századi magyar végvárvonal két kulcsának eleste és köréjük újabb török vilájetek szervezése ugyanis a Bécsben székelő Udvari Haditanácsot újabb végvidékek kialakítására, illetve a védelmi vonal gyökeres átszervezésére késztette. Ennek keretében vált szükségessé a 17. század első harmadában a Kanizsa ellen vetett végvárak főkapitányságának kiépítése, először Körmend, majd utóbb Egerszeg központtal; Felső-Magyarországon pedig Szendrő, Putnok, Diósgyőr és Ónod várai próbálták – több-kevesebb sikerrel – átvenni az elvesztett Eger szerepét.

A török birodalom a Kisázsiában kirobbant ún. *dzseláli* felkelések ellenére is átvészelte a hosszú török háborúval járó mérhetetlen kiadások terheit. A három kontinensre kiterjedő nagyhatalom bevételeinek megfelelő átcsoportosításával ugyanis biztosítani tudták a magyar hadszíntéren szolgálók zsoldját és ellátását, jóllehet a korrupció erre az időre az oszmán államhatalom szinte minden szintjét behálózta.[2] Az egyre mélyülő válság tüneteit az ellenfél is érzékelte. Arról azonban, hogy milyen mélységig láttak bele az oszmán birodalom strukturális, politikai és gazdasági válságának folyamataiba, mindeddig igen kevés tudomásunk volt.

---

[1] II. Ferdinándnak a Lipóczi Keczer család nemességét megerősítő, illetve azt bővítő 1631. augusztus 4-én Bécsben kelt oklevele már „tizenötéves háborúként" emlegeti a 16-17. század fordulójának nagy török háborúját: „Genitor vero tuus (ti. ifjabb Keczer András), dictus Andreas Keczer, domi et militiae clarus in diversis expeditionibus bellicis, *durante quindecennali aperto Bello Turcico* [a kiemelés tőlem – P. G.], fidelem Patriae operam impendisse ..." Carolus Wagner, *Diplomatarium Comitatus Sarosiensis*. Pozsony–Kassa, 1780, 440.

[2] Lásd erre legújabban Fodor Pál, Korrupció az Oszmán Birodalomban (Egy irathamisítási eset 1590-ből). In: *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára*. Szerk. Glatz Ferenc. Budapest, 1993, 97-102. és a jelen kötetben olvasható forrásközlését.

Keletkutatás, 1995/tavasz, 105-113. old.

A török szultán bevételeiről és kiadásairól most közlésre kerülő latin nyelvű forrás erre a kérdésre ad egyfajta választ egy ismeretlen keresztény kortárs szemszögéből. Mivel hasonló jellegű forrást – tudomásom szerint – a hosszú török háború időszakából még nem publikáltak, ezért közzétételével az a szándék vezérelt, hogy megkezdődjék azon, nem törökországi levéltárakban fennmaradt források eredeti nyelven, illetve magyar fordításban való megismertetése, melyek kiegészítik a magyar hadszíntéren vívott első modern háború egyik résztvevőjéről, az Oszmán Birodalomról meglévő eddigi ismereteinket. A Magyar Országos Levéltár Acta Publica elnevezésű fondjában fennmaradt, nehezen olvasható irat szerzőjéről sajnos semmiféle ismerettel nem rendelkezünk. Datálatlan leírását is pusztán csak a török kézben levő győri vár említésének köszönhetően keltezhetjük viszonylagos pontossággal az 1594 és 1598 közötti időszakra.

A kiírt kéz által papírra vetett fogalmazványt a latin nyelvű források kiadásánál megszokott humanista helyesírás szerint teszem közzé. A szinte minden egyes sorban előforduló javítások feltüntetésétől azonban két okból kénytelen voltam eltekinteni. Egyrészt, mert az ezekkel járó számos zárójel és jegyzet már-már áttekinthetetlenné tette volna az iratkiadást; másrészt, mert ezek a szöveg tartalmának megértését csak viszonylag ritkán zavarják. Ilyen esetekben jegyzetekben utalok az eredeti – áthúzott vagy másképpen törölt – szóalakokra, különösen akkor, ha a szerzőnek a korrigálásból következő pontatlanságai a latin szövegben értelemzavaró kifejezéseket eredményeztek. Saját kiegészítéseimet és a fordításhoz fűzött magyarázataimat szögletes zárójelben találja meg az olvasó.

1594-1598 között. Egy keresztény kortárs latin nyelvű leírása a szultáni kincstár bevételeiről és kiadásairól

Magyar Országos Levéltár, Budapest E 142 Kincstári Levéltárak, Magyar Kamara Archívuma, Acta Publica, Fasc. 22. No. 43.[3]

Proventus, quos Turcarum Imperator
ex regnis et provinciis suis habet,
circiter isti sunt.

1. Complures minimeque contemnendae tricesimae, vectigalia et telonia, per ipsum potissimum Judaeis arendata, e quibus annuam ingentem pecuniae summam levat.

2. Diversae minerae, quarum plures in Asia et Europa, quam viginti quatuor habet.

3. Perampla illa donaria, minori ex parte ab exterarum provinciarum principibus, maiori vero a propriis ipsius passis et aliis huiusmodi viris principibus continue diversarum praetensionum gratia eidem afferri solita.

4. Jus successionis in bonis, quod Turcarum Imperator uno vel altero viro primario iugulari curato sibi vendicat. Praeterea eorum haereditas, qui morientes substantiam suam Imperatori legant, quo casu omnia in fiscum rediguntur.

5. Plurimae illaeque graves, extraordinariae contributiones, quae ab uno tempore ad aliud regnis et subditis eius irrogantur.

6. Turcae nonnisi coram Judice illorum, Kadi matrimonium inire audent, cui sponsus ad rationem Caesaris pro se et sponsa iuxta facultatem opum suarum plus minus aureum unum deponere tenetur. Quae taxa quotannis magnam summam pecuniae constituit. Simili modo, dum quispiam moritur vel nascitur Judici certa taxa deponitur.

7. Omnium regnorum et locorum facultates et contributiones Turcarum Imperatoris tam accurate conscriptae sunt, ut inde facile videri possit, quid quaelibet civitas, oppidum aut possessio pendere debeat.

---

[3] A forrás kiadásához nélkülözhetetlen összeolvasásban és a fordítás ellenőrzésében Molnár Antal és Tusor Péter volt segítségemre. Munkájukat ezúton is köszönöm.

Memorati autem septuplices reditus immediate
in aerarium subministrantur, e quibus subsequentes
erogationes fiunt.

1. Intertentio domorum navalium.
2. Secundo aedicilia totius imperii.
3. Minerarum cultura.
4. Procuratio artellariae seu tormentariae rei.
5. Annona.
6. Status et exolutio aulae, sub quo comprehenduntur omnes intertentiones, recreationes, ferarum beluarumque ludicra spectacula, quae apud aulam imperatoriam fiunt.
7. Gynaeceum.
8. Stabulum imperatorium, armamentarium et alia similia.
9. Provisio et favorum[4] publicorum hospitiorum, elemosinae gratia in publicis viis gratis institutarum [sic!],[5] scholarum et sacerdotum.

Ex proventibus septimo loco positis tota militia, equestris et pedestris, hoc modo intertenetur, ut uni militi certum annuum salarium habenti separatim, vel etiam pluribus coniunctim talis possessio conferatur, cuius annua taxa iuxta contentum libri tantam summam adaequet, quantam militis unius vel etiam plurium simul annuum salarium faceret. Cuius incolas dicti milites adeo severe tractant, ut ab illis saepe suum stipendium triplo extorqueant.

Ad haec praeservat sibi Caesar loca praestantiora, quorum opera in bellis ad diversas vecturas et ad rei artellaricae promotionem praestandam utitur.

E quibus tamen etiam nonnulla praefectis, videlicet[6] concubinis atque aliis, quibus bene propensus est, vita illorum durante confert.

De reliquis vero et eorundem reditibus ad Cameram ratio redditur.

Si autem in conflictibus quispiam militum occumbat, tunc statim aliorum copia in promptu est, qui propriis expensis spe solius promotionis castra sequuntur et per commendationem ducis belli officia demortuorum, de facto quidem, verum proventus eorundem non tam subito adipiscuntur, pro illis enim prius apud portam instare debent, qui intermedio tempore Caesari usu veniunt. Et tam de istis, quam supradictis perceptionibus et erogationibus liquidae rationes Camerae redduntur.

---

[4] Eredetileg „favorum fundationum pietatis" (kegyes alapítványok, azaz vakufok) állt, melyből utólag pusztán a második és harmadik szót húzták ki, ezért a fordítás során a „favorum" jelentésének visszaadásától eltekintettem.

[5] Az áthúzott „fundationum"-mal egyeztetve, melyet azután a szerző elfelejtett az utólag beírt „hospitiorum"-nak megfelelően semleges nemben ragozni.

[6] A „videlicet" szót a magyar fordításban nem adtam vissza, erre ugyanis helytelenül javította ki az irat papírra vetője az eredetileg ott álló „suis" szócskát („praefectis suis, concubinis atque aliis").

Quantum ad intertentionem et expensas propriae personae Turcarum Imperatoris attinet, habet in hunc usum Regnum Aegipti, cuius reditus quotannis 600 000 tallerorum constituentes per Cameram Cairoiensem ordinarie Constantinopolim administrantur, super qua perceptione et erogatione nullae rationes redduntur Camerae. Sed Caesar hoc suum demensum pro libitu ad coemptionem margaritarum vel clenodiorum convertit. De reliquo autem congerit thesaurum, qui post obitum ipsius in successorem devolvitur, sed is de eo, etiamsi in pecunia vel auro fuerit, nihil tamen accipit. Unde etiam factum est, quod a compluribus Imperatoribus et a quolibet peculiariter congregati thesauri in auro, lapidibus preciosis, vestibus et lino, a minimo usque ad summum in promptu exstent. Si vero de parata pecunia aliquid levatur, illam Imperator refundere cogitur, aut ei hoc per Summum Sacerdotem, Mufti loco violatae religionis obiicitur.

Ordinationem mensae suae habet ex proventibus hortorum, e quibus omnia pecuniis dispenduntur, et praecium ad coemptionem cibi et potus convertitur, iuxta illud Mosis. De eo, quod terra germinaverit, vivat.[7]

Quod concernit solutionem militum, illa vel in paratis a porta, vel ex contributionibus provinciarum per perceptores huiusmodi provinciarum Defderdar vocatos suppeditatur, et de iis apud portam ratio redditur. Atque hinc evenit, dum in diversis regnis bella geruntur et illa devastantur, quod proventibus deficientibus (uti hoc tempore potissimum fit, cum milites ex suis timarris et pagis nullum fructum percipiant), thesauri imperatorii attingantur, et solutio in paratis fiat.

Ordo solutionis autem modo subsequenti observatur. Nullum Commissarium, nullam lustrationem vel numerationem personarum praefecti militum facile admittant,[8] sed partim minis, partim etiam muneribus ac aliis similibus mediis Commissarios inducunt, ut pecuniam e manibus dent et commodum quoque non vulgare inde percipiant. Juxta quam solutionem, dum in praesidio quodam (uti Jaurini et Albae Regiae factum) 6^{m} [6000] vel 8^{m} [8000] hominum esse deberent, vix 800 reperiuntur. Quibus iuvenes et infantes salaria sua quoque habentes aequaliter adnumerantur.

Cumque ad huiusmodi solutionem Turcarum Imperator incomparabilem quasi vim pecuniae quotannis impendat, et de debito numero militum in praesidiis vix quinta pars existat, ideo saepe in uno, sesqui altero, imo etiam duobus annis nulla solutio praestatur, partim ob defectum pecuniae, partim quod illam praefecti supprimant et ad privatum usum convertant, militemque diversis mutuis suspensum teneant, qui interim morbo vel in excursionibus

---

[7] A vivo ige coniunctivus praesens imperfectumban („vivat") való használatát semmi sem indokolja.

[8] Az admitto ige a „Nullum Commissarium" kifejezés előtt álló és utólag áthúzott, a célhatározói mellékmondatot bevezető „ut" kötőszó miatt áll coniunctivus praesens imperfectumban („admittant").

perit, aut in alia loca ablegatur, atque sic pecunia in manibus praefectorum remanet.

Et haec sunt potiores introitus et exitus, qui hoc tempore potissimum in imperio Turcarum fiunt.

[*Kívül jóval későbbi kéztől*:] Simplex copia specificationis Turcarum Imperatoris proventuum et erogationum.

Azon jövedelmek, melyeket a török császár
országaiból és tartományaiból bír,
körülbelül a következők.

1. Meglehetősen sok és egyáltalán nem lebecsülendő harmincadok, útadók és vámok, melyeket tőle leginkább zsidók bérelnek, akiktől évente igen nagy pénzösszeget szed be.

2. Különféle ásványkincsek, melyekből sokat, úgymint huszonnégy félét bír Ázsiában és Európában.

3. Igen jelentősek azok az ajándékok, melyekkel kisebb részben a külföldi tartományok fejedelmei, nagyobbrészt pedig saját pasái és más efféle előkelő férfiúk különféle kérelmeik ügyében neki állandóan kedveskednek.

4. A birtokok öröklési joga, melyet a török császár egyik vagy másik előkelő férfiú megfojtatása után magának tart fenn. Továbbá azoknak az öröksége, akik meghalván vagyonukat a császárra hagyják, és ez esetben minden a kincstárba kerül.

5. Igen sokfélék és súlyosak azok a rendkívüli adók, melyeket időről időre országaira és alattvalóira kivet.

6. A törökök csakis bírájuk, a kádi előtt léphetnek házasságra, akinek a vőlegény a császár számára magáért és a menyasszonyért vagyoni helyzete szerint mintegy egy aranyat tartozik letenni. Ez az adó évente nagy pénzösszeget tesz ki. Hasonló módon, amikor valaki meghal vagy megszületik, a bírónak bizonyos adót fizetnek.

7. A török császár minden országának és helységének vagyona és adója oly gondosan van összeírva, hogy abból könnyen látható: bármely város, mezőváros vagy birtok mennyit tartozik fizetni.

A hét pontban említett jövedelmeket pedig közvetlenül
a kincstárba szolgáltatják be, amelyekből
a következő kiadások történnek.

1. Az arzenálok fenntartása.[9]
2. Másodszor az egész birodalom középületei.
3. A bányaművelés.
4. A tüzérségről, azaz a pattantyús mesterségről való gondoskodás.
5. Az élelmezés.
6. Az udvar fenntartása és fizetése, mely magába foglalja a vadállatok tartását, gondozását és a vadakkal való látványos előadásokat, melyek a császári udvarban játszódnak.
7. A hárem.
8. A császári istálló, hadszertár és más hasonló dolgok.
9. A közutakon ingyenes élelmezés céljából felállított nyilvános vendégfogadók, valamint iskolák és egyházi személyek ellátása.

A hetedik helyre helyezett jövedelmekből [ti. az adókból] az egész lovas és gyalogos katonaságot oly módon tartják, hogy egy bizonyos éves fizetést élvező katonának külön vagy másokkal együttesen olyan birtokot adományoznak, melynek éves adója az adólajstrom [azaz a defter] tartalma szerint akkora összeggel egyenlő, amekkorát a katonának magának vagy többeknek együtt az éves fizetése tesz ki. Mely birtok lakóit a mondott katonák oly keményen kihasználják, hogy tőlük gyakran háromszorosan préselik ki zsoldjukat [pontosabban a zsoldjuknak megfelelő összeget].

Ezek mellett a császár fenntartja magának azokat a fontosabb helyeket, melyeknek munkáját háborúk idején különféle szállításokra és a tüzérség segítésére használ fel.

Ezen helyek közül azonban némelyeket kapitányainak, ágyasainak és másoknak, akik iránt jóindulatot tanúsít, azok életének időtartamára eladományoz.

A fennmaradókról pedig és ugyanazok jövedelmeiről a kincstárnak számadást készítenek.

Ha pedig a katonák közül valaki egy ütközetben elesik, akkor azonnal mások csapata áll készen, akik előmenetelük reményében saját költségükön szállnak táborba, és a hadvezér ajánlására az elhunytak tisztségeit megszerzik; ténylegesen azonban, mivel ugyanazok [ti. az elhunytak] jövedelmeit nem azonnal nyerik el, hiszen azokat előbb a Portán kell kérelmezniük, így a

---

[9] A „domus navalis" arzenálként való fordítására lásd a pozsonyi domus navalis 17. századi említését: *„domus navalis, Arsional vulgo appellata"*. Magyar Országos Levéltár, Budapest E 144 Kincstári Levéltárak, Magyar Kamara Archívuma, Történelmi Emlékek, Belügy 1. doboz. fol. 878-879.

jövedelmek a közbeeső időben a császár hasznára folynak be. És mind ezekről, mind a fent említett bevételekről és kiadásokról a kincstár számára pontos számadásokat készítenek.

Ami a török császár saját személyének eltartását és ennek költségeit illeti, erre a célra Egyiptom országát bírja, melynek évente 600 000 tallérra rúgó jövedelmeit a kairói kamara rendesen Konstantinápolyba szolgáltatja be, de ezen bevételekről és kiadásokról a kincstár számára semmiféle számadást nem készítenek. A császár azonban ezen járandóságát saját tetszése szerint drágagyöngyök vagy kincsek vásárlására fordítja. A maradékból pedig kincstárat halmoz fel, mely halála után örökösére száll, de ő abból, mégha az pénzben vagy aranyban lenne is, semmit sem vehet el. Ebből következik, hogy azok a kincsek, amelyeket jónéhány császár és mások kiváltképpen aranyban, drágakövekben, ruhában és kelmében gyűjtöttek össze, a legkisebbtől a legnagyobbig halomban állnak. Ha pedig a készpénzből valamennyit elvesznek, azt a császár köteles visszaadni, különben neki ezt a főpap, a mufti a vallás megsértése címén szemére veti.

A császár saját asztalának eltartását a kertek jövedelméből biztosítja, melyekből mindent pénzért értékesítenek, és azok árát étel és ital vásárlására, azonkívül illatszerekre [?][10] fordítják. Amit a föld megterem, abból él.

Ami a katonák fizetését illeti, azt vagy a Portától készpénzben, vagy a tartományok adójából ezen országrészek defterdárnak nevezett adószedőitől kapják, és ezekről [a kifizetésekről] a Portán elszámolást készítenek. Ebből ered, hogy miközben különböző országokban háborúk folynak és azok elpusztulnak (miként a mostani időben kiváltképpen történik, midőn a katonák saját timárjaikból és falvaikból semmiféle hasznot nem húznak [ti. a háborús területeken, jelen esetben a magyar hadszíntéren]) a hiányzó jövedelmeket a császári kincstárból pótolják és a zsoldfizetés készpénzben zajlik.

A fizetés rendje pedig a következő módon történik: A katonák kapitányai nem könnyen engednek biztost a közelükbe, vagy járulnak hozzá a mustrához vagy embereik számbavételéhez, hanem részben fenyegetésekkel, részben pedig ajándékokkal és más hasonló eszközökkel a biztosokat arra bírják, hogy azok kezükből a pénzt nekik adják át, és így ebből nem mindennapi haszonhoz jutnak. Az efféle fizetésnek köszönhető, hogy míg egy bizonyos várban (miként az Győrben vagy Székesfehérvárott történik) 6000 vagy 8000 embernek kellene tartózkodni, alig 800 található. Hozzájuk számítják hasonlóképpen a fizetéssel bíró ifjakat és gyermekeket is.

Mivel a török császár az efféle fizetésre évente felbecsülhetetlen nagyságú pénzösszeget fordít, és a katonák kötelező létszámából a várakban alig ötödrész található, ezért gyakran egy, másfél, sőt valamikor két éven keresztül

[10] A latin szövegben a szó egyértelműen „Mosis"-nak olvasható. Illatszerként való értelmezési lehetőségére Fodor Pál hívta fel figyelmemet.

sem történik fizetés, részben a pénzhiány, részben pedig amiatt, hogy a kapitányok a pénzt elsikkasztják és saját hasznukra fordítják; és a katonát különféle kölcsönökkel függésben tartják. Aki közben betegségben vagy portyában elhalálozik, avagy akit más helyre rendelnek, annak a pénze így a kapitányok kezénél marad.

Ezek azok a fontosabb bevételek és kiadások, amelyek ez idő tájt a török birodalomban leginkább léteznek.

[*Kívül jóval későbbi kéztől*:] A török császár jövedelmeit és kiadásait tartalmazó jegyzéknek egyszerű másolata.

A contemporary Christian account of the Ottoman revenues and expenditures from the period of the "Long War" (1593-1606)

Géza PÁLFFY

Sometime between 1594 and 1598 a Christian observer wrote a short account on the Ottoman state revenues and expenditures. Its original Latin version, preserved in the Hungarian National Archives, is presented here in transcription and in Hungarian translation. The anonyme author divides the Sultan's incomes into seven and his expenditures into nine categories. He enlarges on the method of remunerating of the salaried troops in the fortresses and points out that due to financial difficulties and abuses by the officials, only one fifth of the centrally appointed soldiers could be found stationed at their places.

Dávid Géza

Az utolsó előtti budai beglerbég

Gévay Antal *A' budai pasák* című összeállításának[1] megbízhatóságában nem szoktunk kételkedni. Fekete Lajos annyira jónak találta a listát, hogy egy apró változtatással átvette azt.[2] A Gévay-féle rövid pályarajzok részben török krónikákon, részben Habsburg követjelentéseken alapszanak. Bár mindkét forráscsoportból többnyire a szavahihetőbbeket sikerült kiválasztania, mégsem lehetünk teljesen nyugodtak afelől, hogy ezek a külső megfigyelők mindenről napra pontosan értesültek. Ezért érdemes a török levéltárakban őrzött kancelláriai iratanyag tanúságával szembesíteni ezek állításait.

Ezúttal a Gévay által utolsónak mondott Abdurrahmán Abdi pasa[3] hivatali idejére vonatkozóan szolgálok új adattal. A szakirodalomban pár évvel korábban felvetődött, hogy nem megszakítás nélkül működött ő 1684. november utolsó harmadától 1686. szeptember 2-án bekövetkezett haláláig Budán, hanem „1685 telén" egy időre Szarhos Ahmed pasa került a helyére.[4] Ezt az állítást sikerül igazolni, s a megadott időpontot közelebbről meghatározni azon parancs alapján, amelyre a szultán nevében hozott döntéseket kivonatosan tartalmazó *mühimme defteri*k egyikében[5] bukkantam, s amely az utód, Ahmed pasa kinevezését tudatja az alábbi formában:

„Parancs vezír Ahmed pasának, akinek a Budai vilájetet ajándékoztam: mivel te nagy vezíreim között tapasztalt és ügyes [személy] vagy s tiéd uralkodói bizalmam, ezért a Budai vilájetet rád ruháztam és kegyeskedtem [ne-

---

[1] Bécs, 1841. Németül a *Die österreichische Geschichtsforscher* II. kötetében (Wien, 1841) látott napvilágot.

[2] *Budapest a törökkorban.* (Budapest története III. Szerk. Szendy Károly) Budapest, 1944, 216-218: 49. jegyzet.

[3] Gévay, *i. m.*, 52, No. 98.

[4] Josef Matuz, Wesir Abdurrahman Abdi Pascha, der letzte Ofner Beglerbeg (Versuch einer Vita): *Acta Historica* 33/2-4 (1987 [1990]), 341-350, főleg 348-349. – A szerző által említett „részeges" melléknév azonban nem szerepel Szilahtár krónikájában, szerinte az új beglerbég „Eszék védője, Oszmán pasa fia, Ahmed pasa" volt: Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silahdar tarihi.* II. Istanbul, 1928, 217. (Ennek fényében nem meglepő, hogy Szarhos Ahmed pasa budai működéséről nem szóltak a korábbi munkák, ahogy azt Matuz várta volna: *i. m.*, 349: 56-57. jegyzet.)

[5] Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme defteri 180. E kötet érdekessége, hogy tévedésből 100 évvel későbbiként lett felvéve – s máig így szerepel a katalógusokban: Atillâ Çetin, *Başbakanlık Arşivi kılavuzu.* Istanbul, 1979, 54; *Başbakanlık Osmanlı Arşivi rehberi.* Ankara, 1992, 87. Pedig már Uzunçarşılı utalt a tévedésre: *Osmanlı tarihi.* III/2. Ankara, 1977[2], 423: 2. jegyzet, amelyre egy másik munka bevezetőjének szerzője is felfigyelt: H. G. Majer (ed.), *Das osmanische „Registerbuch der Beschwerden" (Şikâyet Defteri) vom Jahre 1675.* Bd. 1. Wien, 1984, 16: Anm. 17[a]. Egyik isztambuli kutatóutam során sikerült a szóban forgó defter magyar vonatkozású bejegyzéseiről xerox-másolatot készíttetnem.

Keletkutatás, 1995/tavasz, 115-117. old.

ked adni]. [Megparancsolom,] hogy Budát, mely a magyar végek erős bástyája (*sedd-i sedīd*) és azon vidék acélos lakatja, valamint azon környék várait és palánkjait, melyek védelme a te feladatod, az átkozott ellenség fortélyaival és cseleivel szemben kellőképpen megvédd, s teljes igyekezeteddel és elvitathatatlan törekvéseddel azon légy, hogy tiszteletre méltó parancsomnak megfelelően ne érje őket kár és pusztítás; megíratott; 1096. zilhiddzse utolsó napja (1685. november 27.)."[6]

Az idézett dokumentum segítségével tehát napra pontosan meg tudjuk mondani az új beglerbég Budára helyezésének idejét, s ez azt is jelenti, hogy a télre feltételezett váltás valójában késő őszre esett.[7]

Minthogy Abdurrahmán pasa ezenközben szerdári rangban magyar földön maradt,[8] rövid hiánya Buda éléről nemigen szúrt volna szemet azok számára, akik az eddig kiadott források alapján akartak volna közelíteni a kérdéshez. Ebben az is szerepet játszhatott volna, hogy sorra küldte leveleit 1685 nyarán, majd szeptemberében és októberében is, ami könnyen elaltathatta volna az ember gyanúját. Ezek közül eddig az alábbiakat tudom adatolni:

1685. június 17.[9]
1685. szeptember 7.[10]
1685. szeptember 8.[11]
1685. szeptember 30.[12]
1685. október 10.[13]
1685. október 19.[14]
1685. október 24.[15]

---

[6] Mühimme defteri 180, p. 300.

[7] Szilahtár nem írt ki dátumot a vonatkozó helyen, de a fenti parancs ismeretében most már világos, hogy a Melek Ibrahim pasa kivégzését eldöntő díván ülés napján, amely azonos az általam itt megadottal, azaz zilhiddzse hónap utolsó napjával, döntöttek az álláshelyek adományozásáról is. – Megjegyzem, hogy a halálos ítélet végrehajtását elrendelő parancs ugyanazon a lapon és ugyanazzal a dátummal szerepel, mint a lefordított irat.

[8] Matuz, *i. m.*, 348.

[9] Hornyik János, *Kecskemét város története, oklevéltárral*. II. Kecskemét, 1861, 432, No. 225.

[10] Károlyi Árpád, *Buda és Pest visszavívása 1686-ban*. Budapest, 1886, 44.

[11] Georg Jacob, Türkische Urkunden: *Der Islam* 7/4 (1917) 269-275. Az egykor Karlsruhéban őrzött irat azóta megsemmisült: *Badisches Landesmuseum Karlsruhe. Die Karlsruher Türkenbeute. Die »Türckische Kammer« des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden-Baden. Die »Türckischen Curiositaeten« der Markgrafen von Baden-Durlach*. Bearbeitet von Ernst Petrasch, Reinhard Sänger, Eva Zimmermann, Hans Georg Majer. München, [1991], 356.

[12] Hornyik, *i. m.*, II. 441, No. 238 (kethüdája írt a nevében).

[13] Hornyik, *i. m.*, II. 443, No. 241 (ismét a kethüdá tollából).

[14] Hornyik, *i. m.*, II. 448, No. 249.

[15] Károlyi, *i. m.*, 44.

Ekkor némi szünet következik, s ez éppen a fenti irat fényében nyer értelmet. Legközelebb december 2-án jelentkezik Abdi pasa „budai vezír" egy újabb levéllel, amit visszatérésére való utalásként értelmezhetünk.[16] Ez a dátum azonban némi ellentmondásban van Szilahtár krónikájának azon megjegyzésével, miszerint 1685. december 20-án kapta meg ismét korábbi pozícióját.[17] Nem tartom kizártnak, hogy a magyar nyelvű levél kiadója hagyott le egy számot a nap megjelölésből, hiszen az eggyel korábban közölt dokumentum december 26-i keltezésű,[18] s a publikálás során általában időrendben haladt.

A Budát ekként egy hónapnál is rövidebb ideig kormányzó Ahmed pasától egyelőre nem ismerek semmilyen intézkedést. Letétele után Szivasz beglerbégje lett.[19]

Fekete Lajos 99 fős névsora tehát az utolsó előtti budai beglerbéggel 101-re emelkedik. Nem kizárt azonban, hogy a 15 éves háború éveiben Gévay egy-két személyt indokolatlanul vett fel az itteni pasák közé. Véglegesen tehát csak a levéltári anyag gondos átrostálása után állapíthatjuk majd meg kétséget kizáróan, hányan is képviselték a szultánokat e tartomány vezetőjeként.

The penultimate beylerbeyi of Buda

Géza DÁVID

The lists of the *beylerbeyi*s of Buda published by Antal Gévay and Lajos Fekete are generally reliable. Minor modifications in them on the basis of archival material, however, are occasionally necessary. Among others, the time in office of Abdurrahman Abdi pasha, the last governor of Buda, is given as an uninterrupted period between November 1684 and 2 September 1686. Some years ago Josef Matuz pointed out that Silahdar's chronicle mentions a certain Ahmed pasha, who received this post for a short time in the winter of 1685. A newly found *mühimme defteri* entry, which is given in Hungarian translation, clarifies the date of the nomination which fell on 27 November 1685. From Silahdar we know that Ahmed lost his position on 20 December and became the *beylerbeyi* of Sivas, while Abdurrahman pasha remained in Hungary as *serdar* in the meantime.

---

[16] Hornyik, *i. m.*, II. 449, No. 251. (Hacsak nem szerdári minőségében bocsátotta ki.)

[17] Matuz, *i. m.*, 349. Silahdar, *i. m.*, II. 226-227 alapján.

[18] Hornyik, *i. m.*, II. 448-449, No. 250.

[19] Silahdar, *i. m.*, II. 227. Ekkor követte Abdi pasát a szerdári tisztségben az akkor éppen – 23 napja – kapudáni posztot betöltő Szarhos Ahmed pasa: *uo.* 226.

SZEMLE

GROVER S. KRANTZ: GEOGRAPHICAL DEVELOPMENT OF EUROPEAN LANGUAGES

Peter Lang: New York, Bern, Frankfurt am Main, Paris 1988. (American University Studies, series XI. Anthropology and Sociology, vol. 26.) 207 old.

Clifford Geertz amerikai antropológus, miután hosszasan és módszertanilag is iránymutatóan tanulmányozta Bali-sziget társadalmát és kultúráját, többek között arra a megállapításra jutott, hogy az ottani bennszülötteket – ünnepeik és hétköznapjaik gesztusrendszerének részletekbe menő felfejtésével – meg lehet érteni, nem úgy, mint például a magyarokat, akikről azt beszélik, hogy egy más csillag bevándorlói és teljesen másfélék.[1]

Ez a gondolat – bár megkapó és van, aki akár örömmel vissza is térne az otthonosnak képzelt csillagra – csak egyike a magyarok eredetéről és rokonságáról vallott elképzeléseknek: a sumérektől a kínaiakig, a görögöktől a baszkokig és a türk népektől a lappokig, ezeket fölösleges lenne itt ismét számba venni.

Nem érdektelen azonban laikus olvasóként egy olyan könyvet ismertetni, mely új teóriával gazdagítja a magyarok, illetve a magyar nyelv eredetéről vallott lehetséges nézeteket. Annál is inkább, mert e könyvben a magyar nyelvről, pontosabban az uráli nyelvcsaládról mondottak nem a középpontban állnak, hanem részei egy általános érvényű elméletnek, mellyel Krantz a „primitív" gazdálkodási viszonyok között zajló és azzal szoros összefüggésben álló migrációt modellezi.

Az elmúlt 10 000 év során Európában és a Földközi-tenger medencéjében lezajlott, a mai nyelvi tagolódást létrehozó népmozgások rekonstrukciója során Krantz elveti az egyszeri, „történeti" magyarázatokat. Helyesebbnek tartja az embernek mind környezetéhez, mind a nyelvhez való viszonyulásáról alkotott általános érvényű, világos alapelvekre és szabályokra alapozott módszer alkalmazását.

A migrációt illetően Krantz két alapelvet fogalmaz meg: 1. stabilitás, azaz az ember nem változtatja lakhelyét, amíg ott megélhetéshez jut; 2. technikai-technológiai újítás olyan mértékben növelheti egy csoport nagyságát, erejét és/vagy presztízsét, hogy az képes szomszédait maga alá gyűrni. Ebből követ-

[1] Clifford Geertz, *Dichte Beschreibung. Beiträge zum Verstehen kultureller Systeme.* Ford. B. Luchesi – R. Bindemann Suhrkamp. Frankfurt a. M., 1987, 174: 29. jegyzet.

kezik, hogy nem egy nép vagy egész népcsoport, hanem csak annak egy része választja adott esetben az elvándorlást, amely a nép(csoport) által lakott terület peremén él és képes a szomszédos „gyengébb" népességet helyéről kiszorítani vagy magába olvasztani. A népesség ezen része kedvező körülmények között generációnként (az új terület megszerzésével járó emberveszteséget is számítva 30 évenként) megduplázódik. A „népfölösleg" vállalkozik ismét új területek elfoglalására, miközben a helyben maradottak újabb generációi a kevésbé termékeny földek és legelők kényszerű hasznosításával lakják be rendelkezésre álló területüket. Krantz számításai szerint a mezolitikus gyűjtögető-vadászó őslakosság területén a neolitikus földművelők 200 km/150 év sebességgel terjeszkednek, a nomád pásztorok kétszer gyorsabban (200 km/75 év).[2] Krantz számításai során a klimatikus viszonyok változását is figyelembe veszi, amennyiben a téli nappalok átlagos hossza (9, 8, 7, 6 óra), illetve a januári középhőmérséklet (0, -2, -4, -6 °C) csökkenésével arányosan növeli a „generáció" időtartamát. Ugyancsak figyelembe veszi a földrajzi viszonyokat: az áthághatatlan hegyvidékeket (Pireneusok, Alpok, Kárpátok, Dinári-hegység, Kaukázus) és a „primitív" földművelési technikákkal nem, csak nehézekével fölszántható mélyföldeket (Nyugat-Skócia, Pó-síkság, Nagyalföld, a Duna alsó folyásától a Fekete-tenger keleti és északi partja mentén észak-keletre húzódó sztyeppe, valamint Anatólia középső területei), végül pedig a földművelők terjeszkedésének északon határt szabó 120 napos termő időszak vonalát (17–26. old.).

A nyelv változása: Krantz egy ősi alapnyelv meglétét feltételezi, melyet egymástól való távolságuktól függően többé-kevésbé eltérő dialektusok alkotnak. Ez a „dialektus-háló" az idők során fokozatosan, de egységében változik, miközben különböző nyelvi jellegzetességeket felmutató csoportok alakulnak ki. Amennyiben a dialektusok között megszűnik a közvetítő nyelvi kapcsolat, a „dialektus-háló" felbomlik és a teljesen elkülönülő dialektus önálló nyelvvé fejlődik. Krantz ezt a folyamatot a törzsfejlődés (populáció, fajta, faj elkülönülés) folyamatához hasonlítja. Rekonstrukciója szerint a nyelvi elkülönülés legvalószínűbb módja, hogy egy terjeszkedő csoport fokozatosan felszámolja, beolvasztja a szomszédos közvetítő dialektusokat, mígnem eléri a tőle távol eső, erősen eltérő nyelvi jellegzetességeket mutató nyelvi közösség határát. A „dialektus hálón" belüli izoglossza a közvetítő dialektusok, nyelvi közösségek eltűnésével nyelvhatárrá válik. Egy terjeszkedő nyelvkö-

[2] Egy 500 fős földművelő csoport 500 km² területet foglal el, ez kb. egy 25 km átmérőjű körnek felel meg, mely – feltételezve, hogy csak a legtermékenyebb földeket művelik – egy 40 x 40 km-es területen helyezkedik el. Generációnként 40 km-rel arrébb vándorolnak tehát a földművelő népesség „pionírjai". Az első földek feltörésétől másfél évszázad telik el, míg az elfoglalt terület összes művelhető földjét a gazdálkodásba bevonni kényszerülnek. A nomád pásztorok gyorsabban terjeszkednek (generációnként 80 km), mivel alacsonyabb a népsűrűségük (0,25 fő/km²) és így egy 500 fős csoportjuk nagyobb területen (40 km átmérőjű kör) él (19. old.).

zösség, szétválasztva egy dialektus vagy egymáshoz közel álló nyelvi közösségek területét, hozzájárulhat azok különálló nyelvvé fejlődéséhez, ahogyan a terjeszkedő nyelvi csoportot is két vagy több önálló nyelvre bonthat például egy földrajzi akadály megkerülése (13–17. old.).

Ezen meggondolások és szabályok alapján Krantz a következő lépésekben rekonstruálja Európa nyelvi térképének kialakulását.

Európa nyelvi tagolódásának alapjait hat nagy, részben egymással párhuzamosan futó migrációs hullám alakította ki, melyeket az i. e. 9. évezred végén – 8. évezred kezdetén a „neolitikus gazdasági forradalom" indított el. A gyűjtögető-vadászó „gazdálkodásról" a földművelésre való áttérés döntő lépése a vetés idejének pontos meghatározása lehetett. Ez az új tudás indította el a vadbúza természetes előfordulási területein azt a népességnövekedést, mely az ott lakók lassú vándorlásához, folyamatos terjeszkedéséhez vezetett.

I. Az *afro-ázsiai* népesség terjeszkedése i. e. 8150-ben Palesztina területén kezdődött el. E csoport északi irányú vándorlása azonban 300 km megtétele után akadályokba ütközött, hiszen ott a már ugyancsak földművelő *indo-európai* népesség élt. Szabadon terjeszkedhetett azonban Észak-Afrika partján nyugati irányba; az i. e. 6. évezred végén (i. e. 5150-ben) elérte Gibraltárt, eljutott a Hispániai-félszigetre, míg az i. e. 5. évezred közepén ismét az *indo-európai* földművelőkkel találkozott a Földközi-tenger partján a Pireneusoktól délre, az Atlanti-óceán partján pedig – Baszkföldet is elfoglalva – a Pireneusoktól északra.

II. Az *indo-európai* népesség terjeszkedése Anatólia belsejéből i. e. 8000-ben indult el. Keleti irányú vándorlásával Krantz részletesen nem foglalkozik; délen két évszázaddal később az *afro-ázsiai*, míg északon az i. e. 8. évezred közepén a harmadik terjeszkedő földművelő népesség, a *kaukázusi* állta útját a Fekete-tenger déli partja és a Kaspi-tenger között. Szabadon terjeszkedhetett azonban Anatólia nyugati részei felé. Megkerülve a közép-anatóliai sztyeppét, i. e. 7100-ban jutott el Európába, megjelent a Balkán-félszigeten, ahol háziállatai között a birkát az európai erdős övezethez jobban alkalmazkodó szarvasmarha váltotta föl. Az i. e. 7. évezred közepén (i. e. 6400-ban) érte el a Nagyalföldet, mely – mivel művelés alá venni nem sikerült – a terjeszkedő *indo-európai* népességet két fő ágra osztotta. A 600 év, mely a két ág újbóli találkozásáig eltelt, elegendő volt, hogy jelentős nyelvi különbségek alakuljanak ki. A választóvonal a Nagyalföldtől húzódik a Visztula torkolatától körülbelül 100 km-re nyugatra elhelyezkedő pontig. Kelet-Európában – az előbb említett választóvonal és az eurázsiai sztyeppe határa között – a *balti-szláv* csoport két ágon és két fázisban terjeszkedett tovább észak-keleti irányba. A két ágat a déli Kárpátok nyugatról illetve keletről való megkerülése hozta létre; a két ág újbóli találkozásától északra, majd észak-keletre húzódó választóvonal megfelel a mai lengyel-orosz, pontosabban a nyugati és keleti szláv nyelvek, illetve északabbra a balti és szláv nyelvek között húzódó

határnak. A második fázisban az északon egyre kedvezőtlenebbé váló klimatikus viszonyok következtében oly mértékben lelassul a „fejlettebb" földművelő népesség terjeszkedése, hogy szomszédainak elegendő ideje jut a földművelés átvételére és saját népességük növelésére – különösen, ha nem gyűjtögető-vadászó, hanem nomád állattartó életmódot folytatnak, ahogyan Krantz feltételezi. Számításai szerint ez akkor következik be, amikor a földművelő népesség terjeszkedése 200 km/450 év sebességre lassul le. Ezután már nem a népesség, csak a földművelő gazdálkodás határa terjeszkedik, míg el nem éri a 120 napos termő időszak vonalát. Az *indo-európai* népesség ezek szerint körülbelül a mai Lettország és Belorusszia észak-keleti határáig jutott el, ahol az *uráli* népesség vette át a földművelés technológiáját.

Nyugat-Európában az *indo-európai* népesség akadálytalanul terjeszkedhetett, felszámolva a mezolitikus, gyűjtögető-vadászó őslakosságot (csak egy-két kisebb csoportjuk maradhatott fenn a Pó-síkságon és a Rajna torkolatvidékén), valamint a Földközi-tenger és az Atlanti-óceán partjai mentén terjeszkedő hajózó, halászó és állattartó népességet. A keleti Alpok északról illetve délről való megkerülése ezt a fő ágat is ketté osztotta: észak-északnyugati irányban a *kelta* ág az i. e. 5. évezred közepén érte el a Balti-tenger partját, ahonnan a Skandináv-félszigetre átkelve az i. e. 3. évezred közepére, elfoglalhatta annak déli részét és nyugati partjait a 120 napos termő időszak határáig, illetve ezzel egy időben a La Manche csatornán átkelve Nyugat-Skócia kivételével a Brit-szigeteken is megjelent és i. e. 3200-ra benépesítette a mai Írország területét is. Az Alpokat délről megkerülő *itáliai* csoport az i. e. 5. évezred közepére terjeszkedett el az Appennin-félszigeten, majd i. e. 4300-ra Szicíliát is elfoglalta. Nyugati irányba terjeszkedve pedig ugyancsak az i. e. 5. évezred közepén találkozott a Pireneusok térségében a délről érkező *afro-ázsiai* népességgel.

III. A *kaukázusi* népesség eredetének helyét Krantz a vadbúza mai iráni természetes előfordulási helyétől északabbra, a Kaukázustól délre, a Fekete-tenger keleti partjára helyezi. Innen i. e. 7800-ban indult meg a földművelők terjeszkedése, akik azonban déli irányban hamarosan az *indo-európai* földművelőkbe ütköztek (i. e. 7500-ban), északi irányban pedig körülbelül ezzel egy időben elérték az eurázsiai sztyepp déli határát.

IV. Az *altáji* csoport eredetét Krantz az eurázsiai sztyepp déli határára teszi. Az itt élő őslakosság, átvéve az állattartás ismeretét az oda érkező *kaukázusi* földművelőktől, képessé vált arra, hogy nomád pásztorként vegye birtokba a „primitív" földművelők számára hasznosíthatatlan sztyeppét. A Fekete-tenger északi partja mentén az i. e. 7. évezred elejére – a délről érkező *indo-európai*akkal egy időben – érte el a Duna alsó folyását, északi irányba terjeszkedve pedig az évezred közepére (i. e. 6565-ben) a sztyeppe és az erdő-övezet határát. A Kubán folyó vidéke Krantz rekonstrukciója szerint tehát

nem az *indo-európai*, hanem az *altáji* nyelvek „őshazája", ahogyan a Fekete-tenger melléki sztyeppék antik lakói, például a *szkíták* és *szarmaták* sem *indo-európai*, hanem *altáji* népek voltak.

V. A gazdálkodás ismereteinek hasonló, részleges átvétele indította el Krantz szerint a *tengerparti pásztor* népesség gyors migrációját. A Rodosz partjainál élő, a hajózást ismerő, halászatból élő népesség vette át az Égei-tenger partjára i. e. 7300-ban érkező *indo-európai* földművelőktől a birkatartás ismeretét. Az *égei* nyelveket hordozó igen mobil népesség az Égei-tenger medencéjében, majd a Földközi-tenger nyugati medencéjének európai partjai mentén (Krantz számításai szerint 200 km/45 év sebességgel) terjeszkedett. Az i. e. 6. évezred elején kijutott az Atlanti-óceánra, s ennek partjait követve az i. e. 5. évezred közepére terjeszkedett el a Brit-szigetek partvidékén és a Skandináv-félsziget déli partjain. Jelentősége, hogy jelenléte, hajózási ismeretei megkönnyítették, illetve lehetővé tették az *afro-ázsiai* és az *indo-európai* földművelők átkelését Európába, ahogyan két és fél évezreddel később az utóbbiak számára a Brit-szigetek és a Skandináv-félsziget elérését. E két földművelő népesség azonban terjeszkedése során fel is számolta a *tengerparti pásztorokat*; nyelvi emléküket legtovább a skóciai pikt őrizte meg, valamint nagy valószínűséggel nekik tulajdonítható az etruszk és talán a ligur nyelv is.

VI. Az *uráli* nép/nyelvcsoport vándorlása, terjeszkedése Krantz rekonstrukciójának legeredetibb része. A szerző az „uráli őshazát" a Nagyalföldre helyezi; innen indult meg a népesség terjeszkedése i. e. 6400 körül, amikor az oda érkező *indo-európai* földművelőktől átvehették a szarvasmarha-tartás ismeretét. Miközben az *indo-európai*ak a Nagyalföldet egyszerű földművelő eszközeikkel művelés alá venni nem tudták, s ezért azt két irányból megkerülni kényszerültek, az „újdonsült" pásztor népesség száma gyorsan növekedett, majd mintegy két évszázad múltán terjeszkedni kezdett északi irányba, az *indo-európai*ak által még el nem ért területeken. A következő másfél ezer év története nagy versenyfutás az *uráli* pásztorok és az *indo-európai* földművelők között. Miközben az előbbiek gyorsan terjeszkedtek észak-északkeleti irányba a Nagyalföld észak-nyugati peremét a Balti-tengerrel összekötő vonal és az eurázsiai erdő-övezet határa közötti hatalmas területen, addig az *indo-európai*ak lassabban haladtak nyomukban, de felszámolták, illetve beolvasztották az utolért nomád pásztorokat, egészen addig, míg terjeszkedésük annyira le nem lassult, hogy az *uráliak* képesek voltak átvenni a földművelés technikáit. Az *uráli* népesség a következő másfél évezred során (i. e. 3000-re) kiterjeszkedett az eurázsiai sztyeppe, az Urál-hegység és a Jeges-tenger határolta területen és a mai Finnország területén keresztül behatolt a Skandináv-félszigetre is. Miközben délebbre élő csoportjaik fokozatosan földművelésre tértek át, északra terjeszkedő csoportjaik rénszarvas-tartással foglalatoskodtak.

Krantz rekonstrukciója magyarázatot keres az uráli nyelvcsalád nyelvi tagolódására is. Feltételezése szerint az i. e. 7. évezred közepén 12 törzs népesítette be a Nagyalföldet; északról délre haladva 4-4-3-1 elhelyezkedésben.[3] A terjeszkedésben a Nagyalföld északi peremén élő négy törzs vett részt. Az I. csoportot, mely az északra való terjeszkedés során a Balti-tenger déli partjába ütközött, a mögötte érkező *indo-európai*ak felszámolták; a II. csoport foglalta el a Balti-tenger keleti partvidékét és a Skandináv-félszigetet (*finn-lapp*); a III. csoport alkotta a *szamojéd*, a IV. csoport pedig a *vogul-osztják* ág ősét. Az „indo-európai tengerben" szigetet képezett az „uráli őshaza", ahol a mezolitikumban gyökerező, őshonos európai nyelv fennmaradhatott.

Ugyancsak nyelvi szigetet alkotott Krantz feltételezése szerint a Skandináv-félsziget belsejében élő *nordikus* népesség, mely a 120 napos termő időszak határára érkező *indo-európai*aktól vette át az állattartás ismeretét (i. e. 3500 körül), de északi irányú mozgását néhány évszázad múltán megállította a Skandináv-félszigeten déli irányba terjeszkedő *uráli* pásztor népesség.

Az itt vázolt népmozgások az i. e. 4. évezred végére zárultak le; hatásukra Európa egész területén végbement a „neolitikus gazdasági forradalom", elterjedt a földművelő és/vagy állattartó gazdálkodás, és kialakultak Európa nyelvi tagolódásának alapjai (27–99. old.).

A következő évezredek során elsősorban az *indo-európai* „dialektus-háló" felbomlása, az egyes nyelvcsoportok elkülönülése alakította Európa nyelvi földrajzát.

A *nordikus* népesség az i. e. 1. évezred közepére beolvadhatott a vele szomszédos germán törzsekbe — ez adhat magyarázatot arra, hogy a germán alapszókincs 30 %-a nem indo-európai eredetű. Regionális klímaváltozás, a „szub-atlantikus" lehűlés okozta, hogy az i. e. 1. évezred második felében a Skandináv-félsziget déli, földművelésre is alkalmas része lakatlanná vált, ahogyan a régészeti leletek hiánya ezt jól mutatja. Krantz rekonstrukciója szerint a *germán* népesség viszonylag gyorsan és egységesen délebbre költözött a Rajna és az Elba, illetve a köztük elhelyezkedő terület folyóvölgyeiben. A germán bevándorlás jelentős *kelta* elvándorlást indított el, miközben Európa északnyugati területét elhatárolva gyorsította a kelta nyelvcsoport elkülönülését (101–123. old.).

Az európai nyelvek elkülönülését illetve tagolódását nagyobb területeket egységbe fogó államalakulatok létrejötte is befolyásolta. Az antik *Görögország* elsősorban az Égei-tenger medencéjének nyelveit egységesítette, miközben elhatárolta egymástól az európai és kis-ázsiai *indo-európai* nyelv/dialek-

[3] 60 000 km² területen 0,1 fő/km² – a gyűjtögető-vadászokra jellemző – népsűrűséggel számolva összesen 6 000 fős népesség élt, mely 500 fős csoportokat (törzseket) alkotott (73. old.).

tuscsoportokat. A *Római Birodalom* a császár-korban a magasabb civilizáció és a kulturális presztízs révén Európa nagy területét latinizálta (122–134. old.).

Technikai újítás, a nehézeke alkalmazása (i. sz. 200 körül) újabb népmozgások hullámát indította el, mely az elkövetkező ezer év során tovább módosította Európa nyelvi térképét. Krantz a nehézeke feltalálásának helyét a Nagyalföld észak-keleti csücskére helyezi. Az új eszköz lehetővé tette az addig csak állattartásra alkalmas sztyeppék és mélyföldek megművelését, a terméseredmények növelését, s ennek hatásaként a népességnövekedést és terjeszkedést. A nehézeke használatának és hatásának terjedése feltalálási helyétől kiinduló koncentrikus körök mentén képzelhető el: a nehézekét alkalmazó népesség terjeszkedni kezdett szomszédai rovására, míg azok át nem vették az új technika használatát és maguk is terjeszkedni kezdtek „fejletlenebb" szomszédaik területén. A szerző által felvázolt összes népmozgást nem áll módunkban ismertetni, csak a legjelentősebbek megemlítésére szorítkozhatunk. A nehézekét elsőként az „uráli őshaza" lakói kezdték használni, áttérve a földművelésre és elterjeszkedve az Alpok keleti széléig. A Nagyalföld keleti peremén élő szláv népesség a nehézekét – bár alkatrészeinek elnevezése tőlük származik – csak egy emberöltővel később vehette használatba. A *szláv* nép/nyelvcsoportok terjeszkedése azonban jóval nagyobb; érintette a Balti-tenger nyugati szegletétől az eurázsiai síkságon át a Balkán-félszigetig terjedő hatalmas területet. A „szláv expanziót" többek között a germán törzsek vándorlása (például az angol-szászok betelepedése Angliába) kísérte. Ugyancsak a nyelvhatárok jelentős módosulását okozta, hogy a Duna alsó folyásánál élő *altáji* (turk-török) népesség fokozatosan kiterjeszkedett Anatóliában, véglegesen elszakítva egymástól az európai és ázsiai indo-európai nyelveket (135–164. old.).

A 11–12. századtól máig lejátszódott népmozgások – köztük legjelentősebb a német „Drang nach Osten" és a spanyol „reconquista" –, melyek tovább módosították Európa nyelvhatárait, a történelemből jól ismertek (165–179. old.).

Az európai nyelvek földrajzi elhelyezkedésének ilyen rekonstrukciója számos meghökkentő és új tézist eredményezett. Nincs jogunk és módunk itt eldönteni, hogy a ma általában elfogadott nézetek vagy Krantz tézisei helytállók-e; a prehistorikus korokra nézve amúgy is meg kell elégednünk többékevésbé valószínűnek tűnő hipotézisekkel. Krantz rekonstrukciója ugyanakkor meggyőző: néhány, a migrációról és a nyelv változásáról megfogalmazott világos alapelv és szabály következetes alkalmazásával logikus eredményre jutott. Nagy népmozgásokat nem egyedi, véletlenszerű vagy „történeti" okokkal magyarázott, hanem az öko-rendszerekben, a környezeti és gazdálkodási viszonyokban bekövetkezett jelentősebb változásokra vezetett vissza. Miközben ezzel a módszerrel minden európai nyelv elhelyezkedését pontosan, körzővel és vonalzóval meg tudta rajzolni a térképen, csupán néhány részletkér-

dést hagyott nyitva. Krantz rekonstrukciójának legfőbb eredménye, hogy felfogása szerint Európa nyelvi tagolódásának alapjai jóval korábban kialakultak; a javarészt földművelő népesség stabil, lakhelyét az évezredek során ritkán s alig változtatta. Ez ugyanakkor nem zárja ki, hogy – például a Kárpát-medencében – más nyelvű uralkodó csoportok telepedhettek az őslakosságra, melyek vagy rövid idő múltán továbbálltak, vagy átvették az őshonos nyelvet. Krantz előadásmódjában is az átláthatóság és az egyszerűség elvét követte. Könyvének felépítése igen didaktikus, stílusa rendkívül tömör és néhány szövegközi hivatkozáson és a bibliográfián (197–202. old.) kívül nem terheli túl a tudományos „apparátus". Erre nem is lett volna szükség; Krantz nem szintézist írt, hanem újszerű szemlélet és módszer alkalmazhatóságát próbálta ki. Téziseinek helytállóságát – remélhetőleg – számos részletekbe menő tanulmány fogja leméri.

Szántay Antal

Batári Ferenc

Az „erdélyi" szőnyeg

Kelet művészetének talán legvonzóbb műfaja a szőnyegcsomózás. Ősi művészeti ág, amely a nomád társadalmak kibontakozásának periódusában fejlődött ki. A szőnyegek készítői már igen korán nagy gondot fordítottak munkáik dekoratív kialakítására. A Nyugat a keleti szőnyegekkel már a középkor folyamán megismerkedett, de kezdetben csak fejedelmi udvarok, egyházi kincstárak büszkélkedhettek néhány darabbal. E munkák első értői itáliai festők voltak, akik előszeretettel ábrázoltak műveiken egy-egy sajátos rajzú, tündöklő koloritú keleti szőnyeget.

A szőnyeg Nyugaton luxuscikk, Keleten – elsősorban a nomádok körében – a legközönségesebb használati tárgy volt. Ez nem véletlen; a pásztorok fő terméke a gyapjú, amit igen sokrétűen tudtak feldolgozni. Közhely, de való igaz, hogy a keleti embert a bölcsőtől a sírig kísérte a szőnyeg. E sokféleképpen alkalmazható kelme lehetett akár építészeti tag, akár például bútor is: a türkmének sátrának vázához a sátorlapokat keskeny szőnyegcsíkkal, a *jolami*val erősítették, értékeiket a sátor falára aggatott szőnyegtarisznyákban tartották, leterített szőnyegen háltak, étkeztek, asszonyaik szőnyegből hajtogatott bölcsőben ringatták csecsemőiket; a család- és nemzetségfők tetemét szőnyegen ravatalozták, az előkelők sírját e célra készített szőnyeggel borították le.

A keleti szőnyegek iránti igénynek különösen gazdag hagyományai vannak Magyarországon. Romantikusan hangzó, de nem teljesen alaptalan feltevés, hogy a törökséggel szoros kapcsolatban álló felmenőink ugyancsak ismerték a szőnyegcsomózás művészetét. A honfoglalás után felvett nyugati civilizáció keretében a szőnyeg elveszítette közszükségleti jellegét, készítési technikája a nép körében feledésbe merült. Felsőbb körök azonban a továbbiakban is ragaszkodtak a palotáikat, hadakozás idején pedig a sátraikat melegé, otthonossá tevő szőnyegekhez, amelyeket már Keletről hoztak be. Egy-egy pompás példány beszerzését megkönnyítette az a körülmény, hogy a kelet-nyugati irányú szárazföldi kereskedelmi útvonal Magyarországon át vezetett. A behozott és tranzit áruk között a szőnyeg jelentős tételt tett ki, amit 16–17. századi vámbejegyzések, limitációk igazolnak.[1] Egykorú inventáriu-

[1] Batári Ferenc, *Oszmán-török szőnyegek*. Budapest-Keszthely, 1994, 24-25.

Keletkutatás, 1995/tavasz, 127-135. old.

mok, hozományi és hagyatéki leltárak, emlékiratok tanulmányozása közben arra a következtetésre juthatunk, hogy a régi magyar otthonok legkedveltebb díszei a keleti szőnyegek voltak, amelyek társadalmi események, nagy családi ünnepek pompájának emelésében is fontos szerepet játszottak.[2] A fentiekkel magyarázható, hogy régi keleti szőnyeg viszonylag nagyobb számban maradt fenn Magyarországon. Szűkebb szakmai körben sem köztudott, hogy az isztambuli Török és Iszlám Régiségek Múzeuma után a legjelentősebb török szőnyeggyűjtemény a budapesti Iparművészeti Múzeumban van. A két kollekció sajátosan egészíti ki egymást: Isztambul a korai anyagban gazdag, Budapest 17. századi anyaga utolérhetetlen. Századunk elején – a szőnyegművészet történetével foglalkozó tudományág kibontakozásakor – a régi török szőnyegek jelentős része oly mértékben az akkori Magyarországon őrzött tárgyi emlékanyag nyomán volt ismert, hogy a sajátos rajzú szőnyegek egy csoportját a szakirodalom azóta is „erdélyi" (Transylvanian, Siebenbürger stb.) szőnyegnek nevezi.

Egy-egy szőnyegcsoport mintázata az évszázadok folyamán kikristályosodott, kánon-jellegű kompozíciós képlet keretein belül alakul, ami a szőnyeg felületét két főrészre: a középmezőre (tükör) és az azt keretező „bordűr"-re tagolja. A török munkák között gyakoriak az imaszőnyegek; ezekre borulva végezték a hithű muszlimok napi ötszöri kötelező imájukat. Az imaszőnyegek tükrét sok esetben a *mihráb*, vagyis az imafülke rajza díszíti, amely a mecsetekben és a dzsámikban a gyülekezet számára a hagyományos imairányt, azaz Mekka irányát mutatja: errefelé fordulva kell imádkozni.

Az úgynevezett „erdélyi" szőnyegek a török imaszőnyegek sajátos csoportját alkotják. Speciális jelleget kölcsönöz számukra az, hogy a középmezőt a hagyományos szimpla *mihráb* helyett a felületes néző számára medaillont formázó, tükörképszerűen szembeállított két *mihráb* tölti ki. Az „erdélyi" szőnyegeknek két alapváltozata ismert: 1. Az elsődlegesnek tekinthető típus esetében a szőnyeg tükrének, illetve a kettős *mihráb*nak a középpontját kisméretű medaillon idom ékesíti (3. kép). 2. A másik változatnál a kettős *mihráb*ot a hossztengelyre szimmetrikus, leveles virágos arabeszkinda gazdagítja (4. kép). A bordűr mindkét változat esetében megközelítően azonos: alapeleme egy sormintát képező, lapított (hosszúkás) „csillag-medaillon", amit a vertikális tengelyre szimmetrikus, arabeszk elemekből komponált kartus tölt ki. A korábbi szőnyegeken a jellegzetes „csillag-medaillon" nyolcágú csillaggal váltakozik, és az így díszített bordűr-fősávot kívül-belül „reciprok liliom"-minta keretezi.

A kettős imafülkéjű „erdélyi" imaszőnyeg-típus az anatóliai szőnyegművészetben a 16. század folyamán bekövetkezett stílusváltás keretében fejlődött ki. Az anatóliai szőnyegornamentika archaikus rétegét – a textíliák mű-

[2] Batári F., *i. m.*, 30-31.

fajának leginkább megfelelő – végtelenül ismételhető „rapport"-minta képezi. A nevezett korszakban az Oszmán udvar arab és perzsa hatás alatt állt: az utóbbiaknál az udvari könyvkötészet tervező művészeinek kartonjai után magas művészi szintű, koncentrikus kompozíciójú medaillonos szőnyegek készültek. Feltehetőleg udvari megrendelések nyomán az Uşak városában és annak környékén működő nagyobb műhelyek vették át elsőként a koncentrikus kompozíciót. Az itt csomózott medaillonos szőnyegek többsége a perzsa munkákhoz hasonlóan nagyméretű, középmezejét egy nagy központi és négy negyedelt sarok-medaillon díszíti (1. kép).

A dupla *mihrábos* „erdélyi" imaszőnyegek a hagyományos szimpla fülkés imaszőnyegek új divatú, „koncentrikus stílus"-ban komponált változatai, amelyekhez a medaillonos „nagy Uşak" szőnyegek szolgáltak előképül. A „kis Uşak" szőnyegek az átmeneti stádiumot képviselik (2. kép). Ez utóbbiaknál két-két csúcsban összekapcsolt negyed sarok-medaillon körvonala képezi az imafülke ormát, amelyben azok szerves tartozéka: a mecsetlámpa függ. A kettős imafülke fókuszában találjuk az erősen lekicsinyített központi medaillont a jellegzetes oszmán-kori díszítőelemek közé sorolható négykarélyos kitöltéssel. A medaillonos „Uşak" szőnyegek bordűr díszítésének — az „erdélyi" szőnyegektől eltérően — több változata is ismert. A medaillonos „erdélyi" szőnyeg tükrének kompozíciója (3. kép) a fentebb leírt „kis Uşak"-éval azonos (2. kép), a mecsetlámpa azonban általában elmarad. Az „erdélyi" szőnyegek másik, arabeszkindás változata (4. kép) szintén a medaillonos típusból fejlődött ki, éspedig úgy, hogy a megnövekedett központi medaillon körvonala azonosult a kettős imafülke medaillont formázó körvonalával. Az isztambuli Török és Iszlám Régiségek Múzeumában egy dupla *mihrábos* szőnyeg mutatja az átmeneti állapotot.[3] A központi medaillon megnövekedett, még önálló, de közelíti a *mihráb* körvonalát, belsejét pedig az „erdélyi" szőnyegekével rokon szimmetrikus arabeszkinda tölti ki.

Az „erdélyi" szőnyegek a 16. század végétől a 17. század végéig készültek, datálásukat egykorú képzőművészeti ábrázolások is alátámasztják. A medaillonos változat datálásának finomítása a rendelkezésünkre álló anyag korlátozott száma következtében nehézségekbe ütközik, lényegében csak annyit állapíthatunk meg, hogy az egyszerűbb, négykarélyos medaillon a virágkoszorús változatnál archaikusabb jellegű.

Az arabeszkindás „erdélyi" szőnyegek oly nagy számban maradtak fenn, hogy változásuk a kibontakozástól a hanyatlásig végigkísérhető. Kezdetben az inda finom, kecsesen hajló, a levél és a virágdísz rutinos rajzú; később a vonalak elszögletesednek és a megnövekedett palmetták és virágfejek mögött az inda fokozatosan háttérbe szorul. A korai példányokon mindig megvan a

[3] Oktay Aslanapa, *One Thousand Years of Turkish Carpets*. Istanbul, 1988, Pl. 88.

mecsetlámpa, ami a század közepén teljesen eltűnik. A 17. század végén a kiemelt, sematikus ornamentumok központi tengelybe rendeződtek.

Kivétel erősíti a szabályt: mind a medaillonos, mind az arabeszkes „erdélyi" szőnyeg, ha igen kis számban is, de készült hagyományos, egyfülkés változatban is. Ezeknél a példányoknál az eredetileg tükörkép kompozíciójú mintázat harántirányban kettészelt fele része lett a középmező dísze.[4] Hasonlóképpen a klasszikus „erdélyi" bordűr mellett előfordul indás, rozettás, zegzug vonalas megoldás is.[5]

A kettős *mihráb*bal kialakított „erdélyi" szőnyegek tulajdonképp megtévesztő elnevezése onnan ered, hogy egyedülállóan magas számban maradtak fenn erdélyi protestáns templomok kincsei között. Így például Brassóban (Kronstadt, Braşov) ötvenkettő, Segesvárott (Schässburg, Sighişoara) és Besztercén (Bistritz, Bistriţa) tíz-tíz, Kőhalmon (Reps, Rupea) hat.[6] A budapesti Iparművészeti Múzeum gyűjteményében huszonegy,[7] a nagyszebeni Brukenthal Múzeumban (Hermannstadt, Sibiu) tizenkét „erdélyi" szőnyeg található.[8]

Az Iparművészeti Múzeum 1914-ben megrendezte a világ első török szőnyegkiállítását, amely a felsorakoztatott 312 darabbal oly nagyszabású bemutató lett, hogy azt azóta egyetlen kiállítás sem tudta túlszárnyalni.[9] A múzeum falai között ekkor többek között 106 (!) dupla *mihrábos* „erdélyi" imaszőnyeg volt látható. A kiállítás anyagának nagy részét az akkor még Magyarország keleti részét alkotó Erdély köz- és magángyűjteményei kölcsönözték, ezért a rendezők az „Erdélyi török szőnyegek kiállítása" címet tartották legmegfelelőbbnek. E komoly nemzetközi visszhangot kiváltó kiállítás, majd az annak anyagáról 1925-ben megjelent kiadvány,[10] s ennek 1977-ben megjelent angol nyelvű változata[11] nyomán az újabb nyugati irodalom más, a fenti kiállításon szerepelt és az erdélyi templomokban fennmaradt egyéb 17. századi imaszőnyegtípust is „erdélyi"-nek kezdi nevezni.

A klasszikus értelemben vett dupla *mihrábos* „erdélyi" szőnyegekből csak egy-két példány található a nagy törökországi, európai és tengerentúli sző-

---

[4] Batári F., *i. m.*, Kat. sz. 64-65.

[5] Andrei Kertesz-Badrus, *Türkische Teppiche in Siebenbürgen*. Bukarest, 1985, Ill. 17., 71-72., 76.; Batári F., *i. m.*, Kat. sz. 56.

[6] A. Kertész-Badrus, *i. m.*, 44-46.

[7] Batári F., *i. m.*, Kat. sz. 45-65.

[8] Andrei Kertesz-Badrus, *Covoare Anatoliene*. Catalog Muzeul Brukenthal Sibiu, 1978.

[9] Csányi Károly – Csermelyi Sándor – Layer Károly, *Erdélyi török szőnyegek kiállításának leíró lajstroma*. Budapest, 1914.

[10] Jules Végh – Charles de-Layer, *Tapis Turcs provenant des églises et collections de Transylvanie*. Paris, é. n. [1925].

[11] Gyula Végh – Károly Layer, *Turkish Rugs in Transylvania*. Wales, 1977.

nyeggyűjteményekben. A régi Magyarország területén fennmaradt „erdélyi" szőnyegek viszonylag magas száma arra utal, hogy mind rajzban, mind koloritban leginkább ez a típus felelt meg a helyi ízlésnek. Noha egy távoli, idegen világban készültek, de a magunkénak is tekintjük őket, mert az évszázadok folyamán szervesen beépültek régi otthonkultúránkba. Nagy gondot fordítunk őrzésükre, hogy a következő generációk is gyönyörködhessenek bennük.

The "Transylvanian" carpet

Ferenc BATÁRI

When studying inventories, stock-lists of dowries and legacies, and various other records from the 16th and 17th centuries, we may come to the conclusion that the most favoured decoration in Hungarian homes of the time was the oriental carpet. Such carpets undoubtedly played an important role at social occasions, and added to the ceremony of family celebrations (F. Batári: *Ottoman Turkish Carpets*, Budapest-Keszthely, 1994, 30-33). As a result, a relatively large number of old oriental carpets – principally of the Ottoman Turkish variety – have survived to this day in Hungary. At the beginning of our century – when scholars first begun to look into the history of oriental carpet making – a significant number of old Ottoman Turkish carpets were known as historical relics preserved in Transylvania, so that one particular design of these Turkish carpets has since come to be known in the specialised literature as *"erdélyi"* (Transylvanian, Siebenbürger, etc.) carpets. These "Transylvanian" carpets constitute one particular group of Turkish prayer rugs, as instead of the customary prayer niche *(mihrab)* portrayed in the field of the rug, a reflected double niche in the form of a medallion can be seen. Two basic variants are known: 1. the centre of the double prayer niche is adorned with a medallion or wreath of flowers (fig. 3); or 2. the double niche is ornamented with a symmetrical arabesque vine along its longitudinal axis (fig. 4). In both types the basic element of the border is a pattern of oblong star medallions, which in earlier examples are alternated with eight-pointed stars (figs. 3&4). The double-niched "Transylvanian" type of prayer rug developed parallel with changes in Anatolian carpet making during the 16th century. Under Iranian and Egyptian influence, the archaic over-all (endlessly recurring) pattern began to be used alongside the concentric-type design at this time. The double-*mihrab* "Transylvanian" prayer rugs of the 17th century were "new-fashioned" variants of the traditional single-niched prayer rugs, composed in the concentric style, for which the 16th century medallion-adorned "Uşak" carpets served as prototypes (figs. 1&2). In Hungary, it is exclusively the double-niched carpets with the patterns described above, and variations of these, which are known as "Transylvanian". In more recent foreign publications one may find, however, that other Ottoman Turkish prayer rugs of the 17th century which do not have an over-all pattern are also referred to as "Transylvanian carpets".

1. „Nagy Uşak" szőnyeg, 220 x 434 cm, Uşak, 17. század. Iparművészeti Múzeum Budapest, ltsz.: 62.2146.1

2. „Kis Uşak" szőnyeg, 111 x 157 cm, Uşak, 1600 körül. Iparművészeti Múzeum Budapest, ltsz.: 24.459

3. Medaillonos „erdélyi" szőnyeg, 122 x 170 cm, Uşak, 17. század közepe. Iparművészeti Múzeum, Budapest, ltsz.: 66.154.1

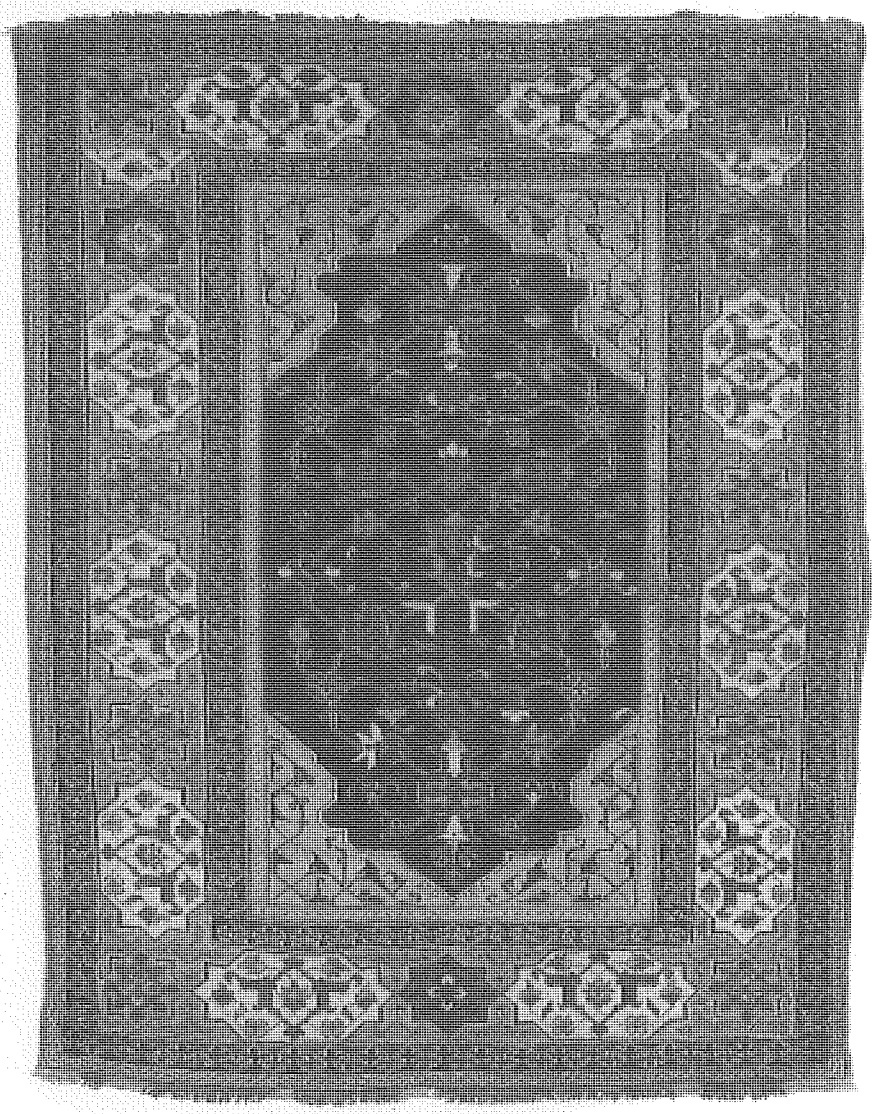

4. Arabeszkes „erdélyi" szőnyeg, 132 x 172 cm, Uşak, 1600 körül. Iparművészeti Múzeum, Budapest, ltsz.: 7.967

Pásztor Emese

„Hintóba való portai vánkos"

A magyar nyelvű írott források tanúsága szerint a 16. század második felétől a 18. század elejéig számos oszmán-török textília volt használatos az erdélyi és a magyar főúri háztartásokban. Az ingóság- és hozományjegyzékek, végrendeletek, a főúri kincstárak inventáriumai, limitációk és levelezések gazdag tárházát kínálják e korszak portai eredetű kelméinek. A textíliák felsorolása mellett gyakran fény derül beszerzésük, illetve hazai felhasználásuk módjaira is, támpontot nyújtva ezzel a múzeumi és a magángyűjteményekben fennmaradt oszmán-török textilemlékek feldolgozásához.

A forrásokból ismert török textíliák egy típusa az egykorú szóhasználattal *hintóba való portai vánkos*nak nevezett kelmefajta. Bethlen Gábor erdélyi fejedelem (1613-1629) 1622-ben „Két aranyos szekérben való bársony fő aljokat..." hozatott Bornemisza Pállal Isztambulból.[1] Bónis Ferenc javai közt 1665-ben „két aranyos portai, ezüsttel szütt veres bársony vánkos héjak hintóban valók"-at jegyeztek fel, „melyeknek az allya tengerszín bársony" volt.[2] Az 1684-ben Munkácson és 1685-ben Regécen összeírt Thököly-javak között ugyancsak „Hintóba való portai selyem-vánkoshaj, ezüsttel s arannyal szűttek a virági, nr. 2." és „Hintóba való török párnahaj, veres bársony" említésekkel találkozunk.[3] A *portai vánkos*ok használatára a 18. század elejéről is van adatunk. II. Apafi Mihályné, Bethlen Kata hagyatéka közt 1714-ben egy „magyar hintós szekér kocsi"-t jegyeztek fel két párnával, melyeknek „felső része veres török habos selyemmel" volt bevonva, „gyönge fejér figurák által tarkítva; alsó része veres török vászon"-ból készült.[4]

Apor Péter a 17. századi erdélyi főurak utazási szokásainak ismertetésekor a *portai vánkos* használatáról a következőket írja: „Minekelőtte tehát megindultak, az hintót így rakták meg: az tálakat tették az hintó fenekin az táltartó helyre..., a párnazsákból hátul ülést csináltak, ... az ülésben letevén a párnazsákot, az ülésnek az eleit kötéllel békötözték, hogy az párnazsák elé ne csússzon, az párnazsákra szőnyeget terítettek, akinek egy része kül állott az

---

[1] Radvánszky Béla, *Udvartartások és számadáskönyvek. I. Bethlen Gábor fejedelem udvartartása.* Budapest, 1888, 52.

[2] Közli: Komáromy András, A Tolesvay Bónis-család levéltárából. Első közlemény: *Történelmi Tár* 1886, 158.

[3] Thaly Kálmán, *Késmárki Thököly Imre naplói, leveleskönyve és egyéb emlékezetes írásai.* (Monumenta Hungariae Historica, XXIV.) Budapest, 1873, 177., illetve 671.

[4] Közli: Jakab Elek, II. Apafi Mihályné, Bethlen Kata hagyatéka. Második közlemény: *Századok* 1883, 797.

hintónak hátulján; az hátok megé az maga szép portai, tarka, cifra vánkosát tették, amely erősön meg volt töltve; ... elől, ha leánya volt az főembernek, az ült, s annak az párnazsákját tették, arra is szőnyeget, akinek egy része az hintó elein kifüggött, úgyszintén portai vánkost is tettenek, azt is elől az karikához kötéllel úgy megkötvén, mint hátul".[5] Majd később így folytatja: „Ezen hintóknak amint mind az hintó fedele drágább bőrből, mind az bérlése az hintóknak drágább volt, mint az közönséges hintóknak, úgy az szőnyegek is drágábbak voltanak, az portai vánkosok is ezüst, arany és drága selyemmel kötött volt".[6]

Vélhetően ugyanezen textílfajtát említi II. Rákóczi Ferenc főkamarása, Fogarassy István is, 1709. január 18-án kelt, Körössy György kincstartónak címzett levelében: „A Felséges Fejedelem azon török vánkosokat kéri, a kiken ő Felsége szokott néha-néha a tűz előtt törökösen ülni. Kívántatnak a szánkába, mivel vadászni ő Felsége szánkán megyen Bereg-Újfaluba".[7]

A fenti adatokat összegezve: eleink egy többnyire arany- és ezüstfonallal mintázott selyembársonyból, illetve selyemszövetből készült, nagyobb méretű török párnatípust, azaz vánkost neveztek – használatuk révén – *hintóba való portai vánkos*nak, amely meghatározás egyben a kelme típusát is jelölte hazánkban.

A fennmaradt oszmán-török párnafajták ismeretében a leírások párnái a török szokás szerint alacsony, dobogószerű ülőbútorra (*döseme*[8]) helyezett, illetve annak háttámlájaként szolgáló, téglalap alakú vánkosnak felelnek meg. E párnatípus széleskörű használatát igazolja az 1640-es isztambuli limitáció, amelyben 15 féle vánkost, ún. *döseme jaszdik*ot sorolnak fel.[9]

A 60-68 cm széles és 106-130 cm hosszú, arannyal, ezüsttel mintázott ún. lanszírozott és brossírozott bársonyból (*csatma*), illetve selyemlampaszból (*kemha*), vagy arany- és ezüst dróttal, ún. skófiummal (*szirma*) és selyemmel hímzett atlaszból, illetve vászonból készült ülővánkos borítókból (illetve azok díszes felső lapjából) szép számban található a világ múzeumi és magángyűjteményeiben,[10] köztük a budapesti Iparművészeti Múzeumban.

---

[5] Apor Péter, *Metamorphosis Transylvaniae azaz Erdélynek változása (1736)*. Szerk. Tóth Gy. Budapest, 1972, 45-46.

[6] Apor, *i. m.*, 49.

[7] Közli: Thaly Kálmán, A hazai képzőművészet, műipar, nemzeti viselet, fegyvergyártás és háztartás történetéhez II. Rákóczi Ferenc udvarában s korában (1706-1711). Második közlemény: *Történelmi Tár* 1882, 757-758.

[8] A *döseme* szó egyben bútorhuzatot, padlózatot, illetve padlótakarót is jelent.

[9] *Osmanlılarda narh müessesesi ve 1640 tarihli narh defteri*. Yay. M. S. Kütükoğlu. Istanbul, 1983, 174-176.

[10] Például a londoni Victoria & Albert Museum gyűjteménye 62 darab párnalapot őriz. Vö. J. M. Wearden, *Turkish Velvet Cushion Covers*. Department of Textiles and Dress. Nr. 5., V & A Museum, London [é. n.].

E párnalapok közös jellemzője, hogy anyagukat tekintve sokfélék lehetnek, de díszítésük felépítése azonos: két rövidebb szélüket keskeny sávban hat-hat csúcsos fülkébe zárt virágszál vagy virágbokor díszíti, középmezejüket soronként csúsztatva, nagyméretű virágok, rozetták, vagy közepét egy virágokkal keretezett hatalmas mandorla tölti ki (1. kép). Készítési idejüket nehéz pontosan megállapítani, mivel a tradicionális minták azonos szövési technikával több mint kétszáz éven át készültek. Anyaguk szerint a fémfonallal átszőtt *szerászer*[11] és *zerbaft* szövetekből készült, skófiummal hímzett vánkosok voltak a legdrágábbak. Ezt követték a fémszállal átszőtt bársony (*csatma*) és selyemszövet (*kemka*) vánkosok. Az Iparművészeti Múzeum számos 17-18. századi *csatma* párnalapja mellett egy igen szép, 16. század végi, arannyal és ezüsttel átszőtt, vörös *csatma* párnalap töredékét őrzi. A szélminta nélküli, négyzetes töredéken hatalmas reciprok liliomok váltogatják egymást, közepüket szegfű és lótuszvirág tölti ki (2. kép). Múzeumunk egy, a bársony párnalapoknál ritkább, a 17. század közepén készült kemha vánkoshuzat felső lapjával is büszkélkedhet, amelynek felületét hullámzó, leveles indák közé foglalt articsóka motívumok borítják (3. kép).[12] Vélhetően hasonló „Három kamuka vánkoshaj"-at vásárolt 1621-ben Rimay János Konstantinápolyban Bethlen Gábor fejedelem számára.[13]

A drága selyemszövet párnahuzatok mellett a szövetek mintáit utánzó, hímzett párnák is készültek. A drágábbakat atlasz alapon skófium-, vagy fémfonalas ún. *klabodán* (*klaptan*) hímzéssel, az egyszerűbbeket vászon alapon selyemfonalas hímzéssel díszítették.[14] Két szép atlasz párnalapot őriznek a svédországi Mariefred templomban,[15] s valószínűleg ehhez hasonlított az az „egy atlaczra varrott török vánkos haj török munka" is, amit Barcsay Ákosné 1661-ben lefoglalt javai közt írtak össze.[16]

A magyar nemesek nemcsak az utazásoknál, hanem a temetéseken is használták a török párnát. A koporsóban az elhunyt „... feje alá tettek vagy bár-

---

[11] Egy ritka, zöld selyemmel és arannyal mintázott *szerászer* párnalapot közöl Esin Atil a washingtoni The Textile Museum gyűjteményéből (Ltsz.: 1.65.): E. Atil, *The Age of Sultan Süleyman*. National Gallery of Art, Washington, 1987 (kiállítási katalógus), 223: 156. kép.

[12] N. Gürsu, *The Art of Turkish Weaving. Designs Through the Ages*. Istanbul, 1988, 147. kép.

[13] Közli: Ipolyi Arnold, Rimay János portai vásárlásai: *Történelmi Tár* 1878, 164.

[14] Az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében lévő 17. századi török vászonra hímzett párnahuzat (Ltsz.: 12437) képét közli, bár erdélyi munkának tartva: Palotay Gertrúd, *Oszmán-török elemek a magyar hímzésben*. Budapest, 1940), Katalógus, Nr. 7. kép (Bibliotheca Humanitatis Historica, 2.). Ehhez hasonló a Topkapı Sarayı Müzesi gyűjteményében: 31/1225. 17. század. Vö. Ö. Barışta *Osmanlı İmparatorluk dönemi Türk işlemelerinden örnekler*. Ankara, 1981, 49: Nr. 69.

[15] A. Geijer, *Oriental Textiles in Sweden*. Copenhagen, 1951, Nr. 110 és 47.

[16] Közli: Koncz József, Barcsay Ákosné lefoglalt javai összeírása: *Történelmi Tár* 1887, 382.

sonyvánkosokot, az vagy amint a hintóban leírám, portai drága vánkosokot..." – írja Apor Péter.[17]

A portai vánkosok Erdélyben szokásos, rendeltetés szerinti alkalmazásától eltérő, másodlagos felhasználásával is találkozunk – elsősorban a lengyel és a svéd egyházi gyűjteményekben fennmaradt textilemlékek között. Szokás volt ugyanis a 17. században és a 18. század elején egy-egy ritka textíliát – különösen ha zsákmányolt, az ellenségtől elnyert portéka volt – az egyház számára felajánlani, ahol az eredetileg profán célra készült, értékes textíliák féltve őrzött szakrális tárgyakként: antependiumok,[18] kazulák vagy a kazulák hátlapját díszítő kolonnák,[19] függönyök, vélumok[20] stb. díszeként, illetve anyagaként maradtak fenn napjainkig. A drága török kelmék ilyen célú felhasználását jól példázza az Iparművészeti Múzeum török párnalapból szabott miseruhája (4. kép), ahol a szövet eredeti funkciójáról mindössze a jellegzetes íves fülkékből álló keretsáv árulkodik.

"A Porte cushion for use in a carriage"

Emese PÁSZTOR

According to the testimony of Hungarian written sources, Ottoman Turkish textiles were frequently used in Transylvanian and Hungarian aristocratic households from the second half of the 16th century up until the early 18th century. The sources often refer to an object known as a Porte cushion for use in a carriage, which was used as a back support when travelling in a carriage or sleigh, or which was placed in the coffin under the head of the deceased at funerals.

Being aware of the surviving types of Ottoman Turkish cushions, the descriptions would seem to correspond to the rectangular type of cushion, or *döşeme jasdık,* which according to Turkish custom were placed in low, platform-like seating (*döşeme*), or used as back supports for this seating. Measuring 60-68 cm in width and 106-130 cm in length, patterned in gold or silver, and made of velvet (*çatma*), linen cloth, coloured silk stripes (*kemha*), or satin embroidered with gold or silver thread (*sırma*) and silk, a great many of these cushion covers can be found in the world's museums and in private collections, among them the Museum of Applied Arts in Budapest. The universal characteristic of these cushions is that while they may vary greatly as far as the material from which they are made is concerned, the composition of

---

[17] Apor P., *i. m.*, 67.

[18] A svédországi Mariefred templomban található hímzett selyematlasz párnalapokat kettévágva, antependiummá alakították a 18. század folyamán. Geijer, *i. m.*, Nr. 110 és 47. t.

[19] Egy lengyel egyházi tulajdonban lévő, török párnalappal díszített kazula képét közli a varsói katalógus: *Tkanina turecka XVI–XIX w. ze zbiorów polskich*. Muzeum Narodowe w Warszawie. Warszawa, 1983, Nr. 112. és 100. kép.

[20] A lengyelországi gnieznói katedrális tulajdonában lévő, *kemha* párnalapból szabott vélum képét közli: *Tkanina turecka*, Nr. 127. és 112. kép.

their ornamentation is identical: their two shorter edges each adorned in a narrow band with six flowers or flower-bushes enclosed within a pinnacled niche, their field filled with large flowers and rosettes in staggered rows, or with a huge vesica bordered with flowers at the centre (fig. 1). It is difficult to determine the exact date of their making, as the traditional patterns were prepared over more than two centuries using identical weaving techniques. Beside numerous *çatma* cushion covers from the 17th and 18th centuries, the Museum of Applied Arts in Budapest also lists among its treasures a fine fragment of a crimson *çatma* cushion cover from the late 16th century, interwoven with gold and silver (fig. 2), as well as the top sheet of a rare velvet *kemha* pillow-slip from the 17th century (fig. 3).

Porte-style cushions were well-known in Transylvania, employed either for their originally intended purpose or for secondary uses, and we can find them among the surviving textile relics in both Hungarian and foreign ecclesiastical collections. It was a custom in the 17th and early 18th centuries to donate rare textiles to the church – particularly when they happened to be treasures captured from the enemy. These valuable textiles, originally made for secular purposes, have been preserved to this day as jealously guarded sacramental objects; antependiums, chasubles or decorations on the back of chasubles, curtains, shawls, and so forth. The use of fine Turkish fabrics for purposes of this kind is well illustrated by a priestly vestment tailored from Turkish cushion covers found in the Museum of Applied Arts (fig. 4), where the original function of the material is only apparent when one notices the characteristic bordering of arched niches.

1. Párnalap, Bursza, 17. század. Arannyal brossírozott vörös selyembársony, *csatma*. 109 x 62,5 cm. Vétel a nagyszebeni Sigerius gyűjteményből, 1908. Iparművészeti Múzeum, Budapest, ltsz. 14434

2. Párnalap-töredék, Bursza, 16. század vége. Arannyal és ezüsttel brossírozott vörös selyembársony, *csatma*. 60 x 58 cm. Iparművészeti Múzeum, Budapest, ltsz. 8036

3. Párnalap, Bursza, 17. század közepe. Arannyal és nyers színű selyemmel lanszírozott vörös selyemlampasz, *kemha*. 125 x 68 cm. Iparművészeti Múzeum, Budapest, ltsz. 9028

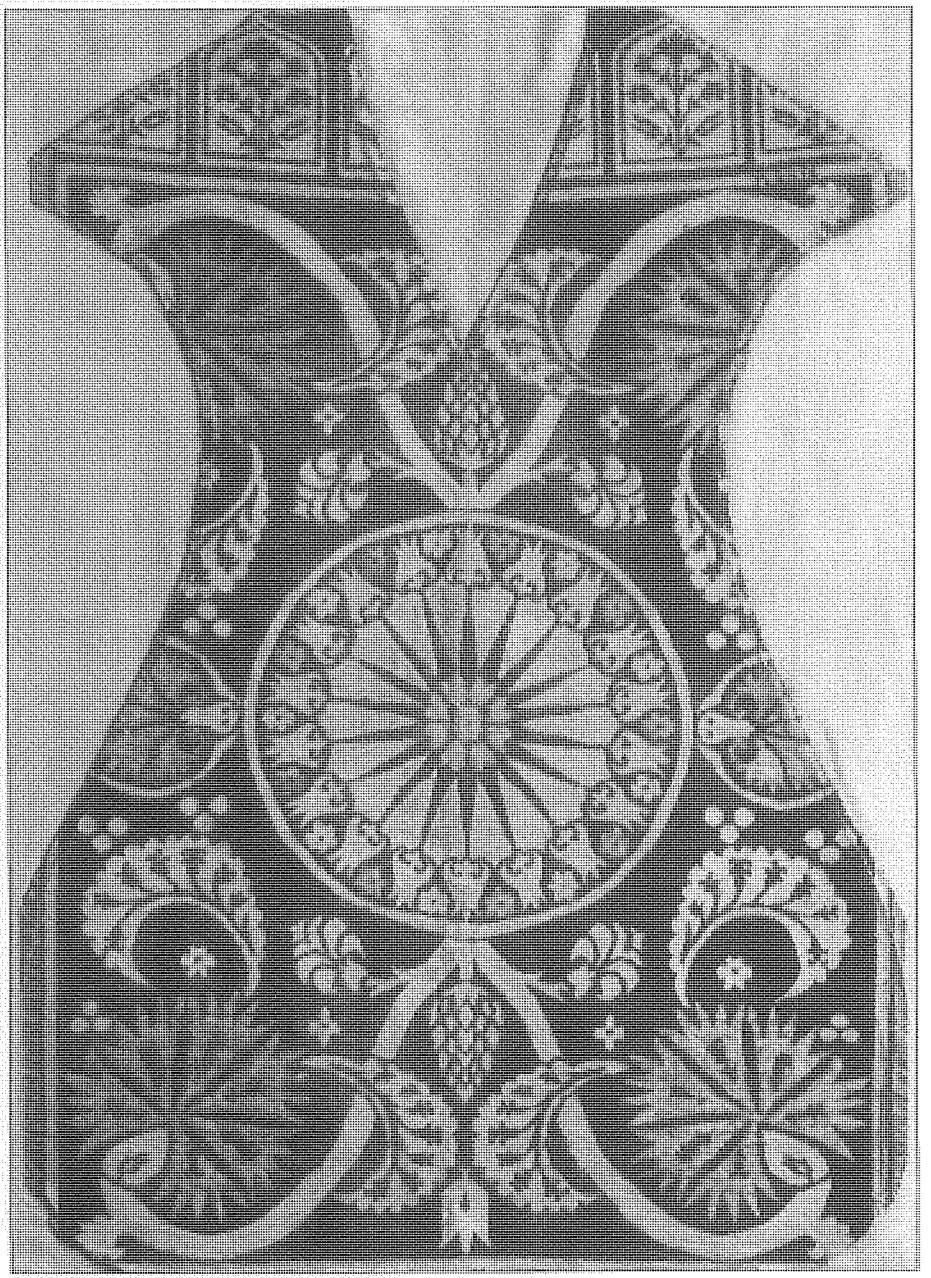

4. Kazula, Bursza, 17. század. Arannyal brossírozott vörös selyembársony, *csatma*. Szabása: magyar, 17. század. 91 x 64 cm. Iparművészeti Múzeum, Budapest, ltsz. 8396

Kovács S. Tibor

Egy „portai forma" szablya a Magyar Nemzeti Múzeum fegyvertárában

A 10. században a közelharc legfontosabb fegyvere a szablya volt, amely mellett a század második felétől megjelent a kétélű kard. Az utóbbi fegyver használatának egyik oka a 955. évi augsburgi vereség lehetett. A vesztes csatából levont következtetések szerint a vereség oka – többek között – az ellenség más típusú fegyvereiben keresendő. Talán emiatt kezdték használni őseink nagyobb számban a kétélű kardokat; sőt számos olyan darabot is ránk hagytak, amelyen a kard markolatát szablyaszerűen átalakították. Az így nyert fegyvert azonban nehezen tudták forgatni, ezért egy idő után felhagytak használatával.[1]

Az Árpád-korban a könnyűlovasságot szintén szablyával szerelték fel. A tárgyi emlékanyag rendkívül csekély ebből az időszakból, és valószínűleg besenyő, illetve kun eredetű.[2] Kétélű kardok viszont igen nagy számban maradtak fenn az Árpád-korból.

A 15. század első felében ismét sok szablyával találkozunk. Ezeknek a fegyvereknek újbóli felbukkanása – véleményünk szerint – jól párhuzamba állítható a 10. századi eseményekkel. A török hódítók számára Bulgária, majd Szerbia leigázása után megnyílt az út Magyarország déli határai felé. 1391-ben már országunk területén zajlott le az első nagyobb magyar-török összecsapás. I. Zsigmond hamarosan felismerte a török terjeszkedés veszélyét és európai összefogást sürgetett. Az 1396-ban meghirdetett keresztes hadjárat azonban súlyos vereséggel zárult. Nikápolynál a török haderő megsemmisítő csapást mért a „nemzetközi" hadseregre.[3] A magyarok a vereség egyik fő okát a törökök más típusú fegyverében látták.

A 15. század elejétől nagyjából Hunyadi Mátyás uralkodásának kezdetéig tart az az időszak, amikor a török minta után elkészített, de annál jóval súlyosabb szablyapengét egyesítették az akkoriban használatos kard markolatával. Ezek a darabok az úgynevezett „S" keresztvasú szablyák, amelyek igen nagy

---

[1] Nagy Géza, Magyar kardok: *Archeológiai Értesítő* 18 (1898) 226-234.; Bakay Kornél, Archäologische Studien zur Frage der ungarischen Staatsgründung: *Acta Archaeologica* 19 (1967) 172.; Kovács László, Viselet, fegyverek. In: Kristó Gyula, *Az Árpád-kor háborúi*. Budapest, 1986, 248-250.; Kovács László, Szablya-kard fegyverváltás: *Archeológiai Értesítő* 117 (1990) 44-47.

[2] Fodor István, Az osztrogozsszki lelet: *Cumania* 4 (1976) 258-260.; Pálóczi Horváth András, Régészeti adatok a kunok viseletéhez: *Archeológiai Értesítő* 109 (1982) 93-95.

[3] Wertner Mór, A nikápolyi hadjárat 1396-ban. II. közlemény: *Hadtörténelmi Közlemények* 26 (1925) 216-253.; *Magyarország hadtörténete*. I. Főszerk. Liptai Ervin. Budapest, 1985, 86-89.

Keletkutatás, 1995tavasz, 147-154. old.

méretűek.[4] Ismereteink szerint ezt a szablyatípust lovasok és gyalogosok egyaránt használták.[5]

A huszárok csak Hunyadi Mátyás uralkodása alatt jutottak nagyobb szerephez, de ők nem viselték ezeket a meglehetősen nehéz szablyákat. Oldalfegyverük könnyebb volt, és teljesen megegyezett a török lovasság szablyájával, mind formában, mind méretben.[6] Erre legjobb példa a Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvertárának úgynevezett gótikus szablyája, amely a 15-16. század fordulóján készülhetett. A fegyver szerelése aranyozott ezüst, Ádám és Éva alakja mellett rajta látható az első igazi huszárábrázolás. Formára a szablya hű mása II. Bajezid szultán (1481-1512) kardjának.[7] Egészen a 16. század közepéig a magyar lovasság török típusú szablyát használt, amelynek jellegzetessége az előrehajló markolat, valamint a makk alakú markolatkupak. A század közepe táján létrejön az önálló magyar szablya, amelynek legfontosabb vonása a lapos, előreugró csúcsú markolatgomb.[8] Ennél a változatnál a harcos keze biztosabban foghatta a szablyát és ezért – a török darabokon szokásos – csuklózsinórt sem kellett alkalmazni. A 16. század közepétől a magyar és török szablya fejlődésének útja végleg elvált egymástól.

A magyar ötvösök mind a 16., mind a 17. században készítettek szablyát török előkép után. Ezt a változatot a 17. századi inventáriumok „portai forma" néven említik.[9]

Az 1. képen látható fegyvert a Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvertára őrzi.[10] Formája és díszítése miatt különös figyelmet érdemel, mert a török minta után készült díszszablyák legjellegzetesebb képviselője. Az aranyozott ezüst markolat nyolcszögletű és erőteljesen előrehajlik. A markolatkupak tizenkét szeletre tagolt gömbszeletet formáz. Az oldalsó lemezek kivételével a

---

[4] Fritz Pichler, *Das Landes-Zeughaus in Graz*. Leipzig, 1880, 61.; Nagy Géza, *i. m.*, 226-228.; Kalmár János, *Régi magyar fegyverek*. Budapest, 1971, 71.; Boccia G. Lionello – Coelho T. Eduardo, *Armi Bianche Italiane*. Milano, 1975, 16-20.; Lugosi József – Temesváry Ferenc, *Kardok*. Budapest, 1988, 12.; Zarnóczki Attila, Fegyverzet, katonai felszerelés, hadsereg Magyarországon Hunyadi Mátyás korában: *Hadtörténelmi Közlemények* 103 (1990) 49.

[5] Robert Forrer, Ein Kalendar für König Matthias Corvinus mit Darstellungen gotischer Büchsenschützen: *Zeitschrift für Historische Waffen- und Kostümkunde* 8 (1918-1920) 230.; 1958-ban Kecel határában egy sírleletet találtak, amelyből egy „S" keresztvasú szablya, egy kés, valamint egy sarkantyú a Magyar Nemzeti Múzeumba került. MNM Fegyvertár ltsz.: 58.7501.1-4., 58.7502., 58.7503.

[6] Szádeczky Lajos, XV. századi cseh rablók levele Bártfa városához: *Történelmi Tár* 1882, 202-203.; Radocsay Dénes, *A középkori Magyarország táblaképei*. Budapest, 1955, LXXV. tábla.; Nyulásziné Straub Éva, *Öt évszázad címerei*. Budapest, é. n. 41.

[7] Kalmár J., *i. m.*, 72-73.; Lugosi J. – Temesváry F., *i. m.*, 40. kép.

[8] Nyulásziné Straub É., *i. m.*, 54.; *Die Ritter. Burgenländische Landesausstellung*. Eisenstadt, 1990, Taf. XXIX.; Kalmár J., *i. m.*, 72. 128.b. kép.; Lugosi J. – Temesváry F., *i. m.*, 39. kép.

[9] 1611: „Szegedi Olasz Mártontul egy mereő aranias portai forma szablia Principi in Várad F 50." B. Bobrovszky Ida, *A XVII. századi mezővárosok iparművészete*. Budapest, 1980, 135.

[10] A szablyát a MNM Fegyvertára 1965-ben vásárolta a Bizományi Áruházból. Ltsz.: 65.8456., teljes hossza: 957 mm, a penge szélessége: 34 mm.

markolaton poncolt alapon domborított, majd utánavésett – a török díszítőművészetből jól ismert – *szaz*-levelek és *hataji*-virágok láthatók.[11] A keresztvas a végei felé erőteljesen megszélesedik és nyolc egységre tagolt gömbszeletben végződik. A szablya hüvelye zöld bársonnyal bevont, a szerelése aranyozott ezüstből készült torkolatveretből (felkötőpánttal), egy másik felkötőpántból és saruveretből áll. Számunkra különösen a két felkötőpánt érdekes, mert formájában és díszítésében teljesen keleti eredetű, azaz egy jáde- vagy nefritlapokkal díszített török szablya vagy pallos alapján készült.[12] (1. kép) Szablyánknál a felkötőpántokon, ahol a török párhuzamoknál jádelap vagy türkiz van, poncbeütések találhatók. A török díszfegyvereknél a nefrit- vagy jádelapokban inkrusztált aranyszálakat és apró türkizeket vagy rubinokat láthatunk. A szablya felkötőpántjának közepén lévő rozettából és a körülötte lévő *rumi* jellegű díszítőelemekből álló motívumkincs ezeket utánozza.[13] A felső felkötőpánt felett egy félmedaillonban a már ismert *rumi*-motívumok tűnnek fel, szintén apró tűponc alapon. A felkötőpánt alatt önmagukba visszakanyarodó – pikkelymintával díszített – vastagabb és vékonyabb indák láthatók, melyeknek végei madárcsőrre emlékeztetnek. A saruvereten is hasonló módon szerkesztett és díszített motívumokat láthatunk. (2. kép) A hüvely vereteinek hátoldalán lévő díszítőelemek megegyeznek az előoldallal, azzal a különbséggel, hogy itt csak véséssel alakították ki a motívumkincset. (3. kép) A torkolatveret és a sarupánt oldalsó lemezének alsó, illetve felső részén találhatunk egy-egy beütött, az IS betűk kombinációjából álló ötvösjegyet.[14] A szablyán lévő jegy – sajnálatos módon – pontosan nem azonosítható. Valószínűleg a nagyszebeni Stin-család valamelyik tagja használta a 17. század első felében. Gróf Andrássy Manó gyűjteményében volt egy pohár, amelyen a szablyán lévő ötvösjegy hű mása látható. A poharat Nagyszigeti Márton részére készítették 1638-ban.[15] Így ezt a fegyvert az 1630–40-es évekből származó erdélyi munkának tarthatjuk.

---

[11] A *szaz*-motívum egy hosszú, fogazott szélű nádlevél. A *hataji* kínai eredetű, lótuszvirágok és pünkösdirózsák ábrázolását jelenti a török művészetben.

[12] *State Armoury in the Moscow Kremlin*. Moscow, 1969, 131. kép.; Jerzy Szablowski, *A Krakkói Wawel gyűjteményei*. Budapest–Warszawa, é. n. 243-244. kép.; Lugosi J. – Temesváry F., *i. m.*, 45-46. kép.; Temesváry Ferenc, *Vas, ezüst és arany*. Keszthely, 1989, 38. tábla.

[13] A *rumi*-motívumokat madárcsőrre emlékeztető, egymást csigavonalban keresztező félpalmetták alkotják.; Süheyl Ünver, *Turkish Designs*. Istanbul, 1958, 10-11, 24-25.; Fehér Géza, Hódoltságkori fémművességi kérdések. Az egri török ezüstkupa. In: *Az Egri Múzeum Évkönyve* 1 (1963) 219: 52. jegyzet.; Zdzislaw Zygulski, *Sztuka Turecka*. Warszawa, 1988, 43-44.; Sabahattin Türkoğlu, Metalwork and Jewellery. In: *Traditional Turkish Art*. Ed. Mehmet Özel. Istanbul, 1992, 35.

[14] Gyárfás Tihamér, A nagyszebeni ötvösök mesterjegytáblája: *Archeológiai Értesítő* 30 (1910) 407-419.; Kőszeghy Elemér, *Magyarországi ötvösjegyek*. Budapest, 1936, 235. Nr. 1295., 237. Nr. 1313., 243. Nr. 1363.

[15] *Magyar történeti ötvösmű kiállítás lajstroma*. Budapest, 1884, V. terem, 18. old.

A magyar ötvösök nyilvánvalóan az élénk kereslet miatt utánozták a török fegyvereket formában és motívumkincsben.[16] Bár elsősorban természetesen Erdélyben – ezen nincs mit csodálkozni, hiszen egy töröktől függő, vazallus fejedelemségről van szó –, azért a királyi Magyarországon is divatosak lettek a törökéhez hasonlatos fegyverek. Ennek fontos bizonyítéka Rákóczi László (1633-1664) pallosa, amelyet az Iparművészeti Múzeum őriz.[17] A fegyver aranyozott ezüst szerelésén *hataji*-virágok és erősen stilizált *szaz*-levelek, valamint *rumi*-motívumok is feltűnnek. A pallos saruveretén Kassa város próbajegye mellett Gönczy István (működött 1642-1692 között) mesterjegye látható, ami azt valószínűsíti, hogy a fegyver a 17. század közepe táján készült.[18] A Magyarországon török minta után készített fegyverek száma nem sokkal maradhatott el az erdélyieké mögött, amit a kassai fegyvergyártó céh 1690-ben megújított céhlevele is igazol: „Minek előtte pedig az böcsületes czéhben annectáltatnak, tartozik az ő mesterségit nyilván megmutatni és három remeket csinálni, elsőt egy tisztességes hegyestőrt portai formára…".[19]

A "Porte-form" sabre in the armoury of the Hungarian National Museum

Tibor S. KOVÁCS

In 1396, the Hungarian king Sigismund I succeeded in mobilising a significant European army in order to prevent the Ottoman expansion. The last so-called crusading army suffered a crushing defeat at Nicopolis at the hands of the army of Sultan Bayezid I. The Hungarians understood that the main reason for the Ottoman success was the superior quality and form of the Turkish small arms. At the beginning of the 15th century, Hungarian armourers attempted to copy the Turkish sabres, but their first experiments were not very successful. They produced a heavy sabre blade, with the hilt of a two-edged knight's sword. The result was a mixture of a sabre and a sword, combining all the disadvantages of the two types of weapon.

The Hungarian light cavalry (the so-called Hussars), which assumed a dominant role in the defence of the Southern Hungarian border against the Ottoman Empire during the reign of Matthias Corvinus (1458-1490), were not yet equipped with the above-mentioned heavy

---

[16] Szádeczky Lajos, I. Lipót mátkájának bevonúlása Bécsbe 1666. december 5-én: *Századok* 18 (1884) 142-149.; Fekete Lajos, *Budapest a törökkorban*. Budapest, 1944, 368. (Budapest története, III.); Széchy György, Felső-Magyarország főkapitánya, 1608-ban II. Mátyás koronázásakor török módra öltözött huszárokkal és hajdúkkal képviseltette magát.

[17] Iparművészeti Múzeum, ltsz.: E.60.17.1–3. Ezúton is szeretném kifejezni köszönetemet Szilágyi Andrásnak, hogy a darabot tanulmányozhattam.; Horn Ildikó, *Rákóczi László naplója*. Budapest, 1990, 369-380. (Magyar Hírmondó)

[18] Kőszeghy E., *i. m.*, 140. Nr. 815., 146. Nr. 876.

[19] Kemény Lajos, A kassai fegyvergyártó czéhről: *Archeológiai Értesítő* 21 (1901) 78-80.; Fekete L., *i. m.*, 368.; Széchy György bandériumának felszerelését – véleményünk szerint – zömében Felső-Magyarországon készítették.

sabres. Their small arms were exactly the same as the sabres of the Ottoman cavalrymen, both in form and size.

A spectacular specimen of this type of weapon is the so-called Gothic sabre in the Hungarian National Museum, which is a copy of an original Turkish sabre, produced by a Hungarian master. The number of arms made after Turkish designs, or of Turkish origin, both increase among the material which survives from the 17th century.

"Porte-form" signifies a sabre made by Hungarian armourers after Turkish prototypes. One of the best examples of the "Porte-form" sabre can be seen in Fig.1-3.

The dominant Rumi motifs of the gilded silver installation show that the weapon was fashioned after a Turkish sabre, ornamented with jade. The hallmarks, consisting of the letters IS, were stamped at two points on the sabre. The swordsmith cannot be identified with certainty, although a gilded silver cup from the same workshop is known from 1638.

1. A „portai forma" szablya és egy 17. század elején készült török pallos hüvelyének részlete

2. A szablya alsó felkötőpántja és saruverete

3. A szablya hüvelyének és markolatának hátoldala (a kép jobb alsó sarkában a szablyán található ötvösjegy)